
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Ἰωάν. Μ. Ἀποστολάκη, *Ἡ ἀρχαία Μεσσηνία*, Συμβολή εἰς τὴν ἔρευναν τῆς πολιτικῆς ἱστορίας καὶ τῶν ἀπελευθερωτικῶν ἀγώνων, μετὰ τὴν κάθοδον τῶν Δωριέων, Καλαμάτα 1967. [Ἀνάτυπον ἐκ τῶν «Μεσσηνιακῶν Γραμμάτων» μετὰ προσθηκῶν].

Εἶναι ἀναμφίβολο ὅτι ὡς σήμερα ἐλάχιστα ἀπασχόλησε τοὺς Ἑλλήνες μελετητὲς ἡ τοπικὴ ἱστορία, πού γιὰ πολλὰς περιπτώσεις ἀποτελεῖ μιὰ βασικὴ προϋπόθεσις γιὰ τὴν κατανόησιν καὶ τὴν ὀρθὴν ἐρμηνείαν τῆς γενικῆς ἱστορικῆς πορείας. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτὴ ἀποτελεῖ πολὺτιμη προσφορὰ κάθε προσπάθεια πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτήν, ἀκόμη καὶ ὅταν δὲν κατορθῶνται νὰ ἀποφύγῃ μερικὲς ἀδυναμίαι ἢ νὰ ξεπεράσῃ ὀρισμένα πλαίσια. Μιὰ τέτοια προσφορὰ πολὺτιμη παρὰ τίς ἀδυναμίαι τῆς ἔχομε μετὰ τὴν «Ἀρχαία Μεσσηνία» τοῦ Ἰωάννη Μ. Ἀποστολάκη, πού ὅπως τονίζει ὁ ἴδιος ὁ συγγρ. εἶναι «προῖον ἀγάπης . . . καὶ θαυμασμοῦ».

Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἀκόμη ἡ μεσσηνιακὴ ἱστορία ἔχει μελετηθῆ μόνον ὡς προέκτασις τῆς σπαρτιατικῆς ἱστορίας καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός αὐτὸ προέρχονται καὶ οἱ περισσότερες δυσκολίαι γιὰ τὴν κατανόησιν τοῦ χαρακτήρα τῆς καὶ τῆς πορείας τῆς. Τὰ τελευταῖα χρόνια μόνον, μιὰ σειρά ἀπὸ καλοὺς μελετητὲς, ὡς τὸν Kiechle, τὸν Roebuck, τὸν Simpson, τὸν Valmin καὶ τὸν Schwarz κοντὰ σὲ ἄλλους, ζήτησαν νὰ προχωρήσουν περισσότερο σὲ μιὰ σειρά ἀπὸ εἰδικὰ προβλήματα τῆς μεσσηνιακῆς ἱστορίας καὶ νὰ διασαφηνίσουν τὸ περιεχόμενό τους. Ἀπὸ τὴν βάση αὐτὴ ἐπιχειρεῖ καὶ ὁ Ἀποστολάκης νὰ δώσῃ μιὰ γενικὴ ἔκθεσιν τῆς μεσσηνιακῆς πορείας, μὲ ἰδιαίτερη ἔμφασιν εἰς τὰς πρώιμους φάσεις τῆς. Ἡ ἐργασία, παρὰ τὴν εὐσυνειδησίαν τῆς, ὑποφέρει συχνὰ ἀπὸ μιὰ περισσότερο ἀπὸ ὅσον ἐπιτρέπεται σὲ ἱστορικὴ μελέτη ἀπολογητικὴν τάσιν, πού ἔχει ὡς συνέπειαν μιὰ κάποιαν μονομέρειαν καὶ μιὰ παρεξήγησιν πολλῶν στοιχείων. Πρέπει πάντως νὰ ὁμολογηθῆ ὅτι εἶναι τόσο δύσκολα τὰ προβλήματα τῆς πρώιμης μεσσηνιακῆς ἱστορικῆς πορείας, ὥστε εἶναι σχεδὸν ἀδύνατον γιὰ τοὺς περισσότερους ἐρευνητὰς νὰ φτάσουν σὲ ὀλοκληρωμένα καὶ παραδεκτὰ ἀπ' ὄψεως συμπεράσματα. Ὁ Ἀποστολάκης φαίνεται νὰ δέχεται πολλὰ σημεῖα τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου ὡς ἀπόλυτα ξεκαθαρισμένα, καὶ μάλιστα τὰ συνδέει μετὰ πληροφορίας πού προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐπικὴν ποίησιν, ἐνῶ ὅχι μόνον τὰ περισσότερα ἀπ' αὐτὰ εἶναι ἀπλῆς ὑποθέσεις, ἀλλὰ καὶ δύσκολα μποροῦν νὰ συσχετισθῶν. Ἀκολουθεῖ καὶ σ' αὐτὸ ξένους μελετητὲς, πού εὐκόλως ἀναφέρονται σὲ μυκηναϊκὰ κράτη καὶ μάλιστα τὰ ὀρίζουν, ἐνῶ καλὰ καλὰ δὲν εἴμασθε ὡς σήμερα καθόλου βέβαιοι γιὰ τὸν χαρακτήρα καὶ τὴν πολιτικὴν ὀργάνωσιν τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου. Μετὰ ἀνάλογον τρόπον δέχεται τέσσερις Μεσσηνιακοὺς πολέμους, ἐνῶ οἱ ἀρχαῖαι πηγὲς μι-

λοῦν γιὰ τρεῖς, προσθέτοντας σ' αὐτούς τὴν ἐξέγερση τῶν ειλώτων τοῦ 464 π.Χ., μιὰ περίπτωση ποὺ δύσκολα μπορεῖ νὰ συσχετιστῇ μὲ τοὺς καθαυτὸ Μεσσηνιακοὺς πολέμους. Αὐτὸ ποὺ δὲν φαίνεται νὰ σημειώ- νη ἰδιαίτερα ὁ συγγρ. εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι γιὰ τὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο, ὅπως πολὺ περισσότερο καὶ γιὰ τὴν μυκηναϊκὴ, ὅλες οἱ πληροφορίες μας προέρχονται ἀπὸ πολὺ μεταγενέστερες πηγές, πηγές μάλιστα ποὺ κάθε ἄλλο παρὰ ἀδιάβλητες εἶναι. Ἔτσι οἱ πληροφορίες ποὺ ἔχουμε γιὰ τὰ πρῶιμα χρόνια ἔχουν συχνὰ κατασκευαστῇ γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσουν πολι- τικὲς σκοπιμότητες τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα ἢ νὰ δικαιολογήσουν μεταγενέστερες ἐπιδιώξεις.

Αὐτὸ ποὺ οὐσιαστικὰ δὲν ἀντιμετωπίζεται στὴ μελέτη εἶναι τὸ με- γάλο πρόβλημα τῆς μεταβολῆς τῆς σπαρτιατικῆς πολιτικῆς ἀπέναντι τῆς Μεσσηνίας μετὰ τὰ μέσα τοῦ 8ου αἰῶνα, ἂν ὁ πρῶτος Μεσσηνιακὸς πόλεμος τοποθετηθῇ τόσο πρῶιμα. Ὁ Ἀποστολάκης φαίνεται νὰ δέ- χεται τὴν καθιερωμένη καὶ κάπως ἀπλοϊκὴ ἐξήγηση ὅτι ἀπὸ φυλετικὴ προδιάθεση καὶ μὲ τὴν ἐνίσχυση τῆς νομοθεσίας τοῦ Λυκούργου (ἢ Σπάρ- τη μετεβλήθη εἰς ἓν ἀπέραντον στρατόπεδον, ἐντὸς τοῦ ὁποῖου οἱ πάντες ἐδιδάσκοντο τὴν πολεμικὴν τέχνην, τὴν αὐστηρὰν πειθαρχίαν, ἀλλὰ καὶ τὸν ἄκρατον σωβινισμόν). Στὸ σημεῖο αὐτὸ παραγνωρίζονται δύο στοι- χεῖα, τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Λυκούργειος νομοθεσία δὲν εἶναι δημιούργημα μιᾶς προσωπικότητας (τοῦ ἀνύπαρκτου Λυκούργου, ποὺ δὲν εἶναι τίποτα ἄλ- λο ἀπὸ ἐπίθετο τοῦ Διὸς τοῦ Λυκαεργοῦ, ὅπως ἐδειξαν ἤδη οἱ μελέτες τοῦ E. Meyer), καὶ ἀκόμη ὅτι ἡ λεγόμενη Λυκούργειος νομοθεσία εἶναι συνέπεια καὶ ὄχι προϋπόθεση τῶν Μεσσηνιακῶν πολέμων. Σήμερα μά- λιστα μποροῦμε χωρὶς δυσκολία νὰ ποῦμε ὅτι εἶναι δημιούργημα ὄχι ἐνὸς ἀνθρώπου, ἀλλὰ σχεδὸν δυὸ αἰῶνων ἱστορικῆς πορείας καὶ τῶν προβλη- μάτων ποὺ αὐτοὶ οἱ αἰῶνες συσσώρευσαν. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἀποδεικνύεται χωρὶς δυσκολία τόσο ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες πληροφορίες ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἐξέ- λιξη τῆς σπαρτιατικῆς τέχνης, ποὺ ἀνακόπτεται μετὰ τὴν ἐπικράτηση τῶν αὐστηρῶν θεσμῶν ποὺ εἰσάγονται μὲ αὐτὴ καὶ ποὺ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν καστοποίηση τῆς σπαρτιατικῆς κοινωνίας, τὴν ἀπονέκρωση τῆς σπαρ- τιατικῆς οἰκονομίας, τὴν ἀκίνησιν τῆς σπαρτιατικῆς πολιτικῆς καὶ τὸν ἐκμιλιταρισμὸ τῆς σπαρτιατικῆς ζωῆς. Ὅλα αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ τὰ βρίσκουμε στὴ Σπάρτη μετὰ τὰ μέσα τοῦ 8ου π.Χ. αἰῶνα, ὅταν οὐ- σιαστικὰ ἡ πόλη - κράτος μεταβάλλεται σὲ πόλη - στρατόπεδο καὶ εἶναι συνέπεια τῶν ἀποτυχιῶν τῆς σπαρτιατικῆς πολιτικῆς στοὺς ἀγῶνες τῆς μετὰ τοὺς Μεσσηνίους.

Γόνιμα εἶναι ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ τὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα συνδέονται μὲ τὴν δράση τοῦ Ἀριστομένη, γιὰ τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦνται καὶ τὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα τοῦ Ριανοῦ, ἂν καὶ πολλὰ ἀπ' αὐτὰ δέχονται πε- ρισσότερες ἐρμηνεῖες. Γιὰ ἄλλα προβλήματα, ὅπως τῆς φυλετικῆς κα- ταγωγῆς τῶν Μεσσηνίων, τῆς ἐπικρατήσεως τῶν Ἀρχαϊκῶν ἢ τῶν Δω- ρικῶν στοιχείων, τῶν σχέσεων τῶν διαφόρων πόλεων, ὁ συγγρ. πολὺ ὀρθὰ ἀποφεύγει νὰ πάρῃ σαφῆ θέση καὶ περιορίζεται νὰ ἀναφέρῃ ἀρχαῖες πληροφορίες καὶ σύγχρονες ἐρμηνεῖες. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ μείνῃ ἀκό- μη σὲ διάφορα σημεία τῆς ἐργασίας καὶ νὰ τονίσῃ διαφορὰς ἀπόψεων ἢ

προβληματικές λύσεις προβλημάτων, χωρίς όμως να προσφέρη σημαντικά και κυρίως αναμφίβολα συμπεράσματα στον αναγνώστη.

Πάντως αυτό που πρέπει να τονιστῆ εἶναι ἡ πραγματικά εὐσυνείδητη προσπάθεια τοῦ συγγρ., ὁ ὁποῖος δὲν κουράζεται νὰ ἀναφέρει ὅσες μπορεῖ ἀπὸ τὶς νεώτερες θέσεις, ἀκόμη και ὅταν δὲν μπορῆ νὰ φτάσῃ σὲ μιὰ προσωπικὴ ἀποψη γι' αὐτές. Οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ἀδυναμίες τοῦ ἔργου, πρέπει νὰ ἀναγνωριστῆ, δὲν εἶναι τόσο ἢ μόνο ἀδυναμίες τοῦ συγγραφέα, ὅσο τοῦ ἴδιου τοῦ προβλήματός του, τῆς μεσσηνιακῆς ἱστορίας, πὺ ἀπαιτεῖ ἀκόμη πολλὲς εἰδικὲς μελέτες γιὰ νὰ φτάσῃ σὲ μιὰ πιὸ ολοκληρωμένη παρουσίαση.

ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ ΧΡΗΣΤΟΥ

E. A. Βρανούση, Τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου, ἰδρυτοῦ τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς. Φιλολογικὴ παράδοσις και ἱστορικὰ και μαρτυρία (Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορία), Ἀθ. 1966. Σελ. ι', 208, 16 πίν.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα, πέρα ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον πὺ ἔχουν γιὰ τὸν εἰδικὸ μελετητῆ τοῦ ἰδιαίτερου αὐτοῦ κλάδου τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας, ἀποτελοῦν συχνὰ πολύτιμη πηγὴ εἰδήσεων πὺ συμπληρώνουν τὶς γνώσεις μας γιὰ τὰ διάφορα ἱστορικὰ γεγονότα και πρόσωπα. Εὐνόητο εἶναι ὅτι πὺ ἐνδιαφέρον και πὺ πλούσιο ἱστορικὸ ὕλικὸ διασώζουν συνήθως τὰ ἀγιολογικὰ ἐκεῖνα κείμενα πὺ ἀναφέρονται σὲ θρησκευτικὲς προσωπικότητες πὺ ἡ δράση τους εἶχε εὐρύτερη ἀπήχηση ἢ πὺ μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο ἀναμίχθηκαν στὰ γεγονότα τοῦ καιροῦ τους.

Μιὰ τέτοια μορφή ἦταν ὁ ὁσιος Χριστόδουλος, ἰδρυτῆς ἐνὸς ἀπὸ τὰ πὺ παλιὰ και πὺ σημαντικὰ μοναστικὰ κέντρα τῆς Ἀνατολῆς, τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στὴν Πάτμο. Ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι θὰ περίμενε κανεὶς ἀπὸ ἕναν ἀσκητῆ — και ἀσφαλῶς παρὰ τὴ βαθύτερη ἐπιθυμία τοῦ φιλήσυχου ὁσίου — ἡ ζωὴ τοῦ Χριστοδούλου ὑπῆρξε ἐξαιρετικὰ περιπετειώδης και γεμάτη μέριμνες «τοῦ κόσμου τούτου». Γιατὶ ἀπὸ πολὺ νωρὶς βρέθηκε στὸ ἐπίκεντρο τῆς ἀναστατώσεως πὺ δημιουργοῦσε ἡ τουρκικὴ προέλαση στὴ Μ. Ἀσία και ἐκλήθηκε νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὴ δύσκολη αὐτὴ κατάσταση ὅχι μόνο ὡς ἄτομο, ἀλλὰ και ὡς ἡγούμενος τοῦ μικροῦ του ποιμνίου και προπάντων ὡς υπεύθυνος διαχειριστῆς μιᾶς μεγάλης μοναστηριακῆς περιουσίας πὺ ἔπρεπε νὰ περισωθῆ γιὰ χάρη τοῦ μέλλοντος και τῆς εὐημερίας τῆς μονῆς του. Ἔτσι στὰ κείμενα πὺ μᾶς μιλοῦν γιὰ τὸ βίο και τὴ δράση του ὁ Χριστόδουλος ἐμφανίζεται νὰ μετακινῆται διαρκῶς ἀπὸ τόπο σὲ τόπο, νὰ οἰκοδομῆ μονὲς πὺ ἀναγκαζόταν ὕστερα νὰ τὶς ἐγκαταλείψῃ, νὰ ταξιδεύῃ συχνὰ στὴν Κωνσταντινούπολη, γιὰ νὰ πετύχῃ φορολογικὲς ἀπαλλαγές, νὰ ἐπιδιώξῃ τὴν ἐπικύρωση κτηματικῶν δωρεῶν ἢ νὰ ἀντικρούσῃ διάφορες κατηγορίες ἐχθρῶν του.

Ὁ κύκλος αὐτὸς τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων, ἐπτὰ συνολικά, πὺ ἀ-

ναφέρονται στο βίο του όσιου Χριστοδούλου, στα θαύματά του και στην πρόιμη ιστορία τής μονής τής Πάτμου, αποτέλεσε τὸ ἀντικείμενο τής διδακτορικῆς διατριβῆς τής κυρίας Ἑρας Α. Βρανούση, συνεργάτου τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν τοῦ Β.Ι.Ε., τὸ ὁποῖο ἀπὸ χρόνια ἔχει ἀναλάβει τὴν ἔρευνα καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ παρουσίαση τοῦ ἀρχείου καὶ τής βιβλιοθήκης τής Πάτμου. Τρία ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ γράφτηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ὄσιο (μιὰ «Ἰποτύπωσις», ἡ διαθήκη του κι ἕνας κωδῖκελλος), ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα τέσσερα (ἕνας Βίος τοῦ ὁσίου, δύο Ἐγκώμια καὶ μιὰ «Διήγησις Θαύματος») γράφτηκαν ἕναν ἢ δύο αἰῶνες ἀργότερα, ὅταν πιά ὁ ὄσιος εἶχε περάσει στὴν περιοχὴ τοῦ θρύλου. Χρονικὰ δηλαδὴ τὰ κείμενα αὐτὰ ἐκτείνονται σὲ μιὰ περίοδο — καὶ ἀπηχοῦν ἱστορικὰ γεγονότα — δύο αἰῶνων (τέλη 11ου — τέλη 13ου).

Ἄλλὰ γιὰ νὰ γίνουν ἐκμεταλλεύσιμα ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ τὰ κείμενα αὐτὰ ἔπρεπε πρῶτα νὰ ἐπιλυθοῦν ποικίλα φιλολογικὰ προβλήματα: πατρότητος, ἀξιοπιστίας, γνησιότητος, πηγῶν, χρόνου συγγραφῆς, παραδόσεως τοῦ κειμένου κτλ. Τὰ ζητήματα αὐτὰ ἐξετάζει ἡ συγγρ. στὸ πρῶτο μέρος τής διατριβῆς τῆς (σελ. 11-84), ποῦ ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ προεργασία γιὰ μιὰ μελλοντικὴ κριτικὴ ἔκδοση τῶν κειμένων αὐτῶν, ἡ ὁποία θὰ ἀντικαταστήσῃ τὶς λαϊκὲς ἢ χρηστικὲς ἐκδόσεις ποῦ κυκλοφοροῦν ἤδη ἀπὸ τὸν 18ο αἰῶνα. Ἡ φιλολογικὴ αὐτὴ μελέτη τῶν κειμένων δίνει τὴν εὐκαιρίαν στὴ συγγρ. νὰ ἐπεκταθῇ καὶ σὲ συναφῆ γραμματολογικὰ καὶ παλαιογραφικὰ ζητήματα. Ἐτσι χρονολογεῖ κείμενα καὶ κώδικες, ταυτίζει ἢ διαστέλλει πρόσωπα, καὶ συγκεντρώνει ἄγνωστες ἢ ἀνεκμετάλλευτες ὡς τώρα βιογραφικὲς εἰδήσεις γιὰ τὸν μητροπολίτη Ρόδου Ἰωάννη, τὸν Ἀθανάσιο Ἀντιοχείας καὶ τὸν Θεοδόσιο Γουδέλη, συγγραφεῖς, ἀντιστοίχως, τοῦ Βίου καὶ τῶν δύο Ἐγκωμίων στὸν ὄσιο Χριστόδουλο.

Ἄλλὰ ὁ χαρακτήρας τής διατριβῆς εἶναι βασικὰ ἱστορικὸς: τὸ κύριο βάρος πέφτει στὸ δεύτερο μέρος (σελ. 87-181) ποῦ ἐπιγράφεται «Ἰστορικαὶ μαρτυρίαι τῶν κειμένων ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ ἔγγραφα τής μονῆς Πάτμου». Ἡ συνδυασμένη αὐτὴ ἐξέταση τῶν κειμένων καὶ τῶν σχετικῶν ἐγγράφων τοῦ πλούσιου ἀρχείου τής μονῆς ἀποδεικνύεται διπλὰ ὠφέλιμη: γιὰτὶ ἔτσι μόνον οἱ ἱστορικὲς πληροφορίες τῶν κειμένων ἐλέγχονται καὶ συμπληρώνονται, ἀλλὰ καὶ ἀντιστρόφως μιὰ σειρά ἀπὸ πενήντα καὶ πλέον διπλωματικὰ ἔγγραφα (χρυσόβουλλα, πιττάκια, σιγίλλια, πρακτικὰ, διαθῆκες κλπ.) τοποθετοῦνται στὸ ἱστορικὸ τους πλαίσιο, συσχετίζονται, καὶ πολλὰ ἀπ' αὐτὰ γιὰ πρώτη φορὰ χρονολογοῦνται μὲ ἀκρίβεια.

Διασταυρώνοντας καὶ πλουτίζοντας ἔτσι τὶς πληροφορίες τῆς ἡ συγγρ. μπόρεσε νὰ μᾶς δώσῃ στὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ τέσσερα κεφάλαια τοῦ β' μέρους ἕνα βιογραφικὸ διάγραμμα τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου καὶ νὰ χρονολογήσῃ μὲ ἀκρίβεια τὶς συνεχεῖς μετακινήσεις του ἀπὸ τὸν Ὀλυμπο τῆς Βιθυνίας στὸ Λάτρον κι ὕστερα στὴν παραθαλάσσια μικρασιατικὴ Στρόβιλο, κι ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Κῶ καὶ ὕστερα στὴν Πάτμο, ὅπου πέθανε τὸ 1088 ἱδρυσεν τὴν ἱστορικὴ μονή, καὶ τέλος στὴν Εὐβοία, ὅπου πέθανε τὸ 1093. Τὰ φιλολογικὰ καὶ διπλωματικὰ κείμενα συσχετίζονται πάντοτε τὶς ἀλλεπάλληλες αὐτὲς μετακινήσεις τοῦ ὁσίου μὲ τὴν προέλαση τῶν Τούρ-

κων στη νοτιοδυτική Μ. Ἀσία και τις επιδρομές τους στα γειτονικά νησιά, παρενείροντας μάλιστα και αφηγήσεις σχετικών περιστατικών. Τις ιστορικές αυτές ειδήσεις ή συγγρ. τις εξετάζει και τις αξιοποιεί σε ιδιαίτερες παραγράφους, συγκεντρώνοντας περισσότερο την προσοχή της στις επιδρομές που οργανώνει τα χρόνια αυτά ο γνωστός και από άλλες πηγές έμμερης της Σύμυρης Τζαχάς.

Σχετικό με τη δράση του όσιου είναι και το επόμενο κεφάλαιο που αναφέρεται στον Χριστόδουλο ως μεταρρυθμιστή του μοναχικού βίου και στην πρόσκλησή του από τον αυτοκράτορα Ἀλέξιο Κομνηνό να εφαρμόσει το μεταρρυθμιστικό του πρόγραμμα στο μοναστικό συγκρότημα του «όρους των Κελλίων» ή όρους της Ζαγοράς. Και το μὲν είδος της μεταρρυθμίσεως του Χριστοδούλου ή συγγρ. το καθορίζει ως έναν αυστηρότερο τύπο του κοινοβιακού συστήματος, περισσότερες δυσκολίες όμως παρουσίαζε το ζήτημα που βρισκόταν και ποιο ακριβώς ήταν το «όρος των Κελλίων». Συνδυάζοντας τις λιγοστές μνῆες του όρους των Κελλίων ή της Ζαγοράς από άλλες πηγές και κυρίως έρμηνεύοντας σωστά ένα δυσνόητο έως τώρα χωρίο της Ἀλεξιάδος, ή συγγρ. ταυτίζει πειστικά το όρος αυτό με το Πήλιο.

Ευθύς μετά το θάνατό του ο Χριστόδουλος αναγνωρίστηκε ως άγιος και προστάτης της Πάτμου και των γύρω νησιών. Όπως φαίνεται από το Ἐγκώμιο στον όσιο που έγραψε ο λόγιος μοναχός Θεοδόσιος Γουδέλης, ήδη στα τέλη του 12ου αιώνα έχει σχηματισθῆ ένας κύκλος θαυμάτων και ευσεβῶν διηγήσεων που πλέκονται γύρω από τα σπουδαία ιστορικά γεγονότα της εποχής: την κατάληψη των νησιών του Αἰγαίου και τη φορολογική απομύζηση των νησιωτῶν από τους Νορμανδούς (1186), την άνταρσία του βασιλέως Ἰσαακίου Ἀγγέλου, την «τυραννία» του στην Κύπρο, τη συμμαχία του με τους Νορμανδούς και τη νικηφόρο σύγκρουσή του με τον αυτοκρατορικό στόλο. Το ενδιαφέρον αυτό ιστορικό ύλικό, που αποδεικνύεται πλουσιότερο από την κυριότερη έως σήμερα γνωστή πηγή, τον Νικήτα Χωνιάτη, εκμεταλλεύεται ή συγγρ. στο τρίτο κεφάλαιο του β' μέρους της διατριβῆς της.

Με λιγότερη σημασία, αλλά πάντως ενδιαφέρουσες, είναι και οι ιστορικές ειδήσεις που μᾶς δίνει ή «Διήγησις θαύματος» που εξετάζεται στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου. Πρόκειται για κείμενο που γράφτηκε λίγο μετά το 1280 και που αναφέρεται στην κλοπή λειψάνων του όσιου από Ἰταλούς ταξιδιώτες και στη σκληρή τιμωρία τους από τον όσιο. Παίρνοντας άφορμή από το έπεισόδιο αυτό ή συγγρ. μᾶς δίνει μιᾶ σειρά ειδήσεων, τις όποιες άντλεῖ κυρίως από πατμιακά έγγραφα, για τον τότε ήγούμενο της μονῆς Γερμανό και για άλλες επιδρομές Λατίνων και Τούρκων πειρατῶν έναντιον της μονῆς και των μετοχιῶν της.

Το βιβλίο κλείνει με πίνακες τῶν χειρογράφων και τῶν έγγραφων που χρησιμοποίησε, σχολίασε ή χρονολόγησε ή συγγρ., μ' έναν κατάλογο ήγουμένων της μονῆς Πάτμου από της ιδρύσεώς της έως το 1280, με έκτενη βιβλιογραφία και με εύρετήριο ονομάτων. Οι 16 έκτος κειμένου πίνακες μᾶς δίνουν πανομοιότυπα τῶν κυριότερων έγγραφων, υπογραφῶν,

χειρογράφων και παλαιῶν ἐντύπων, στὰ ὁποῖα γίνονται συχνές ἀναφορές μέσα στὸ βιβλίο.

X. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ

Peter Schreiner, Studien zu den Βραχέα Χρονικά. Miscellanea Byzantina Monacensia 6, München 1967. Σελ. XI, 237. [Institut für Byzantinistik und neugriechische Philologie der Universität]. (Ἐκδοση πολυγραφημένη).

Ὁ μελετητῆς τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας και ἰδιαίτερα ἐκεῖνος ποῦ ἀσχολεῖται μετὰ τὴν περίοδο τῶν Παλαιολόγων γνωρίζει καλὰ πόσο μεγάλη ἀξία ἔχουν οἱ εἰδήσεις τῶν Βραχέων Χρονικῶν γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα. Τὰ Βραχέα Χρονικά μπορεῖ ν' ἀποτελοῦν ἰσχνές ἱστορικὲς πηγές, γίνονται ὅμως πολὺτιμες ἐπειδὴ πολλὲς φορές εἶναι οἱ μοναδικὲς σχετικὰ μετὰ ὀρισμένα γεγονότα. Μολονότι ἡ μορφή τους εἶναι ἀπλή, ἡ μελέτη τους, προκειμένου ν' ἀξιολογηθοῦν και νὰ χρησιμοποιηθοῦν στὴν ἔρευνα, παρουσιάζει προβλήματα πολὺπλοκα και δυσεπίλυτα. Αὐτὸ κυρίως ὀφείλεται στὸ ὅτι τὰ Βραχέα Χρονικά εἶναι πηγές ἀπὸ τὴ φύση τους εὐεπίφορες πρὸς ἀλλαγές. Μερικὰ ἔχουν μελετηθῆ ἀναλυτικὰ και ἀξιοποιηθῆ κυρίως ἀπὸ τὸν σεβαστὸ πατέρα R. J. Loenertz. Δὲν εἶχε γίνῃ ὅμως ὡς τώρα συστηματικὴ συνθετικότερη μελέτη. Τὸ βιβλίο τοῦ κ. Schreiner ἔρχεται νὰ συμπληρώσῃ τοῦτο τὸ κενὸ και, καθὼς δείχνει ἕνα πρῶτο φυλλομέτρημα, ἀποτελεῖ ἕνα πολὺ σημαντικὸ βῆμα. Στὸν πρόλογο μάλιστα ὁ συγγρ. μᾶς πληροφορεῖ πὼς ἡ μελέτη του εἶναι ἡ πρόδρομη μορφή μιᾶς συνθετικότερης και πληρέστερης μελέτης, ποῦ θὰ περιλαμβάνῃ και τὸ Corpus τῶν Βραχέων Χρονικῶν. Φυσικὰ ὁ μελετητῆς τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας θὰ τὴν περιμένη μετὰ ἀνυπομονησία.

Τὸ βιβλίο τοῦ κ. Schreiner ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ ἀκόλουθα μέρη: Εἰσαγωγή (σελ. 1-6). Ὁ συγγρ., ἀφοῦ καθορίσῃ τί ἔννοεῖ μετὰ τὸν ὄρο Βραχέα Χρονικά, ἐξετάζει συνοπτικὰ τὴν ὡς τώρα ἔρευνα.

Μέρος Α' (σελ. 8-90). Τὰ Βραχέα Χρονικά κατατάσσονται πρὸς κατηγορίες μετὰ βάση τὸ περιεχόμενό τους ἢ τουλάχιστον τὸ θέμα στὸ ὁποῖον ἀναφέρονται οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς εἰδήσεις τους. Τὰ Χρονικά χαρακτηρίζονται ὡς «Κωνσταντινουπολίτικα» ἢ «αὐτοκρατορικὰ» και ὡς «τοπικά», δηλαδή ὡς Χρονικά ὀρισμένων περιοχῶν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως ὁ Μοριάς, ἡ Μεσημβρία κτλ. Τὰ Χρονικά μιᾶς ἄλλης κατηγορίας, ποῦ περιέχουν σειρά ἀπὸ εἰδήσεις σχετικὲς μετὰ τὴν ἐξάπλωση τῶν Ὀθωμανῶν, παίρνουν τὴν ὀνομασία «Χρονικά τῶν ὀθωμανικῶν κατακτήσεων». Ἄλλα πάλι, ποῦ περιέχουν εἰδήσεις γύρω ἀπὸ τὴ Βενετία και τοὺς Βενετούς, τὴν ὀνομασία «Βενετοβυζαντινά». Φυσικὰ ὑπάρχουν και Βραχέα Χρονικά ποῦ δὲν ἀνήκουν πρὸς ὀρισμένη κατηγορία. Μετὰ τὴν παραπάνω κατάταξη ὁ συγγρ. ἐξετάζει ἀναλυτικότερα τὴ χειρόγραφη παράδοση κάθε ὀμάδας τῶν Χρονικῶν χωριστὰ· κατόπι τὴν ἔσωτερικὴ τους ἀλληλεξάρτηση. Ἡ ἔρευνα καταλήγει πρὸς στέμματα τῶν χειρογράφων.

Μέρος Β' (σελ. 92-140). Ἐξετάζεται και πάλι ἡ χειρόγραφη πα-

ράδοση τῶν Βραχέων Χρονικῶν ἀλλὰ στὸ σύνολό της, συνθετικότερα, καὶ ἔπονται ὀρισμένα συμπεράσματα. Ὁ συγγρ., ὕστερ' ἀπὸ ἔρευνα πού βασίζεται καὶ σὲ παλαιογραφικὲς παρατηρήσεις, διατυπώνει τὴ θεωρία πῶς ὑπῆρχαν χειρόγραφες συλλογές (corpora) Βραχέων Χρονικῶν. Κατόπιν ἀναλύει διάφορα ἐπὶ μέρους στοιχεῖα: τοὺς τίτλους μὲ τοὺς ὁποίους σώζονται τὰ Βραχέα Χρονικά· τὶς ἐνδείξεις, πού κάποτε ὑπάρχουν καὶ πού ἐπιτρέπουν νὰ εἰκάζη κανεὶς τὴ γεωγραφικὴ προέλευση τῶν κειμένων· τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον ἀναγράφεται ἡ χρονολογία τους καὶ ἡ ἡμερομηνία τους· τὸ χρονολογικὸ σύστημα πού χρησιμοποιεῖται (ἔτη ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ἀπὸ Χριστοῦ κτλ.) καὶ πού σχετίζεται στενά μὲ τὴ γεωγραφικὴ προέλευση τῶν Χρονικῶν. Κατὰ τὴν ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὴ χρονολογία ὁ συγγρ. ἐξετάζει καὶ τὰ χρονολογικὰ σφάλματα πού ἀπαντοῦν καὶ ἐξηγεῖ τὸ πῶς προέκυψαν. Ἐξετάζει ἐπίσης συγκριτικῶς τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον ἀναγράφεται ἡ χρονολογία στὰ Βραχέα Χρονικά καθὼς καὶ στὰ βυζαντινὰ ἔγγραφα καὶ τὰ ιστοριογραφικὰ ἔργα. Κατόπιν ἡ ἔρευνα ἐπεκτείνεται στὰ σχετικὰ μὲ τοὺς «συγγραφεῖς» καὶ τοὺς ἀντιγραφεῖς τῶν Βραχέων Χρονικῶν.

Ὁ ὅρος «συγγραφέας», κατὰ τὸν κ. Schreiner, μπορεῖ νὰ χρησιμοποιῆται συμβατικά, γιατί τὰ Βραχέα Χρονικά στὸ μεγαλύτερο μέρος τους δὲν ἀποτελοῦν πρωτότυπη συγγραφικὴ ἐργασία, ἀλλὰ περιλήψεις χρονολογικῶν ἔργων εὐρύτερου περιεχομένου. Ποιὰ ὅμως ἦταν αὐτὰ τὰ χρονολογικὰ ἔργα; Γιὰ ν' ἀπαντήσῃ στὸ ἐρώτημα τοῦτο ὁ συγγρ. μελετᾷ συγκριτικῶς τὰ Βραχέα Χρονικά καὶ τὴ βυζαντινὴ ιστοριογραφία καὶ καταλήγει στὸ πόρισμα πῶς τὰ Κωνσταντινουπολίτικα Βραχέα Χρονικά, στὶς παραλλαγές πού σώζονται σήμερα, ἀποτελοῦν περιληπτικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ ἐπίσημα χρονικά τοῦ κράτους, τοῦ βασιλικοῦ οἴκου, τῆς Ἐκκλησίας, ἢ ἀκόμα καὶ διαφόρων μονῶν. Ἀνάλογα εἶναι τὰ πορίσματα του σχετικὰ μὲ τὰ τοπικὰ Βραχέα Χρονικά: καὶ αὐτὰ προέρχονται κυρίως ἀπὸ τοπικὲς χρονολογίες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μάλιστα μερικὲς πρέπει νὰ ἀνάγονται σὲ πολὺ πρῶιμη ἐποχὴ. Δυστυχῶς ὅμως καμιά ἀπὸ τὶς πηγές τῶν Βραχέων Χρονικῶν δὲν στάθηκε δυνατὸ νὰ καθοριστῇ.

Μέρος Γ' (σελ. 142-202). Τονίζεται ἡ σημασία τῶν Βραχέων Χρονικῶν γιὰ τὴ μελέτη τῆς βυζαντινῆς ιστορίας, καὶ ὁ συγγρ. δίνει παραδείγματα ἱστορικοῦ σχολιασμοῦ ὀρισμένων Βραχέων Χρονικῶν.

Τὰ Χρονικά πού σχολιάζονται εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

α) Τὸ Χρονικὸ τῆς Μεσημβρίας, πού περιέχει εἰδήσεις τῶν ἐτῶν 1366-1444. Ἐσ σημειωθῆ ὅτι σχολιάζοντας μιὰ ἀπὸ τὶς εἰδήσεις ὁ συγγρ. διορθώνει παρεπιπτόντως καὶ τὴ χρονολογία ἐνὸς συνοδικοῦ ἔγγραφου (Miklosich - Müller, 1, 367): 1372 καὶ ὄχι 1357.

β) Ἐνα ἀνέκδοτο τμήμα τοῦ Χρονικοῦ 47 τῆς συλλογῆς Λάμπρου - Ἀμάντου (Βραχέα Χρονικά, Ἀθ. 1932) μὲ εἰδήσεις τῶν ἐτῶν 1422 καὶ 1448 (προσωπικὰ πιστεύω πῶς ὅλες ἀναφέρονται στὸ ἔτος 1448· βλ. σχετικὰ παρακάτω).

γ) Τὸ λεγόμενον Χρονικὸ τῆς Καλλιπόλης.

δ) Τὰ Χρονικά τῶν πρώτων ὀθωμανικῶν κατακτήσεων.

Παραρτήματα I-IV (σελ. 204-214). Κριτικὴ ἔκδοση τοῦ Χρονικοῦ τῆς Μεσημβρίας, τοῦ ἀνέκδοτου τμήματος τοῦ Χρονικοῦ 47, τοῦ λε-

γόμενου Χρονικού τῆς Καλλιπόλης, καὶ δύο κυπριακῶν Βραχέων Χρονικῶν. Τὰ δύο τελευταῖα περιέχουν εἰδήσεις τῶν ἐτῶν 1191-1310 καὶ συνοδεύονται ἀπὸ σχόλια σὲ ὑποσημειώσεις. Ἀκολουθοῦν πίνακες ἀντιστοιχίας τῶν γεγονότων ποὺ ἀναφέρονται στὰ Βραχέα Χρονικά (σελ. 215-223) καὶ πλούσια εὑρετήρια (σελ. 224-237).

Ὁ καθένας, καὶ μάλιστα ὅποιος ἔτυχε ν' ἀσχοληθῆ μετὰ τὰ Βραχέα Χρονικά, θ' ἀναγνωρίσῃ τὴ μεγάλη συμβολὴ ποὺ ἀποτελεῖ τὸ βιβλίον τοῦ κ. Schreiner στὸν τομέα αὐτόν. Καὶ ὅταν ἔχῃ ὑπόψιν τοὺς πολλαπλῆς δυσκολίες ποὺ παρουσιάζει τὸ θέμα, καταλαβαίνει γιατί στάθηκε ἀνέφιγκτο ν' ἀποφύγῃ ὁ συγγρ. μερικὲς ἀνακρίβειες καὶ ἀβλεψίες καί, κάποτε, μερικὰ ὄχι ἀπόλυτα ὀρθὰ συμπεράσματα.

Παρακολούθησα τὸν κ. Schreiner στὴν ἔρευνά του γύρω ἀπὸ τὸ πρῶτο Χρονικὸ ποὺ μελετᾷ στὸ βιβλίον του καὶ ἐκφράζω ὀρισμένες ἀπόψεις μου. Οἱ λοιπὲς παρατηρήσεις, μετὰ τὶς ὁποῖες κλείνει αὐτὴ ἡ βιβλιοκρισία, δὲν προέκυψαν ἀπὸ ἀνάλογη ἐμβάθυνση στὰ ὑπόλοιπα Χρονικά. Ἀφοροῦν σὲ σημεῖα ποὺ πρόσεξα κατὰ τὴν ἀνάγνωση τῆς μελέτης καὶ ποὺ θεωρήσα καλὸ νὰ σχολιάσω.

Τὸ πρῶτο Χρονικὸ ποὺ ἐπεξεργάζεται ὁ συγγρ. εἶναι τὸ Χρονικὸ ἀριθ. 47 τῆς συλλογῆς Λάμπρου - Ἀμάντου, ποὺ σώζεται σ' ἓνα μοναδικὸ χειρόγραφο (ἀριθ. 3632 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βολωνίας). Μιὰ συντομώτερη παραλλαγή του εἶχε τυπωθῆ ἤδη ἀπὸ τὸ 1715 στὴ γνωστὴ «Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις Πατριαρχουσάντων» τοῦ πατριάρχου Δοσιθέου (σελ. 870-871). Ὁ συγγρ. χρονολογεῖ τὸ χειρόγραφο, ἀναλύει τὸ Χρονικὸ παραβάλλοντάς το μετὰ τὸ Χρονικὸ τοῦ Δοσιθέου, ἐρμηνεύει κατόπιν τὰ σχετικὰ μετὰ τὴ σύνθεση καὶ τὴ σημερινὴ μορφή τῶν δύο Χρονικῶν καὶ σχολιάζει μερικὲς ἀπὸ τὶς εἰδήσεις.

Θὰ μπορούσαν ἴσως νὰ ἐκφραστοῦν μερικὲς ἀμφιβολίες γιὰ τὶς ἀπόψεις του. Καὶ πρῶτα πρῶτα σχετικὰ μετὰ τὴ χρονολόγησή του χειρογράφου. Τὸ Χρονικὸ 47 ἔχει γραφτῆ ἀπὸ τὸν γραφέα ποὺ ἔγραψε ὀλόκληρο τὸν κώδικα τῆς Βολωνίας καὶ περιλαμβάνει εἰδήσεις τῶν ἐτῶν 1315-1448, οἱ ὁποῖες ἀναγράφονται χωρὶς ἀπόλυτη χρονολογικὴ τάξη¹. Ἐπιπλέον στὸ τέλος ἔχουν προστεθῆ ἀπὸ ἄλλον γραφέα δύο ἀκόμα εἰδήσεις μετὰ χρονολογίες 1452 καὶ 1454, ποὺ ἀναφέρονται στὰ ὀχυρωματικὰ ἔργα τοῦ Μωάμεθ Β' στὸν Βόσπορο, πρὶν ἀπὸ τὴν Ἄλωση, καὶ στὴν ἐναρξὴ τῆς πολιορκίας τῆς Βασιλεύουσας ἀπὸ τὸν ἴδιον σουλτάνο. Σύμφωνα μετὰ ὅσα γράφει ὁ συγγρ. (σελ. 12), ὑπάρχουν στὸ χειρόγραφο ἀστρονομικοὶ ὑπολογισμοὶ γιὰ τὰ ἔτη 1441-1447, ποὺ ἀποτελοῦν ἐνδείξεις ὅτι ἔχει γραφτῆ ἐκεῖνα τὰ χρόνια περίπου. Ὅσο γιὰ τὶς δύο πρόσθετες σημειώσεις ποὺ ἔγραψε τὸ ἄλλο χέρι, συμπεραίνει ὅτι γράφτηκαν πρὶν ἀπὸ

1. Ἡ πρώτη εἰδηση τοῦ Χρονικοῦ 47 εἶναι ἡ μεία ἐνὸς σεισμοῦ ποὺ ἔγινε τὸ 1315 (6824 Σεπτ.). Κατέφυγα στὴν Chronologie τοῦ V. G u m e l καὶ διαπίστωσα πὼς δὲν ἀναφέρεται ἐκεῖ ὁ σεισμός αὐτός (σελ. 481). Πάντως ἡ δευτέρα εἰδηση εἶναι τοῦ ἔτους 1320 (6829 Ὀκτ.). Ἀπὸ ἀβλεψία στὴν ἔκδοση Λά μ π ρ ο υ - Ἀ μ ά ν τ ο υ ἔχει τυπωθῆ 6824. Πρβ. τὸν πίνακα στὸ τέλος τῆς ἔκδοσης.

τὸν Μάρτιο - Ἀπρίλιο τοῦ 1453¹. Ἐδῶ ὅμως προβάλλει ἓνα ἐρώτημα. Σύμφωνα μετὰ τὸ Χρονικόν, ἡ ἐναρξὴ τῆς πολιορκίας τῆς Πόλης ἔγινε τὸν Μάρτιο τοῦ 6962, δηλαδὴ τοῦ 1454. Πῶς εἶναι δυνατόν ἓνας ἄνθρωπος πρὸ ἐνδιαφέρθηκε ν' ἀπαθανάτιση τὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς του νὰ κάνῃ ἓνα τόσο χοντρὸ λάθος στὴ χρονολογία τοῦ ἴδιου τοῦ ἔτους κατὰ τὸ ὁποῖον ἔγραφε; Τί ἀποκλείει νὰ γράφτηκαν αὐτὲς οἱ σημειώσεις πολὺ ἀργότερα σὰν συμπλήρωση στὸ Χρονικόν; Ἄλλωστε καὶ τὸ ἄλλο στοιχεῖο, ποῦ ἀποτελεῖ κατὰ τὸν συγγρ. ἐνδειξὴ γιὰ τὴ χρονολόγησιν τοῦ χειρογράφου, δὲν εἶναι ἀποφασιστικόν. Οἱ ἀστρονομικοὶ ὑπολογισμοὶ γιὰ τὰ ἔτη 1441-1447 δὲν δείχνουν ὅτι τὸ χειρόγραφο ἔχει γραφτῆ ἐκεῖνα τὰ χρόνια. Θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν ἀντιγραφῆ πιστὰ ἀπὸ τὸ πρότυπο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται ὁ κώδικας τῆς Βολωνίας. Ἔτσι δημιουργοῦνται στὸν ἀναγνώστη ἀπορίες ὡς πρὸς τὴ χρονολόγησιν.

Συνεχίζοντας ὁ συγγρ. συγκρίνει τὰ Χρονικά ἀρ. 47 καὶ τοῦ Δοσιθέου καὶ παρατηρεῖ πῶς τὸ Χρονικόν 47 εἶναι πλουσιότερο σὲ εἰδήσεις ἀπὸ τὸ Χρονικόν τοῦ Δοσιθέου καὶ λιγότερο λακωνικόν στὴν ἔκφραση. Ὑπάρχουν μόνο εἴκοσι δύο εἰδήσεις κοινὲς στὰ δύο Χρονικά. Ἡ συντομία στὴν ἔκφραση ὀφείλεται σὲ πρωτοβουλία τοῦ Δοσιθέου, ὁ ὁποῖος ἐπιπλέον ἀντέγραψε βάζοντας σὲ «αὐστηρῆ» χρονολογικὴ σειρὰ τὶς ἀτακτῆς εἰδήσεις τοῦ Χρονικοῦ 47. Ἴσως ὅμως ἡ συντόμευσιν στὴν ἔκφραση καὶ ἡ χρονολογικὴ σειρὰ νὰ ὑπῆρχαν καὶ στὸ πρότυπό του. Πάντως, σύμφωνα μετὰ τὸν συγγρ., εἶναι «σχεδὸν ἀδύνατον» ὁ κώδικας τῆς Βολωνίας νὰ ἦταν τὸ πρότυπο τοῦ Δοσιθέου· μάλλον θὰ ἦταν ἓνα ἀντίγραφο του. Ὅπως δὲ ἔπειτα, τὸ συμπέρασμα στὸ ὁποῖο καταλήγει εἶναι πῶς, ἐπειδὴ ὁ Δοσιθεὸς ἐπέφερε ἀλλαγὰς στὸ κείμενό του — δηλαδὴ κυρίως τὸ συντόμευσε — καὶ ἐπιπλέον «διόρθωσε» τὴ χρονολογία μιᾶς ἀπὸ τὶς εἰδήσεις (τὴν πρώτη, γιὰ τὴν ὁποία βλ. παρακάτω), τὸ Χρονικόν του δὲν ἔχει ἀξία γιὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου (σελ. 19).

Θὰ μπορούσαν ἴσως νὰ παρατηρηθοῦν τὰ ἀκόλουθα: Σχετικὰ μετὰ τὸ πρότυπο τοῦ Δοσιθέου μπορούμε νὰ συμπεράνουμε με ἀρκετὴ βεβαιότητα καὶ με βάση τὰ ὅσα γράφει ὁ ἴδιος, ὅτι δὲν ἦταν οὔτε ὁ κώδ. τῆς Βολωνίας οὔτε κανένα ἀντίγραφο του. Καθὼς μᾶς πληροφορεῖ με σαφήνεια, ἔκανε χρῆσιν ἐνὸς βιβλίου «τὰ συμβάντα, τοὺς τε βασιλεύσαντας καὶ πατριαρχεύσαντας ἀπὸ ἔτους ἑξακισχιλιοστοῦ ἕως ἔτους ἑξακισχιλιοστοῦ ἐνακοσιοστοῦ τριακοστοῦ καταλέγοντος, ἐν ᾧ ὁ σουλτάν Μουράτ ἐπολιορκήσῃ τὴν Κωνσταντινούπολιν ἔχων στρατηγὸν τὸν Μιχαὴλ Μπέην». Συνεπῶς ὁ Δοσιθεὸς ἀντλήσῃ ἀπὸ ἓνα πρότυπο ποῦ ἔφτανε ὡς τὸ 1422 (6930), ἐνῶ τὸ Χρονικόν 47 στὸν κώδ. τῆς Βολωνίας φτάνει ὡς τὸ 1448 καί, ἀν ληφθῇ ὑπόψιν ἡ προσθήκη, ὡς τὸ 1453.

Σχετικὰ μετὰ τὶς «ἀλλαγὰς» ποῦ ἐπέφερε ὁ Δοσιθεὸς στὸ κείμενό του,

1. Πρέπει νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἡ τελευταία ἀπὸ τὶς σημειώσεις, ἡ σχετικὴ μετὰ τὴν ἐναρξὴ τῆς πολιορκίας, εἶχε τουλάχιστον ἓναν ἀκόμα στίχο, καθὼς δείχνει ἡ φωτογραφία τοῦ χειρογράφου (βλ. Ἀ μ π ρ ο - Ἀ μ α ν τ ο καὶ Schreiner σελ. 20, ὑποσ. 2), ὁ ὁποῖος δὲν ἔχει διαβασθῆ. Εἶναι, νομίζω, μάλλον μάταιο νὰ χρησιμοποιοῦ κανεὶς ὡς *terminus ante quem* μιὰ μισοδιαβασμένη σημείωσιν.

ὁ συγγρ. περιορίζεται ἀπλῶς νὰ ἀναφέρῃ ὅτι πρόκειται κυρίως γιὰ συνοπτικότερη ἀπόδοση τῶν εἰδήσεων. Νομίζω πῶς θὰ ἦταν καλὸ νὰ μᾶς ἐνημερώσῃ καὶ γιὰ τὶς ἄλλου εἴδους διαφορὰς ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὰ δύο κείμενα, ὅπως π.χ. τὸ ὅτι ὁ Δοσίθεος σημειώνει τὴν ἀνταρσία ποὺ ἔκαναν σὲ συνεργασία ὁ γιὸς τοῦ Ἰωάννη Ε' καὶ ὁ γιὸς τοῦ Μουράτ Α' (1373) ἀναφέροντας τὸν Ὀθωμανὸ πρίγκηπα ὡς Μουσταφά, ἐνῶ στὸ Χρονικὸ 47 ἀναφέρεται πρῶτα ὡς Ἰσμαήλ τζαλαπῆς καὶ κατόπιν ὡς Σαουτζήμπεης. Ἐπίσης τὸ ὅτι ὁ Δοσίθεος εἶναι διεξοδικότερος στὰ σχετικὰ μὲ τὴν πολιορκία τῆς Πόλης τοῦ 1422, ἀναφέροντας καὶ τὴ συμμετοχὴ τοῦ «στρατηγοῦ» Μιχάλ-μπεη, τοπογραφικὰ στοιχεῖα καὶ δύο τρεῖς ἀκόμα λεπτομέρειες. Ἄλλωστε τὰ σχετικὰ μὲ τὴν πολιορκία τοῦ 1422 διατυπώνονται τελείως διαφορετικὰ στὰ δύο Χρονικά. Ἀκόμη καὶ ἡ παρατήρηση πῶς ὁ Δοσίθεος ἔβαλε τὶς εἰδήσεις τοῦ προτύπου του σὲ «αὐστηρῆ» χρονολογικὴ σειρά δὲν εἶναι ἀπόλυτα ἀκριβῆς. Μιὰ πρόχειρη ματιά στὸ Χρονικὸ του δείχνει πῶς πρῶτα ἀναφέρεται ὅτι τὸ 6919 ἦλθε «ὁ Μωυσῆς ἀπὸ τοὺς Τατάρους», κατόπιν ὅτι τὸ 6917 πέθανε ὁ βασιλεὺς Ἰωάννης καὶ κατόπιν ὅτι τὸ 6919 πέθανε ὁ πατριάρχης Ματθαῖος.

Τέλος καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὴ «διόρθωση» τῆς χρονολογίας στὴν πρώτη εἰδηση τοῦ Δοσιθέου ἀφήνουν τὸν ἀναγνώστη σκεπτικὸ. Ἡ εἰδηση αὐτὴ λείπει ἀπὸ τὸ Χρονικὸ 47 καὶ εἶναι ἡ ἀκόλουθη: «ἐν ἔτει ἑξακισχιλιοστῷ ὀκτακοσιοστῷ¹ [1292] ἤλθον οἱ Τοῦρκοι κατὰ τῆς Πόλεως καὶ οὐκ ἴσχυσαν»². Δὲν εἶναι γνωστὴ ἐπίθεση κατὰ τῆς Πόλης τὸ 1292. Γι' αὐτὸ ὁ συγγρ. ἀναζητεῖ κάποια ἐρμηνεῖα καὶ διατυπώνει τὴν ἀκόλουθη ἄποψη: Ὁ Δοσίθεος βρῆκε στὸ πρότυπό του τὴν εἰδηση γιὰ τὴ γνωστὴ πολιορκία τῆς Πόλης τοῦ 6930 (1422) σημειωμένη πρὶν ἀπὸ ἄλλες, προγενέστερες, εἰδήσεις (ἡ πρώτη εἶναι τοῦ ἔτους 6824:1315) καὶ γιὰ νὰ ξεπεράσῃ τὴ δυσκολία διόρθωσε τὸ 6930 σὲ 6800. Γιὰ νὰ ὑποστηρίξῃ τὴ θέση του προσθέτει πῶς καὶ στὸ Χρονικὸ 47 ἡ πολιορκία τοῦ 6930:1422 προτάσσεται ἀπὸ τὶς ἄλλες εἰδήσεις. Στὸν κώδ. ὅμως τῆς Βολωνίας, σύμφωνα μὲ τὰ ὅσα ὁ ἴδιος πειστικότερα ὑποστηρίζει (σελ. 11), ἡ ἐπίθεση τοῦ 1422 (κατὰ τὴ γνώμη μου τοῦ 1448· βλ. παρακάτω) προτάσσεται τελείως συμπτωματικὰ ἀπὸ τὶς ἄλλες, χρονικὰ προγενέστερες, εἰδήσεις τοῦ Χρονικοῦ. Νὰ ὑποθέσουμε πῶς μιὰ ἀνάλογη σύμπτωση εἶχε ἐπιφέρει ἀναστάτωση καὶ στὴ σειρά τῶν εἰδήσεων τοῦ κειμένου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀντέγραψε ὁ Δοσίθεος; Ἀλλὰ ἡ πολιορκία τοῦ 1422 ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Δοσίθεο. Εἶναι ἡ τελευταία εἰδηση τοῦ Χρονικοῦ του, ἡ ὁποία ἀναγράφεται μὲ σημαντικὰ περισσότερα λόγια ἀπὸ ὅ,τι οἱ ἄλλες

1. Ὅχι «ὀγδοηκοστῷ» ὅπως ἔχει δακτυλογραφηθῆ στὸ βιβλίον τοῦ κ. Schr. ἀπὸ ἀβλεψία (σ. 18).

2. Ὁ συγγρ. σημειώνει: «ἴχυσαν (sic)». Ἡ παρατήρηση μᾶλλον θὰ περίττεινε. Θαρρῶ πῶς δὲν ἔχει νόημα νὰ σταματᾷ κανεὶς σὲ τυπογραφικὰ σφάλματα, ὅταν πρόκειται γιὰ βιβλίον τυπωμένον στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰ. Στὴν περίπτωσιν ὅμως αὐτὴ δὲν πρόκειται οὔτε γιὰ τυπογραφικὸ λάθος. Στὸ βιβλίον τοῦ Δοσιθέου ἔχει τυπωθῆ «ἴχυσαν» μὲ χρῆσιν τοῦ συμπλέγματος *σχ* ποὺ εἶναι πολὺ κοινὸ στὴν τυπογραφίαν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Μὲ τὴν εὐκαιρίαν αὐτὴ σημειῶνω πῶς ἡ ἔκφρασις «ἐκ τοῦ Φακεολάτου» δὲν παρουσιάζει κανένα λάθος οὔτε πρέπει νὰ διορθωθῆ σὲ «διὰ τοῦ Φακεολάτου». Στὰ ἑλληνικὰ τῶν χρόνων ἐκείνων ἡ πρόθεσις «ἐκ» χρησιμοποιοῖται ὅπως ἀκριβῶς ἡ πρόθεσις «ἀπὸ» στὰ σύγχρονα ἑλληνικά.

ειδήσεις. Νά υποθέσουμε πώς τὸ πρότυπο τοῦ Δοσιθέου ἄρχιζε καὶ τελείωνε μὲ τὴν ἴδια εἶδηση; Ἡ νά υποθέσουμε πώς ὁ Δοσίθεος, πού σύμφωνα μὲ τὸν συγγρ. ἐπέφερε βελτιώσεις στὸ κείμενό του, κατέγραψε τὴν ἴδια εἶδηση δυὸ φορές ἀλλάζοντάς της τὴν πρώτη φορά τὴ χρονολογία;

Νομίζω πώς εἶναι ἀπλούστερο νά υποτεθῆ πώς ὁ Δοσίθεος παρέλαβε ἀπὸ τὴν ἄγνωστη σ' ἐμᾶς πηγή του τὴν πληροφορία (ὀρθή ἢ ὄχι) πώς σὲ κάποιον ἔτος πού ἄρχιζε μὲ τὰ ψηφία ,σω.. (μπορεῖ νά ἔχουν παρχειφθῆ μονάδες καὶ δεκάδες) ἔγινε μιὰ ἀποτυχημένη ἐπίθεση τῶν Τούρκων ἐναντίον τῆς Πόλης. Καὶ θὰ μπορούσε νά υποστηριχτῆ πώς καὶ ὁ Δοσίθεος καὶ ὁ «συγγραφέας» τοῦ Χρονικοῦ 47 ἀντλήσαν ἀπὸ ἕνα κοινὸ πρότυπο. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύεται καὶ μὲ ὅσα γράφει ὁ κ. Schir. στίς σελ. 18-20 καὶ 116-118, ὅπου ἐξηγεῖ πώς τὸ Χρονικὸ 47 ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε διαφορετικὲς ἐνότητες: 'Ο «συγγραφέας» συνέρραψε εἰδήσεις πού βρῆκε σὲ διάφορες πηγές κἀνοντας κάποτε καὶ μερικὲς ἀλλαγές. Πιστεύω πώς μιὰ ἀπὸ τὶς πηγές θὰ μπορούσε νά εἶναι καὶ τὸ πρότυπο πού εἶχε ὑπόψη του ὁ Δοσίθεος. Ἄν ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἀληθεύῃ, ἐξηγοῦνται ἴσως καὶ οἱ διαφορὲς ἀνάμεσα στὸ Χρονικὸ του καὶ στὸ Χρονικὸ 47, καὶ μποροῦν νά ἀποδοθοῦν στὸν «συγγραφέα» τοῦ τελευταίου.

Ἡ ἀνάλυση τοῦ Χρονικοῦ 47 γίνεται διεξοδικὰ (σελ. 18-20). Οἱ εἰδήσεις τῶν πρώτων 59 στίχων ἀναγράφονται, σύμφωνα μὲ τὸν συγγρ., κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις (σελ. 19 καὶ ὑποσ. 3). Νομίζω ὅτι μιὰ ἀπὸ αὐτὲς δὲν θὰ ἔπρεπε νά θεωρηθῆ ἐξαίρεση. Τὸ Χρονικὸ ἀναφέρει τὴν ἐξορία κάποιου γιου τοῦ Ἰωάννη Ε' στὴ Λῆμο τὸ 1373 (στ. 48). Ὁ συγγρ. πιστεύει πώς πρόκειται γιὰ τὸν Μανουὴλ Β', πού ἐξορίστηκε στὴ Λῆμο τὸ 1387, καὶ ἔτσι θεωρεῖ πώς ἡ χρονικὴ σειρὰ τῶν εἰδήσεων δὲν εἶναι ἡ σωστή. Νομίζω πώς ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα γίνονται τελείως φανερὸ πώς πρόκειται γιὰ τὸν Ἀνδρόνικο Δ', πού, σύμφωνα μὲ τοὺς προηγούμενους στίχους τοῦ Χρονικοῦ (44-45), «προσεκύνησε... τὸν ἴδιον πατέρα πανσάμενος τοῦ πολεμεῖν» καὶ φυλακίστηκε. Ἀναλύοντας ὁ συγγρ. τὴν τρίτη ἐνότητα τοῦ Χρονικοῦ, πού περιλαμβάνει εἰδήσεις τῶν ἐτῶν 1358 (ὄχι 1352, ὅπως ἔχει δακτυλογραφηθῆ ἀπὸ ἀβλεψία) ἕως 1422, παραλείπει νά μᾶς ἀναφέρῃ ὅτι στίς εἰδήσεις αὐτὲς περιλαμβάνεται ἀρκετὰ ἀπρόοπτα καὶ ἡ ἀνακατάληψη τῆς Πόλης ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Η' (1261).

Παραμερίζοντας αὐτὲς τὶς λεπτομέρειες θὰ περάσω στὴν ἔκδοση καὶ τὰ σχόλια τοῦ Χρονικοῦ 47, ἀφοῦ θυμίσω πώς ὁ κ. Schreiner δίνει ἕνα ἀνέκδοτο τμήμα, πού προφανῶς διέφυγε τὴν προσοχὴ τοῦ Λάμπρου. Παραθέτω τὸ κείμενο τῆς πρώτης ἀπὸ τὶς εἰδήσεις: «(Εἰ)ς τὸ ,ς ληνς', ἰνδικτιῶνος ια', μηνὶ Ἰουνίῳ, ἡμέρα <γ'> <τῆς> τῶν ἁγίων ἀποστόλων νηστείας, ἦλθαν οἱ Μουρσουμάνοι μὲ πλοῖα ξέ' καὶ ἐπέκεινα ἀρμάδα μὲ ἀρμάτων πολλῶν καὶ δυνάμιν καὶ κατασκευὰς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, καὶ εὗραν ἀστοχίαν πᾶσαν καὶ ἐντροπήν καὶ τὸ(ν) Βλάχκα κτισμένον καὶ πολλὰ ἀρματομένον, ἔτι καὶ τὸ κάστρον, καὶ θαλάσσης καὶ στερεᾶς τὰς δυνάμεις καὶ ἄλλους ἐν θαλάσση. Εἶτα ὡς εἶδαν ὅτι ἠστόχησαν μὲ ἐντροπή, ἐπῆγαν εἰς τὸ Κελλίον καὶ ἀφανίσθησαν τελείως καὶ ἐγύρουνσαν καταλυμένοι»¹ (σελ. 206).

1. Στὴν σελ. 116 ὁ συγγρ. ἀναπαράγει τὸ πῶς ἀκριβῶς παρουσιάζεται ἡ πρώτη

Μετά τή σημείωση αὐτὴ ἀκολουθοῦν δύο ἄλλες εἰδήσεις τοῦ Χρονοκοῦ, ποὺ ἀρχίζουσι μὲ τὴ φράση «τῷ αὐτῷ ἔτει, μηνί» χωρὶς νὰ ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ μηνός. Πρόκειται γιὰ τὸ θάνατο τοῦ δεσπότη Θεοδώρου (Ἰούνιος τοῦ 1448) καὶ γιὰ τὴν ἀφιξὴ τοῦ δεσπότη Δημητρίου Παλαιολόγου στὴν Πόλη, ποὺ πραγματοποιήθηκε λίγο μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Θεοδώρου, δηλαδὴ ἢ τὸν ἴδιο μῆνα (Ἰούνιο) ἢ λίγο ἀργότερα καὶ ὅπωςδήποτε πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1448¹. Τὰ χρονολογικὰ στοιχεῖα τῆς πρώτης σημείωσης φαίνονται σωστά. Τὸ ἔτος 6956: 1448 ἀντιστοιχεῖ πραγματικὰ μὲ τὴν 11ῃ ἰνδικτιώνα καὶ τὰ γεγονότα τῶν δύο ἐπόμενων σημειώσεων ἀναφέρονται χωρὶς ἀμφιβολία στὸ ἴδιο ἔτος, 1448. Νομίζω πὼς ἀπορεῖ κανεὶς ὅταν, διαβάζοντας τὰ σχόλια τοῦ συγγρ. (κυρίως σελ. 172-175· πρβ. καὶ σελ. 18 καὶ 20), διαπιστώνει ὅτι τὰ ὅσα ἀναφέρονται στὴν πρώτη σημείωση ταυτίζονται μὲ τὴν πολιορκία τῆς Κωνσταντινούπολης τοῦ 1422 (ἢ ὅποια, ἂς σημειωθῇ, ἀναφέρεται χωριστὰ καὶ μὲ τὴ σωστὴ τῆς χρονολογία στὸ ἴδιο τὸ Χρονικὸ 47, στοὺς στ. 83-85).

Ἡ αἰτιολογία τοῦ συγγρ. γιὰ τὴν ταύτιση αὐτὴ εἶναι ἴσως ὅτι δὲν ὑπάρχει καμιά γνωστὴ ἐπίθεση ἐναντίον τῆς Κωνσταντινούπολης τὸ 1448² καὶ ὅτι ἡ πολιορκία τοῦ 1422 ἀρχισε Ἰούνιο, τὸν ἴδιο δηλαδὴ μῆνα ποὺ ἀναφέρει καὶ ἡ σημείωση. Ἐφόσον ὅμως τὰ χρονολογικὰ στοι-

φράση στὸ χειρόγραφο (πανομοίωτα). Θαρρῶ πὼς οἱ προσθῆκες μέσα σὲ ἀγκύλες εἶναι ἴσως περιττές. Δὲν βλέπω γιὰτί πρέπει νὰ διορθωθῇ τὸ κοινότατο νεοελληνικὸ στὸ στὴν ἀρχαιότερη μορφή (εί)ς τό. Ἐπίσης δὲν νομίζω πὼς ἦταν ἀπαραίτητο νὰ γίνουν οἱ συμπληρώσεις (γ') καὶ (τῆς). Ἴσως νὰ ἦταν σωστότερο νὰ ὀβελισθῇ ἡ λέξις ἡμέρα, ποὺ ἀνήκει στὸ ἀρχαῖο κείμενο καὶ ὄχι στὴν διάστιχη συμπλήρωση. Ἐπίσης περιττεύει ἡ συμπλήρωση ὁ στὸν στίχο 11 τῆς ἐπόμενης σημείωσης. Οἱ λέξεις ἀρμάδα, ἀρμάτων, ἀρματωμένος προέρχονται ἀπὸ τὰ λατινικά καὶ συνεπῶς πρέπει νὰ γράφονται μὲ ψιλὴ. Δὲν ἔχουν σχέση μὲ τὸ ἑλληνικὸ ἄρμα: ὄχημα. Δὲν συμφωνῶ καὶ μὲ τὴ διόρθωση τοῦ Κελεῖ, ποὺ παραδίδει ὁ κώδ., σὲ Κελλίον. Καὶ ἐδῶ ἔχουμε μιὰ δημώδη μορφή, Κελλί, ποὺ πρέπει νὰ διορθωθῇ ὀρθογραφικὰ καὶ ὄχι φωνητικὰ.

1. Ὁ Θεόδωρος Παλαιολόγος πέθανε στὴ Σηλύβρια, ἀλλὰ τάφηκε στὴν Πόλη (Σφραντζῆς, ἔκδ. Grecu, σελ. 72). Φαίνεται πιθανὸ πὼς ὁ Δημήτριος Παλαιολόγος, ποὺ βρισκόταν ἄλλωστε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Θεόδωρο (πρβ. Schg., σελ. 178), πῆγε στὴν Κωνσταντινούπολη ἀμέσως μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ἀδελφοῦ του. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Δημήτριος βρισκόταν τότε στὴ Λῆμνο, ὅπου ἦταν εὐκόλο νὰ φτάσῃ ἡ εἶδηση καὶ ἀπὸ ὅπου τὸ ταξίδι στὴν Πόλη ἦταν ζήτημα λίγων ἡμερῶν. Ὁ συγγρ. (σελ. 179) τοποθετεῖ χρονικὰ τὴν ἀφιξὴ τοῦ Δημητρίου στὴν Πόλη κατὰ τὸν Ἰούλιο - Αὐγούστο τοῦ 1448 χωρὶς κανένα ἀποφασιστικὸ ἐπιχείρημα ποὺ νὰ ἀποκλείῃ τὸν Ἰούνιο. Ἀναρωτιέται κανεὶς μήπως ἡ ἔλλειψη τοῦ ὀνόματος τοῦ μηνός στίς δύο τελευταῖες σημειώσεις ὀφείλεται στὸ ὅτι ἐπρόκειτο ἀκριβῶς γιὰ τὸν ἴδιο μῆνα. Συνεπῶς μήπως θὰ ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἡ συμπλήρωση «τῷ αὐτῷ ἔτει (καὶ) μηνί»; Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ, ποὺ ἰσχύει γιὰ τὴν πρώτη περίπτωσι, πιθανῶς νὰ ἰσχύῃ καὶ γιὰ τὴ δεύτερη.

2. Πραγματικὰ, ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς, ποὺ βρισκόταν στὴν Πόλη τὸν Ἰούνιο τοῦ 1448, δὲν ἀναφέρει τίποτε γιὰ μιὰ τέτοια ἐπίθεση. Αὐτὸ ὅμως μπορεῖ νὰ ὀφείλεται στὴ μικρὴ σημασία τῆς ἐπίθεσης (βλ. παρακάτω).

χειᾶ πού δίνει ἡ σημείωση εἶναι σωστά καὶ συμφωνοῦν ἀπόλυτα μὲ τίς ἄλλες δύο σημειώσεις τοῦ 1448 πού ἀκολουθοῦν, δὲν θὰ ἦταν σωστότερο νὰ δεχτοῦμε τὴν πληροφορία τοῦ Χρονικοῦ καὶ ὄχι νὰ τῆς ἀλλάξουμε τὴ χρονολογία; Ἄλλωστε τὸ Χρονικὸ εἶναι ἡ πηγὴ, καὶ ὁ ἱστορικὸς καλεῖται νὰ τὴν ἐρμηνεύσῃ καὶ ὄχι νὰ τὴν προσαρμόσῃ σὲ ὅσα ὁ ἴδιος γνωρίζει.

Ἐπάρχουν ἐξάλλου λόγοι γιὰ νὰ δεχτοῦμε τὴν ἀξιοπιστία τοῦ Χρονικοῦ, τοῦ ὁποίου συνοψίζω τὸ νόημα: Τουρκικὸς στόλος, καλὰ ἐξοπλισμένος, παρουσιάστηκε μπροστὰ στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀλλὰ βρῆκε τοὺς Βυζαντινοὺς ἔτοιμους γιὰ τὴν ἀμυνα καὶ τότε ἀποχώρησε στὸ Κελλί (Chilia, στὸ Δούναβη), ὅπου ἠττήθηκε¹. Δὲν γίνεται ὁ παραμικρὸς λόγος γιὰ αὐτοπρόσωπη συμμετοχὴ τοῦ Σουλτάνου.

Τὰ ὅσα εἶναι γνωστά γιὰ τὴν πολιορκία τοῦ 1422 διαφέρουν σημαντικά. Ἡ πολιορκία κράτησε τρεῖς μῆνες, κατὰ τοὺς ὁποίους δόθηκαν σκληρὲς μάχες· οἱ πολιορκητὲς εἶχαν ἐπικεφαλῆς τὸν ἴδιο τὸ Σουλτάνο, πού, καθὼς φαίνεται, ὅταν ἔλυσε τὴν πολιορκία ἐπέστρεψε στὴν Ἀδριανούπολη²· ἡ πολιορκία ἔγινε μόνο ἀπὸ τὸ στρατὸ ξηρᾶς — τουλάχιστο καμιὰ πηγὴ δὲν ἀναφέρει τὴ συμμετοχὴ στόλου³ — ἐνῶ ἀντίθετα στὴ σημείωση πού ἐξετάζουμε ἀναφέρεται μόνο στόλος.

Ἐνα σημεῖο πού ὑπογραμμίζεται στὸ Χρονικὸ εἶναι ὅτι τὸ θαλάσσιο τεῖχος τοῦ Βλάχκα ἦταν «κτισμένον καὶ πολλὰ ἀρματωμένον». Δύο ἐπισκευὲς τοῦ Θαλασίου τεύχους τῆς περιοχῆς αὐτῆς κατὰ τὸν 15ο αἰῶνα εἶναι γνωστές. Μιὰ πρώτη ἔγινε λίγο μετὰ τὸ 1427 καὶ ὁπως-

1. Ὅσο ξέρω, δὲν εἶναι γνωστὴ ἐπίθεση καὶ ἦττα τοῦ τουρκικοῦ στόλου στὸ Κελλί κατὰ τὸ 1448. Πάντως τὸ ἔτος αὐτὸ ὁ πρίγκιπας τῆς Μολδαβίας Πέτρος παραχώρησε τὸ Κελλί στοὺς Οὐγγυροὺς «γιὰ νὰ τὸ ὑπερκαπίσουν ἐναντίον τῶν Τούρκων» (N. J o r g a, Histoire des Roumains τόμ. IV, Βουκουρέστι 1937, σελ. 112), γεγονός πού δείχνει πὼς ὑπῆρχε τουρκικὴ ἀπειλή. Ὁ συγγρ. (σελ. 175) συσχετίζει τὸ ἐπεισόδιο μὲ τὴ νίκη τοῦ βοεβόδα Dan ἐναντίον τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ στίς 26 Φεβρουαρίου 1423. Τὴν ἐποχὴ ὅμως αὐτὴ οἱ πόλεμοι τοῦ Dan γίνονταν κυρίως στὴν ξηρὰ, στὴ δεξιὰ ὄχθη τοῦ Δούναβη, ὄχι στὴ Μαύρη Θάλασσα.

2. Δούκας, ἐκδ. Grecu, σελ. 237.

3. Οὔτε ὁ αὐτόπτης μάρτυρας Κανανὸς οὔτε ὁ Σφραντζῆς καὶ ὁ Δούκας ἀναφέρουν συμμετοχὴ τοῦ τουρκικοῦ στόλου. Ὁ συγγρ. παρατηρεῖ πὼς ὁ στόλος ἀναφέρεται μόνον ἀπὸ τὸν Χαλκοκονδύλη (σελ. 174). Στὸ χωρίο ὅμως τοῦ Χαλκοκονδύλη, στὸ ὁποῖο παραπέμπει, διαβάζουμε «ἐστρατοπεδεύετο ἀπὸ θαλάσσης εἰς θάλασσαν», πού δὲν ὑποδηλώνει, νομίζω, καθόλου τὴ συμμετοχὴ στόλου. Σημαίνει ὅτι τὸ στρατόπεδο τῶν πολιορκητῶν εἶχε στηθῆ κατὰ μῆκος τῶν χερσαίων τειχῶν τῆς Πόλης, ἀπὸ τὴ μιὰ θάλασσα (Κεράτιος) ὡς τὴν ἄλλη (Προποντίδα). Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ σημειῶνω πὼς στίς πηγές γιὰ τὴν πολιορκία τοῦ 1422 (Schreiner, σελ. 172), θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ περιληφθῆ καὶ ἡ «Διδασκαλία» τοῦ Δωροθέου Μυτιλήνης (ἐκδ. C h r. L o p a r e v, Βυζαντινὰ Χρονικά 12, 1906, 166-171), πρβ. καὶ V. L a u r e n t, Rev. Et. Byz. 9 (1951) 163-169.

δήποτε πριν από το 1432/3¹. Μια δεύτερη ακριβώς το 1447/8². Δηλαδή και οι δύο αυτές γνωστές επισκευές έγιναν μετά το 1422. 'Η επίσκεψη μάλιστα που συμπίπτει με το 1448 παρέχει, κατά τη γνώμη μου, μια ακόμη ένδειξη ότι το Χρονικό αναφέρεται πραγματικά σε γεγονότα του έτους αυτού, τα όποια δὲν μᾶς είναι γνωστά από άλλη πηγή. Συνεπώς ἡ πληροφορία για τὴν ἀποτυχημένη τουρκική ναυτική επίθεση τοῦ 1448 ἔχει ἀκόμη μεγαλύτερη ἀξία.

Οἱ σελ. 57-61 εἶναι ἀφιερωμένες στὰ Βενετοβυζαντινὰ Βραχέα Χρονικά³, δηλαδή στὰ Χρονικά που παραδίδουν πότε ιδρύθηκε ἡ Βενετία, πότε χτίστηκε ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Μάρκου κτλ., και συνεχίζουν με εἰδήσεις για τις βενετικές κτήσεις στὴ Ρωμανία. Ἐνας πίνακας ἀντιστοιχίας τῶν εἰδήσεων στίς σελ. 58-59 διευκολύνει πολὺ τὸν ἀναγνώστη. Ὁ συγγρ. ἔχει ἐνδείξεις για νὰ ὑποθέσει πὼς ἡ σύνταξη τῶν Χρονικῶν αὐτῶν (σῶζονται σὲ διάφορες παραλλαγές) θὰ μπορούσε ν' ἀποδοθῆ στὸν Μανουὴλ Μαλαξό. Τὸ κεφάλαιο κλείνει με τὸ στέμμα τῶν παραλλαγῶν. Καθὼς ὅμως διαβάζουμε στὴ σελ. 60, οἱ εἰδήσεις για τὴ Βενετία και τις βενετικές κτήσεις πρωτοπαρουσιάζονται — με ἀξιοσημείωτη λεκτική ὁμοιότητα — στὸ Χρονικό τοῦ Ἰωαννικίου Καρτάνου, δηλαδή τριάντα περὶπου χρόνια πριν ἀρχίσει τὴ συγγραφικὴ του δράση ὁ Μαλαξός⁴. Ἴσως

1. Σ π. Λάμπρο, Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά, τόμ. 3, Ἀθήνα 1926, σελ. 297. Ἡ ἀνοικοδόμηση δύο πύργων στοῦ Βλάγκα ἀναφέρεται ὅτι ἐγινε λίγο μετὰ τὴν ἐπιστροφή τοῦ Ἰωάννη Η' ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο (σελ. 296), ὅπου εἶχε πάει τὸ 1427 (Σφραντζής, σελ. 20). Τὸ κείμενο που ἐκδίδει ὁ Λάμπρος πρέπει νὰ γράφτηκε κατὰ τὸ 1432/3· πρβ. Ν. Οἰκονομίδη, On the Date of John VIII's Letter to Saridja Beg (April 1432), Byzantion 34 (1964) 105-109.

2. Τὸ ἔτος 1447/8 ἀνακαινίστηκε ἕνας πύργος και τὸ τεῖχος (κορτίνα) τῆς περιοχῆς με ἔξοδα τοῦ δεσπότη τῆς Σερβίας Γεωργίου Βρανκονί, ὅπως μαρτυρεῖ μιὰ ἐπιγραφή· πρβ. R. J a n i n, Constantinople byzantine², σελ. 299.

3. Παρατήρησα πὼς στὰ σχετικά με τὰ χφφ τῶν Βενετοβυζαντινῶν Χρονικῶν (σελ. 57) ἔχουν γίνει μερικές ἀβλεψίες. Στὸ Χρονικό 14 τὰ σχετικά με τὴ Βενετία περιλαμβάνονται στοὺς στ. 1-19 και ὄχι 1-22 (οἱ στ. 20-22 περιέχουν κατάλογο Ὀθωμανῶν Σουλτάνων). Στὸ Χρ. 42 ὁ ὀρθὸς ἀριθμὸς τῶν στ. εἶναι 194-215 και ὄχι 188-217. Στὸ Χρ. 30 (προέρχεται ἀπὸ κώδ. τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου — ὄχι τοῦ Προδρόμου — στὴν Πάτμο) μόνον οἱ στ. 5-7 ἀναφέρονται στὴ Βενετία (ὄχι οἱ στ. 1-15). Οἱ λοιποὶ παραδίδουν πότε χτίστηκαν διάφορες πόλεις, ὅπως ἡ Νεάπολη, τὸ Δυρράχιο κτλ. Τέλος στὸ Χρ. 51, για νὰ εἶναι πλήρης ἡ παραπομπή, ἔπρεπε νὰ ἀναγράφεται και ἡ ἐνδειξη τῶν στίχων: εἶναι οἱ 1-18.

4. Τὸ Χρονικό τοῦ Καρτάνου τυπώθηκε στὴ Βενετία τὸ 1536 (Schr., σελ. 60 και 119). Μιὰ ἐνδειξη στὸ τέλος του — ἡ ἀναφορὰ τοῦ δόγη Ἀνδρέα Gritti — δείχνει πὼς ἡ σύνταξή του πραγματοποιήθηκε μετὰ τὸ 1523. Ἡ μνεία ὅμως τοῦ Gritti ὡς δόγη (πρόκειται για τὴ φράση «ὁ ὁποῖος εἶναι τὴν σήμερον πρίντζηπος») φαίνεται σὰν προσθήκη στὸ ἀρχικὸ κείμενο τοῦ Χρονικοῦ, που οὐσιαστικά περιλαμβάνει εἰδήσεις, ὅπως ἀναφέρεται στὴν ἀρχή του, «ἀπὸ τὸν καιρὸν τῆς Βενετίας, πότε ἐγινεν ... ἕως τὸν καιρὸν τῆς Μοθώνης», δηλαδή ὡς τὸ 1500 (κατάληψη τῆς πόλης) και ὡς τὴν τουρκοβενετικὴ συνθήκη που ἐπακολούθησε (1502).

κάποια θέση θά έπρεπε νά βρεθῆ καί γιά τόν Καρτάνο στό στέμμα τῶν Βενετοβυζαντινῶν Χρονικῶν στήν σελ. 61.

Ἐνεξάρτητα ὅμως ἀπό τὸ σημεῖο τοῦτο σταματῶ στίς δύο ἐνδείξεις, πού ἐπιτρέπουν νά προσγράψῃ κανεῖς τὰ Βενετοβυζαντινὰ Χρονικά στόν Μανουήλ Μαλαξό. Ἡ πρώτη εἶναι πῶς σέ τρία ἀπό τὰ χειρόγραφα πού ἀναφέρει ὁ κ. Schf. τὰ Χρονικά τοῦτα ἀκολουθοῦν ἓν γνωστό ἔργο τοῦ Μαλαξοῦ, τόν «Νομοκάνονα». Ἡ δευτέρα εἶναι πῶς μιὰ παρὰλλαγή τῶν Χρονικῶν αὐτῶν περιλαμβάνεται στόν «Χρονογράφου» (τὸ «Βιβλίον Ἱστορικόν» τοῦ Ψευδο - Δωροθέου), πού ἔχει συνδεθῆ μετὰ τὸ ὄνομα τοῦ Μαλαξοῦ. Μιὰ ὀλοκληρωμένη ἔρευνα στὰ χειρόγραφα τοῦ Νομοκάνονα, γιά νά ἐξκριβωθῆ σέ πόσα ἀπό αὐτὰ καί σέ ποιές παρὰλλογές περιλαμβάνονται τὰ Βενετοβυζαντινὰ Χρονικά, θά ἀπαιτοῦσε τεράστιο κόπο¹. Θά μπορούσε ὅμως εὐκολώτερα νά γίνῃ μιὰ ἔρευνα στὰ χειρόγραφα τοῦ Χρονογράφου. Εἶναι γνωστό πῶς ἐξίστολαχιστον ἀπό τὰ πενήντα περίπου χειρόγραφα τοῦ λαϊκοῦ αὐτοῦ ἔργου ἀναφέρουν ὡς συγγραφέα τὸν Μανουήλ Μαλαξό². Μιὰ τέτοια ἔρευνα θά ἔδινε ἴσως θετικότερα πορίσματα.

Στίς σελ. 62-80 ὁ συγγρ. ἀσχολεῖται μετὰ τὰ Χρονικά τῶν ὀθωμανικῶν κατακτήσεων. Στους κώδικες πού ἀναφέρει προσθέτω καί τὸν Βατοπεδινό 754, τὸν ὁποῖον ἔτυχε νά ἔχω ἐξετάσει. Στὸ φ. 180 ὑπάρχει μετὰ τὸν τίτλο «Περὶ τῶν Τούρκων βασιλέων ἐν ποίῳ χρόνῳ ἔλαβαν τὰ κάτωθεν κάστρου» ἓνα Χρονικό, τοῦ ὁποῖου δίνω τὴν ἀρχή: «Ἐτους ἀπὸ Ἀδάμ 6854 ἀπέρασαν οἱ Τούρκοι εἰς τὴν Δύσην. Ἐτους 6865 ἐπῆραν τὴν Καλλιούπολιν. Ἐτους 6877 ... ἐπῆραν τὴν Ἀνδριανούπολιν» κτλ. Τὸ Χρονικό τοῦτο ἀνήκει σέ μιὰ γνωστὴ κατηγορία, ἓνας κλάδος τῆς ὁποίας ἀναφέρει τὰ τρία γεγονότα, πού παρέθεσα ἀπὸ τὸν Βατοπεδινό, μετὰ τίς χρονολογίες τους καί σέ ἔτη ἀπὸ κτίσεως κόσμου καί σέ ἔτη ἀπὸ Χριστοῦ. Ἡ ἀντιστοιχία τῶν χρονολογιῶν παρουσιάζει ἓνα μικρὸ πρόβλημα. Ἀναφέρουν πῶς οἱ Τούρκοι πέρασαν στὴ Δύση κατὰ τὸ 6854, πού, καθὼς τὰ ἴδια παραδίδουν, ἀντιστοιχεῖ στό ἔτος 1354. Ἐπίσης πῶς πῆραν τὴν Καλλιόπολη κατὰ τὸ ἔτος 6865 (1365) καί τὴν Ἀδριανούπολη τὸ 6877 (1377). Στὴ σελίδα 114 ὁ συγγρ. ἀναφέρει τίς χρονολογίες αὐτὲς ὡς παραδείγματα «λαθῶν» κατὰ τὸν ὑπολογισμό τῶν ἐτῶν. Μήπως ὅμως δὲν πρόκειται ἀπλῶς γιά λάθη; Θά μπορούσαν νά εἶναι χρονολογίες, ὑπολογισμένες μετὰ διαφορὰ 5500 (καί ὄχι 5508) ἐτῶν ἀνάμεσα στὴν κτίση τοῦ κόσμου καί στὴ γέννηση τοῦ Χριστοῦ. Φαίνεται ὅτι τὸν 15ο αἰ. μερικοὶ θεωροῦσαν σωστὸ τὸν ὑπολογισμό αὐτόν. Στὸ Χρονικό πού ὁ Δούκας προτάσσει στὴν Ἱστορία του διαβά-

1. Βλ. Δ. Γκίνη, Ἑλληνικά 8 (1935) 29 κέ.

2. Βλ. Ἑλληνικά 17 (1962) 442, ὅπου διάφορα βιβλιογραφικὰ σχετικὰ μετὰ τὰ χφφ τοῦ Χρονογράφου. Μερικὰ ἀπὸ τὰ χφφ τοῦ Χρονογράφου, πού φέρουν τὸ ὄνομα τοῦ Μαλαξοῦ, ἔχουν περιγραφῆ ἀρκετὰ ἀναλυτικά, ὅπως ὁ κώδ. 161 τῆς βιβλιοθήκης Κοραῆ ("Α μ α ν τ ο ς, Ἑλληνικά 1, 1928, 48), ὁ κώδ. Harl. Gr. 5632 (Marshall, Byz. - neugr. Jahrb. 5, 1926/7, 10-28). Ἄς σημειωθῆ ὅτι στό τελευταῖο χφ ὑπάρχει μιὰ ἀρκετὰ λεπτομερὴς περιγραφῆ τῆς Βενετίας, πού τὴν ἐκδίδει ὁ Marshall.

ζουμε : «*Ὁμοῦ κατὰ τὰς τῶν χρόνων ἀκολουθίας συμψηφίσαντες εὐρομεν ἀπὸ τοῦ πρώτου Ἀδὰμ ἕως τοῦ Χριστοῦ ἔτη ,εφ'*» ("Εκδ. Grecu, σελ. 31, στ. 20-21).

Κατὰ τὴν ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὴν προέλευση τῶν Βραχέων Χρονικῶν πού ἀπαριθμοῦν τὶς ὀθωμανικὲς κατακτήσεις (σελ. 137-138), ὁ συγγρ. θέτει τὸ πρόβλημα ἂν ὑπῆρχαν ἐκτενέστερα Σουλτανικὰ χρονικὰ (ἐπίσημα ἢ μὴ), γραμμένα ἑλληνικὰ, ἀπὸ τὰ ὁποῖα νὰ ἀντλήσαν οἱ συντάκτες τῶν Βραχέων Χρονικῶν. Παίρνω τὸ θάρρος νὰ διατυπώσω μιὰ ἄλλη εἰκασία. Τὸ πρόβλημα ἴσως νὰ πρέπη νὰ ἐρευνηθῆ καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ ὀρισμένα ἰταλικὰ Βραχέα Χρονικὰ γιὰ τὶς ὀθωμανικὲς κατακτήσεις, ὅπως π.χ. αὐτὸ πού περιλαμβάνεται στὴν πραγματεία τοῦ Iacopo de Promontorio¹. Οἱ ἑλληνικὲς πηγὲς τῆς πρώιμης Τουρκοκρατίας μποροῦν μερικὲς φορὲς νὰ συσχετιστοῦν μὲ τὶς σύγχρονές των ἰταλικές.

Στὴ σελ. 82 τὸ ὄνομα τοῦ γραφέα τοῦ κώδ. 5 τῆς Μονῆς Ἀγίου Νικολάου Ἀνδρου δὲν θὰ εἶναι Αὐτοπόταμος Γεδεῶν — ὄνομα παράδοξο — ἀλλὰ Αὐλοποτάμου Γεδεῶν. Ὁ Αὐλοπόταμος εἶναι ἐπισκοπὴ στὴν Κρήτη.

Στὶς σελ. 130-133 ἀναπτύσσονται τὰ σχετικὰ μὲ τὴν τοπικὴ Χρονογραφία στὴν Πελοπόννησο ὡς τὴν κατάληψη τοῦ Ναυπλίου καὶ τῆς Μονεμβασίας (1540). Θυμίζω πὼς ὑπάρχει μιὰ μνεῖα γιὰ τοπικὰ Χρονικὰ τῆς περιοχῆς τοῦ Ναυπλίου σὲ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Θεοδοσίου Ζυγομαλά, ὅπου ἀναφέρεται ἓνα γεγονός «γεγραμμένον ἐν τοπικοῖς σημειώμασιν». Βλ. Crusius, Turcograecia, σελ. 92 καὶ πρβ. Hopf, Chroniques greco-romanes, Βερολίνο 1873, σελ. 236.

Στὴ σελ. 160 μεταφράζεται γερμανικὰ μιὰ ἀπὸ τὶς σημειώσεις τοῦ Χρονικοῦ τῆς Μεσημβρίας. Νομίζω πὼς δὲν ἀποδίδεται καλὰ τὸ ἀκριβὲς τῆς νόημα. Ἡ σημείωση γράφει: «*Ἐν ἔτει ,ς'α'β', ἰνδικτιῶνος ιβ', Ἰουνίῳ ς', ἔκλεψεν Σαλαγροῦζος τὸν Κάλιθαν, καὶ ἐν ἔτει ,ς'γ'γ', Ἰουλίῳ ις', ἐξῆλθεν*» (σελ. 204). Νομίζω πὼς τὸ ἔκλεψεν δὲν ἀποδίδεται καλὰ μὲ τὸ «rplünderten». Στὴν παρούσα περίπτωση μᾶλλον θὰ σημάινη «κατέλαβε κρυφά». Τὸ ρῆμα κλέπτω ἔχει καὶ αὐτὴ τὴ σημασίαν ἀπὸ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους (βλ. Λεξικὸ Liddell - Scott). Ἀμφιβολίες ἔχω καὶ γιὰ τὸ ἂν οἱ Κούντουροι πού ἀναφέρονται στὸ Χρονικὸ τῆς Μεσημβρίας (σελ. 204, στ. 3) πρέπει νὰ μεταφραστοῦν «die Leute des Grafen» (σελ. 145). Ὁ συγγρ. ἐτυμολογεῖ τὴ λέξη ἀπὸ τὸ κόντος (ἰταλ. conte) καὶ ταυτίζει τοὺς Κούντουρους μὲ τοὺς στρατιῶτες τοῦ Ἀμεδαίου τῆς Σαβοῦας. Δὲν ἔχω ὑπόψην μου καμιὰ κατάληξιν οὔτε κανένα παράλληλο πού νὰ στηρίξη αὐτὴ τὴν ἐτυμολογίαν. Πάντως ἡ πληροφορία πὼς ἡ λέξη Κούντουροι δὲν περιλαμβάνεται στὰ Λεξικὰ δὲν ἀληθεύει (σελ. 147, ὑποσ. 6). Βλ. τὸ Glossarium τοῦ Du Cange στήλῃ 732, Κούνδουροι, Κούντουροι. Μία ἀπὸ τὶς σημασίες τῆς λέξης εἶναι καὶ «κλέφτης».

Πρὶν τελειώσω διατυπώνω μιὰν ἄποψιν γιὰ τὴν προέλευση τῶν τοπικῶν Βραχέων Χρονικῶν. Καθὼς εἶδαμε, ὁ συγγρ. εἰκάζει πὼς ἴσως προέρχονται ἀπὸ διεξεδικότερα τοπικὰ χρονογραφικὰ ἔργα. Θὰ μπορούσε ὅμως νὰ τεθῆ καὶ ἓνα ἄλλο πρόβλημα, τὸ ὁποῖο θίγει ὁ ἴδιος στὸ βιβλίον του (σελ. 138-140), ἀντιμετωπίζοντάς το ἀπὸ διαφορετικὴ σκοπιά.

1. F. B a b i n g e r, Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promontorio de Campis über den Osmanenstaat um 1475, Μόναχο 1957 (ἔκδ. τῆς Βαυαρικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν), σελ. 83-84.

Μερικά από τὰ Βραχέα Χρονικά ἴσως νὰ προέρχωνται ἀπὸ σκόρπιες, παρασελίδες σημειώσεις, γραμμένες σὲ κώδικες, οἱ ὁποῖοι ἀνῆκαν σὲ μιὰ μητρόπολη ἢ σὲ μιὰ μονὴ π.χ., καὶ σχετικὲς μὲ γεγονότα τῆς περιοχῆς. Θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ὑποθέσουμε πὼς κάποιος ποῦ ἐνδιαφερόταν γιὰ ὅσα συνέβαιναν στὴν περιοχή ἀντέγραψε τίς σημειώσεις καὶ συγκρότησε ἕνα ἐνιαῖο κείμενο, δηλαδή ἕνα Βραχὺ Χρονικόν. Ὁ κώδικας ποῦ μοῦ γέννησε αὐτὴ τὴ σκέψη εἶναι τὸ λεγόμενο «Συναξάρι τῆς Σουγδαίας», στὰ περιθώρια τοῦ ὁποῖου ὑπάρχουν σημειώσεις γιὰ τὴν ἱστορία τῆς πόλης αὐτῆς ἀπὸ τὸ 1186-1418¹. Ἀνάλογο παραδειγμα προσφέρει καὶ ὁ Παρισινὸς Ἑλλην. κώδ. 1588². Ἴσως μιὰ ἔρευνα πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ νὰ παρουσίαζε ἐνδιαφέρον.

ΕΛΙΣΑΒΕΤ Α. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ

Νικηφόρου Ε. Ἐλεπούλου, Ἡ βιβλιοθήκη καὶ τὸ βιβλιογραφικὸν ἐργαστήριον τῆς μονῆς τῶν Στουδίου, Ἀθ. 1967. 4ο, Σελ. 115, εἰκ. 43.

Οἱ γνώσεις μας σὲ θέματα ἐλληνικῆς παλαιογραφίας εἶναι ἀκόμη πολὺ φτωχές, οἱ μελέτες ποῦ γράφονται σχετικὰ μ' αὐτὴν πολὺ λίγες, οἱ μελετητὲς στὴν Ἑλλάδα λιγότεροι παρὰ στὸ ἐξωτερικόν. Γι' αὐτὸ καὶ χαίρετιζομε μὲ χαρὰ πάντα κάθε καινούρια συμβολή, ἰδιαίτερα ὅταν προέρχεται ἀπὸ Ἑλληνα ἐρευνητή.

Γιὰ τὸ περίφημο βιβλιογραφικὸν ἐργαστήριον τῆς μονῆς Στουδίου εἶχαμε μεμονωμένες μνεῖες, ἀλλὰ ἔλειπε ἡ συνθετικὴ ἐργασία, ποῦ θὰ ἔδινε ὀλοκληρωμένη τὴ μελέτη γιὰ τὸ κέντρο ποῦ ἀνέδειξε στὴ μακρόχρονη ζωὴ του περίφημος βιβλιογράφος καὶ παρήγαγε ὀλοκληρὴ σειρὰ ἀπὸ ἐκλεκτὰ χειρόγραφα. Καὶ ἡ ἐργασία αὐτὴ δὲν παύει, δυστυχῶς, νὰ λείπη καὶ σήμερα, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ βιβλίου ποῦ κρίνουμε. Ὁ κ. Ν. Ἐλεόπουλος ἐργάστηκε φιλότιμα ἐπὶ πολλὰ χρόνια γιὰ νὰ παρουσιάσῃ μιὰ γενικότερη ἱστορικο-αρχαιολογικὴ ἀνέκδοτη μελέτη γιὰ τὴ μονὴ Στουδίου. Τῆς ἐργασίας αὐτῆς τὸ 4ο κεφάλαιο, πλουτισμένο καὶ ἐκτεταμένο, εἶναι τὸ βιβλίον του, σὲ πολὺ προσεγμένη ἐκδοσὴ, μὲ ὠραία ἐμφάνιση, πλούσιο σὲ πίνακες καὶ παραδείγματα. Μόνον ποῦ τὸ βιβλίον δὲν εἶναι ἐπισημονικὴ παρουσίαση τοῦ θεματός του, παρὰ ἀπλῶς πληροφορικὴ καὶ ἀπευθύνεται μᾶλλον εἰς ἀνθρώπους, οἱ ὁποῖοι θὰ ἤθελον νὰ μάθουν πῶς ἤτοιμάζετο ἕνα βιβλίον κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους, ὅτε δὲν ὑπῆρχεν ἡ τυπογραφία» (Εἰσαγ., σελ. 8). Ἔτσι, θὰ τὸ διαβάσουμε καὶ θὰ τὸ κρίνουμε μὲ τίς ἀπαιτήσεις τοῦ φιλομαθῆ ἀναγνώστη καὶ ὄχι μὲ τίς ἀπαιτήσεις τοῦ παλαιογράφου ποῦ ζητᾷ νὰ συμπληρώσῃ καὶ νὰ ὀλοῖ

1. Μ. Γ. Νυσταζοπούλου, Ἡ ἐν τῇ Ταυρικῇ Χερσονήσῳ πόλις Σουγδαία, Ἀθ. 1965. Βλ. τίς παρατηρήσεις στίς σελ. 114-117.

2. J. Darrouzès, Un obituaire chypriote: Le Parisinus graecus 1588, Κυπριακαὶ Σπουδαί 15 (1952) 23-62.

κληρώση τις γνώσεις του και απογοητεύεται όταν ο τίτλος του βιβλίου δεν ανταποκρίνεται στο περιεχόμενό του.

Τὸν πληροφοριακὸ γενικὸ αὐτὸν χαρακτήρα τὸν ἐξυπηρετεῖ πολὺ καλὰ ἡ ἐργασία αὐτή. Δίνει πραγματικὰ «μίαν ἰδέαν τοῦ πῶς ἐλειτούργει εἰς μίαν μονὴν ἐν ἐργαστήριον ἀντιγραφῆς χειρογράφων» (σελ. 8), πολλὰς λεπτομέρειες ἀπὸ τῆ «διακονία τοῦ καλλιγράφου» στὴ μονὴ μὲ πληροφορίες ἀπὸ στουδιτικὰ χφφ, καὶ ἓνα πλῆθος ἄλλο γνώσεων γενικοῦ περιεχομένου σχετικὰ μὲ τὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς καὶ κάθε ἄλλης βυζαντινῆς μοναστηριακῆς βιβλιοθήκης. Τὸ Α' κεφάλαιο μὲ τίτλο «Ἡ Βιβλιοθήκη» (σελ. 16 - 18) ἀναφέρεται κυρίως ἀπὸ ἱστορικὴ πλευρὰ στὴν ἴδρυσή τῆς καὶ στοὺς κανόνες ποὺ καθόριζαν τὴ λειτουργία τῆς βιβλιοθήκης τῆς μονῆς καὶ στὶς σχετικὲς ὑποχρεώσεις τῶν μοναχῶν.

Τὸ μεγαλύτερο βάρος πέφτει στὸ Β' κεφάλαιο γιὰ τὸ «Βιβλιογραφικὸν ἐργαστήριον (Scriptorium) τῆς μονῆς τῶν Στουδίου» (σελ. 19 - 36), διάσημο γιὰ τοὺς καλλιγράφους ἀντιγραφεῖς του. Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ γίνεται λεπτομερὴς ἐξέταση ὅλων τῶν σχετικῶν μὲ ἓνα ἐργαστήριον Θεμάτων: «Περιγράφοντας ἐπομένως τὴν λειτουργίαν τοῦ Ἐργαστηρίου τῆς μονῆς Στουδίου, εἶναι ὡς νὰ περιγράφωμεν σχεδὸν κάθε ἄλλης μονῆς ὁμοίου ἐργαστήριον» (σελ. 22). Πολὺ χρήσιμο κεφάλαιο, ἓνα εἶδος γενικοῦ παλαιογραφικοῦ βοήθηματος, ὅπου περιέχονται πληροφορίες γιὰ τὴ γραφικὴ ὕλη, τὸ μελάνι, τὰ ὄργανα γραφῆς κ.ο.κ. Στὶς σελ. 28 - 34 περιγράφεται τὸ ἔργο τοῦ καλλιγράφου, ἀναφέρονται τὰ σχετικὰ ἐπιτίμια ποὺ διέπουν τοὺς κανονισμοὺς τοῦ ἐργαστηρίου, μερικὰ εἶδη βιβλιογραφικῶν σημειωμάτων καὶ τὰ ὀνόματα βιβλιογράφων στουδιτικῶν κωδίκων. Ἀκολουθεῖ ἡ «Χρονολόγησις» (34 - 36), παράθεση γενικῶν γνώσεων βυζαντινῆς χρονολογίας καὶ μερικὰ χρονολογικὰ σημειώματα. Ὅλο τὸ κεφάλαιο ἔχει ἐκδηλο τὸν ἐκλαϊκευτικὸν χαρακτήρα, ποὺ τονίζεται περισσότερο ἀπὸ μερικὲς ἐκφράσεις ὅπως: «Μόλις ὁ ἥλιος ἀνατείλη, τὸ ξύλον (τὸ σήμαντρον) ἤχει τρεῖς φορές. Εἶναι ἡ πρώτη ὥρα καὶ οἱ μοναχοὶ κατεβαίνουν εἰς τὴν ἐκκλησίαν διὰ προσευχῆν. . .» (28). «Νεκρικὴ σιγὴ βασιλεύει εἰς τὸ ἐργαστήριον» (29).

Τὸ Γ' κεφάλαιο (σελ. 36 - 48), πιὸ ἐνδιαφέρον, εἶναι ἀφιερωμένο στοὺς κώδικες ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἐργαστήριον τῆς μονῆς. Περιγράφονται 24 συνολικὰ χφφ 9ου - 15ου αἰ., καὶ ἀκολουθεῖ διάγραμμα τούς μὲ χρονολογίες καὶ περιεχόμενα. Ὁ συγγρ. δηλώνει (σελ. 38) ὅτι τὰ χφφ αὐτὰ ἀποδίδονται στὴ μονὴ μὲ βάση παλαιογραφικὰ τεκμήρια καὶ παραπέμπει σὲ σχετικούς καταλόγους ἢ σὲ μελέτες. Ἀξιοσημείωτο εἶναι πῶς ἔχουμε στὰ χέρια μας ἓναν κατάλογο χειρογράφων τοῦ ἐργαστηρίου, καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ οὐσιαστικότερη συμβολὴ τῆς ἐργασίας, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει ἓνα κεφάλαιο λιγότερο ἐκλαϊκευτικὸ καὶ πιὸ πλῆρες, ἂν ἡ βιβλιογραφία ἦταν καλύτερα ἐνημερωμένη. Ἀπὸ τὰ χφφ τοῦ καταλόγου αὐτοῦ πρέπει νὰ ἀφαιρεθῇ ὁ ἀρ. 21 (Vat. gr. 831, ἔτ. 1446), γιὰτὶ πρόκειται γιὰ χφ ποὺ ἔχει ἀντιγραφῆ ἀπλῶς ἀπὸ στουδιτικὸ πρότυπο· ἀμφίβολη ἐπίσης εἶναι ἡ προέλευσις τοῦ ἀρ. 15 (Vat. gr. 1675, ἔτ. 1018), ποὺ εἶναι δωρεὰ στὴ μονὴ· οἱ ἐρευνητὲς διατυπώνουν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἴσως ἔχει γραφῆ τὸ χφ στὴ μονὴ μὲ ἔξοδα τοῦ δωρητῆ.

Στὸ Δ' κεφάλαιο, μὲ ἀφορμὴ τὰ τρία εἰκονογραφημένα χφφ τῆς μο-

νῆς, γίνεται εὐρύτερα λόγος γιὰ τὴν εἰκονογράφηση τῶν χφφ, δίνεται κατὰ λόγος τῶν σχετικῶν «βοηθημάτων» καὶ περιγραφή τῶν χφφ αὐτῶν. Καὶ στὴν περίπτωσιν αὐτὴ πρέπει νὰ προσέξουμε τὸν ἀρ. 1 (Ἱστορ. Μουσείου Μόσχας 129 Α), ποῦ δὲν ἀποδίδεται ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς στὴ μόνῃ. Τὸ ἔργο κλείνει μὲ τὶς φράσεις: «Προσεπαθήσαμεν διὰ τῆς ὅλης ἐργασίας μας νὰ παρουσιάσωμεν τὸ καθ' ἑνὴ δύναμιν ἐν Βιβλιογραφικὸν Ἐργαστήριον ὡς ἐλειτουργεῖ εἰς μίαν μόνην. Ἐξέλεξα ἓν, τὸ πλέον περιφθονοῦν τῶν ἐργαστηρίων, τὸ τῆς Μονῆς τοῦ Στουδίου, διότι ἐν αὐτῇ ἐλειτουργεῖ σχολὴ καλλιγράφων, φυτώριον φημισμένων ἀντιγραφῶν καὶ πρότυπον δι' ἄλλας μονάς».

Στὶς σελ. 57 - 64 δίνεται περίληψιν στὰ γαλλικὰ καὶ στὶς σελ. 65 - 115 τυπώνονται 32 εἰκόνες ἀπὸ χφφ καὶ 11 μικρογραφεῖς, οἱ περισσότερες ἔγχρωμες, σὲ πολὺ καλὴ ἐκτύπωση καὶ μὲ πολλὰς, ὄχι πάντα ἀπαραιτήτες, ἐπεξηγήσεις.

Τὸ βιβλίον εἶναι μιὰ προσεγμένη πολυτελὴς ἐκδοσὴ, ποῦ πραγματοποιεῖ μὲ ἐπιτυχία τὴ φιλοδοξία τοῦ συγγραφέα.

ΕΛΕΝΗ Δ. ΚΑΚΟΥΤΑΙΔΗ

Νικ. Χ. Παπακώστα, Ἑπειρωτικά (Ἱστορικά - Λαογραφικά - Κοινωνικά), Α' τόμος: Ἀθαμανικά, Ἀθ. 1967. Σελ. 648.

Ὁ κ. Νικ. Χ. Παπακώστα, παλαιὸς ἐκπαιδευτικὸς, ἐπιθεωρητὴς Σχολείων καὶ προπάντων λόγιος πατριδοδίφης, μᾶς δίνει ἓνα πολυσέλιδο βιβλίον μὲ ἱστορικά, λαογραφικά καὶ κοινωνιολογικά στοιχεῖα ἀπὸ τὴν Ἀθαμανία - Τζουμέρκα Ἑπείρου, ποῦ εἶναι ὁ πλατύτερος χῶρος τοῦ γενέθλιου χωριοῦ του, τῶν Μελισσουργῶν Ἄρτης.

Ὁ κ. Παπακώστα συγκέντρωσε καὶ παραθέτει τὸ ὕλικόν τοῦ συγγραμμάτος του μὲ ἐργατικότητα καὶ πολυμέρεια, ποῦ θυμίζουν λαογράφους συλλογεῖς τοῦ 1900, καὶ ποῦ μόνῃ ἢ ἀναγραφὴ τῶν «Περιεχομένων» του (στὶς σελ. 627-635) ἐξηγεῖ τὴ «μακροχρόνια» φροντίδα γιὰ τὸ συλλεκτικὸν ἔργο του. Συγκινητικὸν εἶναι ἐκεῖνο ποῦ γράφει στὴν εἰσαγωγὴ (σελ. 3-4), ὅτι μικρὸς, γύρω στὰ 1888, ἄκουγε στὸ χωριὸν του τὸν δημοδιδάσκαλον Γ. Παπαγεωργίου νὰ ρωτᾷ τοὺς γέροντες θέματα τοπικά καὶ λαογραφικά καὶ ὅτι ἀπ' αὐτὸ πρωτοφώλιασε μέσα του ὁ «πυρὴν» τοῦ σημερινοῦ βιβλίου. «Δίψαν τῆς ἱστορίας - λαογραφίας» ὀνομάζει τὴν ἀπὸ τὰ σχολικά ἐκεῖνα χρόνια ἔφεσίν του, ποῦ ἐξελίχθηκε ὕστερα στὴν φιλολογικὰ ἐπαινετὴ ἀνησυχία του «πρὸς ἐπίσκεψιν Μουσείων καὶ ἀρχαίων ἐρείπιων, ἀνάγνωσιν ἐπιγραφῶν, ἀναδίφησιν ἀρχείων, μελέτην συγγραμμάτων εἰς βιβλιοθήκας, ἀνακάλυψιν σημειωμάτων [ἐνθυμήσεων], συλλογὴν δημοδῶν ἀσμάτων, ζήτησιν πληροφοριῶν παρὰ γερόντων, ἀντλήσιν θρύλων καὶ παραδόσεων, ὧν τὸ ἡμίφως ὀδηγεῖ εἰς πραγματικὴν ἱστορίαν».

Ξερεῖ ὁ συγγρ. ὅτι τὶς κατευθύνσεις αὐτὲς μᾶς τὶς ἔδωσαν οἱ μεγάλοι δάσκαλοι τῆς ἐπιστήμης, γι' αὐτὸ καὶ ἀφιερώνει τὸ βιβλίον του στοὺς δύο ἀντιπροσωπευτικούς: στὸν Σπυρίδωνα Λάμπρο καὶ στὸν Νικόλαο

Πολίτη. Ἄλλὰ καὶ δὲν παραλείπει νὰ ἐκφράσῃ τὴν εὐγνωμοσύνη του καὶ ν' ἀναφέρῃ ὀνόματα ἀπὸ πολῦτιμους πληροφορητές, «σεβάσμιους ἱερούργους» καὶ «βαθυστόχαστους γέροντες» τῶν χωριῶν, ἢ Ἡπειρώτες λογίους τῶν ἀστικῶν κέντρων (βλ. σελ. 7-8, 626, 635).

Τὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου καλύπτει, κατὰ τὸν συγγρ., ἕνα χρονικογεωγραφικὸ διάστημα, ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα χρόνια («ἀπὸ ἀνέκαθεν»), ὡς τὸ νεώτερο ὄριο τοῦ 1940. (Ὡς τὸ ὄριο αὐτὸ ὑποτίθεται ὅτι διαπιστώνονται καὶ τὰ λαογραφικὰ τοῦ τόμου). Ἦταν φυσικὸ ὁ πόλεμος καὶ ἡ κατοχὴ νὰ τοῦ ἀνακόψουν τὴ συγγραφικὴ συνέχεια. Ἀλλὰ τὸ χειρόγραφο «ἐκλείσει» στὰ χρονικὰ αὐτὰ πλαίσια, κι εὐτυχῶς ἡ «ἐν Ἀθήναις Φιλεκαπαιδευτικῆ Ἑταιρεία» ἐχορήγησε γιὰ τὴν ἐκδόσή του.

Τὰ «Ἀθαμανικά» τοῦ Ν. Χ. Παπακώστα (ποῦ εἶναι ὁ Α' τόμος τῶν «Ἡπειρωτικῶν» του) χωρίζονται σὲ τρία βιβλία: τὴν Ἀ θ α μ α ν ί α¹, τὰ Τ ζ ο υ μ έ ρ κ α, τ ῖ ς Κ ο ι ν ό τ η τ ε ς (Μελισσουργοί, Καλαρρύτες, Συρράκο) καὶ σ' ἕνα Π α ρ ά ρ τ η μ α, ποῦ μπῆκε συμπληρωματικά, ὅσο ἡ προηγούμενη ὕλη περιέμενε στὸ τυπογραφεῖο.

Γενικὰ ὅμως τὸ βιβλίον βαρύνεται μὲ συμπληρώματα καὶ ἐπαναλήψεις ἢ πολυκατατάξεις. Σημειῶνω π.χ. τὰ Ποιμενικά, ποῦ ἐπανεμφανίζονται σὲ πολλὰ κεφάλαια, ὅχι μόνο μερισμένα, ἀλλὰ καὶ ἐπαναλαμβανόμενα (σελ. 114 κέ., 194 κέ., 218 κέ., 274 κέ., 286, 299 κέ., 306 κέ., 504), χωρὶς νὰ ὑπολογίσω τὰ στοιχεῖα ποιμενικοῦ βίου ποῦ μποροῦν νὰ βρεθοῦν στὴ λατρεία, στὴν οἰκοτεχνία, στὴν τροφὴ κ.ἄ. (Τὸ συγκεντρωτικὸ εὔρετήριο λέξεων στὸ τέλος: κτηνοτρόφοι, ποιμνιοτροφία, δὲν εἶναι πλήρες). Ἐπίσης τὰ λατρευτικά τοῦ βιβλίου (καὶ τῶν εἰδικῶν κεφαλαίων του) σκορπίζονται σὲ ποικίλα κεφάλαια μὲ ἀπίθανους τίτλους (π.χ. «Εὐγενῆ ἔθιμα», «Κοινωνικὴ Ψυχολογία», «Πανηγυρισμοὶ») ἢ σὲ κεφάλαια ποῦ δὲν τὰ ἐξαντλοῦν («Θρησκεία - Χριστιανισμὸς») κ.ἄ.

Τὰ γνώριμά μας «Λαϊκὸν δίκαιον» καὶ «Κοινωνικὴ ὀργάνωσις» θὰ πρέπη νὰ τ' ἀναζητήσουμε ἀποδελτιωτικὰ στὸ βιβλίον ἢ νὰ τὰ μαντέψουμε ἀπὸ τίτλους («Δικαιοσύνη», «Ἀγαθοεργία», «Ἄγραφοι νόμοι» κ.ἄ.). Οἱ τίτλοι καὶ οἱ χωρισμοὶ τῶν κεφαλαίων δὲν ἀκολουθοῦν κανένα σύγχρονο, ἢ ἔστω ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Ν. Γ. Πολίτη ἐπιστημονικὸ διάγραμμα (πρβ. περιόδ. Λαογραφία, τόμος Α', 1909), τουλάχιστον ὡς πρὸς τὰ πλατύτερα λαογραφικὰ θέματα. Κι ὅμως ἡ σημασία τῶν πειθαρχημένων διαγραμμάτων, μὲ ἀποφυγὴ παρεντάξεων καὶ ἐπανεντάξεων, εἶναι βασικὴ γιὰ τὴ συγκριτικὴ ἔρευνα τῶν ποικίλων στοιχείων τῆς ἐλληνικῆς λαϊκῆς ζωῆς.

Ἄς δοῦμε ὅμως τὸ κατὰ τὰ ἄλλα πολῦτιμο ὕλικὸ ποῦ μᾶς δίνει στὸ βιβλίον τοῦ Ν. Χ. Παπακώστα.

Α' Ἀ θ α μ α ν ί α : α) «Μυθικοὶ χρόνοι» (σελ. 13-28). Ὁ συγγρ. ἀναπτύσσει θέματα φυλετολογικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ, ποῦ ὁ γράφων δὲν ἔχει πάντα τὴν ἀρμοδιότητα νὰ ἐλέγξῃ. Ἡ «εἰκαστικὴ ἀπεικόνισις» τοῦ ὀδοιπορικοῦ του, εὐχάριστῃ λογοτεχνικὰ, εἶναι κι αὐτὴ θέμα ἐλεύθερης

1. Ὁ ὄρος «Ἀθαμανία» χρησιμοποιήθηκε σὲ λαογραφικὸ βιβλίον καὶ γιὰ τὸ τμήμα τοῦ Ἀσπροποτάμου, πρὸς τὴ Θεσσαλία. (βλ. Λ ε ω ν ί δ α Κ. Μ α κ ρ ῆ, ἱατροῦ, Ἡθῆ, ἔθιμα καὶ παραδόσεις τῆς Ἀθαμανίας, Τρίκαλα 1956).

ἀρχαιολογικῆς φαντασίας. β) «Ίστορικοί χρόνοι» (σελ. 29-90). Δίνονται περιληπτικά τὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς τοῦ Πύρρου, τοῦ Ἀμυνάνδρου, τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἀθαμάνων κλπ. ὡς τὰ χρόνια τῶν Ρωμαίων, τῶν Βυζαντινῶν, τῶν Τόκκων καὶ τῶν Τούρκων. Μεγαλότιτλα κάπως τὰ κεφάλαια, ἀλλὰ μὲ λιγοστὸ περιεχόμενο. Ὁ συγγρ. ἐξήγησε ὅτι ὁ σκοπὸς τῶν περιγραφῶν του εἶναι ἐκλαϊκευτικὸς «... νὰ ὑπομνήσῃ εἰς τοὺς συγχωριανούς του ὅσα πάτρια ἢ πάροδος τοῦ χρόνου δὲν κατώρθωσε ν' ἀφαιρέσῃ οὐδὲ ἢ λήθῃ νὰ καλύψῃ» (σελ. 6). Ἄριστος καὶ συγκινητικὸς ὁ σκοπός, ἀφοῦ πρόκειται νὰ μεταφερθοῦν οἱ ἱστορικὲς καὶ πολιτιστικὲς γνώσεις στοὺς πρῶτους φορεῖς των. Ἄλλὰ πῶς θὰ μεταδοθοῦν, γραμμένες ὅπως εἶναι, σὲ γλώσσα πολὺ δυσκολώτερη ἀπὸ τὴν «ἀπλὴν καθαρεύουσαν»; (Π. χ. «Ἐπὶ τῇ προσωνομίᾳ δὲ ταύτῃ σεμνυνόμενος ὁ Πύρρος, ἀλλ' ἀποδίδων ὡς εἰς αὐτοὺς ὀφειλομένην τὴν τιμὴν καὶ ἀξίαν του ἔλεγεν...» σελ. 30). Εὐτυχῶς ὅτι τὰ ἐπόμενα κεφάλαια, κατεβαίνοντας στοὺς νεώτερους χρόνους, γίνονται ζωντανότερα καὶ πιὸ ἐνημερωτικά. Οἱ «ἀγῶνες ὑπὲρ ἐλευθερίας» (σελ. 53-90) δίνονται μὲ λυρικότητα, ἀλλὰ καὶ μὲ πληροφορικὰ στοιχεῖα ἀξιοπρόσεχτα.

Β' Τζομέρικα : α) «Φυσικὴ κατάστασις» (σελ. 93-102). Κεφάλαια μὲ αὐτοπτικὴ γνώση τοῦ συγγρ. (χάρτης καὶ φωτογρ.), ἀλλὰ μὲ λιγοστὸ περιεχόμενο. β) «Πολιτιστικὴ καὶ ἱστορικὴ ἐξέλιξις» (σελ. 103-166). Ξαναδίνονται ἐδῶ τὰ ἱστορικὰ ὡς τὴν Τουρκοκρατία. Ἐνδιαφέρουν ἔπειτα ὅσα λέγονται γιὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς κτηνοτροφίας. Σωστὴ ἄποψη ὅτι ἡ στάνη ἔγινε καὶ «ἔθνικὸς παράγων». Ἀκολουθοῦν ἐνδιαφέροντα ἱστορικὰ τῶν Τζουμέρκων ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ «χαλασμοῦ» (1821). γ) «Συγκεφαλαίωσις πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς καταστάσεως» (σελ. 167-240). Εἶναι κεφάλαια λαογραφικά, πού διαβάζονται βέβαια μὲ τοπικὸ καὶ ἐγκυκλοπαιδικὸ ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ θέλουν, ὅπως εἶπαμε, ἀνασύνταξιν ἢ ἐνταξιν στὰ ὅμοιά τους. Κοινωνία, τέχνη, ἀσφάλεια, συγκοινωνία, οἰκονομία, κατοικία, υἰγεία, ψυχαγωγία. Ἄλλα περιεκτικὰ καὶ ἄλλα ἀνεπαρκῆ. (Τὸ «κατοικία» π.χ. πού δίνεται σὲ 6 σελίδες, 221-227, μὲ μόνην φωτογραφίαν μιᾶς ἐκκλησίας, ἀπογοητεῖ). Ὅλο τὸ βιβλίον εἶναι καὶ ἓνα ἀρχεῖο, ἀπ' ὅπου ὁ εἰδικὸς ἐρευνητὴς μπορεῖ, μὲ δική του ἀποδελτίωσιν καὶ δικό του πλῆρες εὔρετήριον, νὰ συγκομίσῃ πολλὰ ἢ λίγα (πάντα ὅμως ἐνδιαφέροντα) γιὰ τὸ θέμα πού τὸν ἀπασχολεῖ. δ) «Ἀνασκόπησις» (σελ. 241-262). Προσωπικὲς σκέψεις γιὰ τὰ Τζουμέρικα, μὲ ὠραῖο ὀδοιπορικόν. Ἀξιοπρόσεχτη ἢ ὑπόμνησις ὅτι ὁ Ι. Λαμπρίδης στὰ «Ἡπειρωτικὰ μελετήματά» του δὲν περιέλαβε «Τζουμερκιώτικα». Κατὰ τοῦτο μᾶς γίνονται περισσότερο πολύτιμα τὰ «Ἀθαμανικά» τοῦ Ν. Χ. Παπακώστα.

Γ' Κοινότητες χαρακτηριστικά : α) «Μελισσουροῖν» (σελ. 255-500). Τὸ μέρος αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ ἦταν καὶ μιὰ αὐτοτελὴς μονογραφία γιὰ τὸ γενέθλιον χωριὸν τοῦ συγγρ., ἀφοῦ προτάσσει καὶ ἐδῶ τὰ διάφορα πλαισιωτικὰ στοιχεῖα (φυσικά, ἱστορικά, οἰκονομικά, κτηνοτροφικά), πού μᾶς ἔδωσε γιὰ τὴ ζωὴ τῶν Τζουμέρκων. Ἄλλὰ πάλι ἢ μονογραφία αὐτὴ θὰ χρειαζόταν τὴ σωστότερην μεθοδικὴν διάταξιν. Χαίρεται πάντως κανεὶς τὴ λαογραφικὴ πληροφορία καὶ τὴ φυσικὴ περιγραφή, ὅπως τὶς δίνει ὁ συγγρ. στὰ ἐπὶ μέρους κεφάλαια. Μαζὶ ἀνα-

γνωρίζει και τον καλό εκπαιδευτικό, που δίνει συμβουλές για το δάσος και για την κάρπωση τής ξυλείας. Τα κεφάλαια «Ποιμνιοτροφία και Καλλιέργεια» (306-317) προσφέρουν ιδιαίτερα τοπικά στοιχεία και απόψεις. Το «Ἐκπαίδευσις» (σελ. 322-339) επίσης είναι γραμμένο με ειδική γνώση. Το κεφάλαιο «Θρησκεία» (σελ. 340-409), πλούσιο σε τοπικά στοιχεία, ιδιαίτερα ναῶν και μοναστηριῶν. Ξεχωρίζω ὅσα γράφονται για λατρείες ἁγίων, για θαυματουργικά κτίσματα ἐκκλησιῶν, ἁγιογράφους, καμπάνες, νεκροταφεῖα (ἐδῶ μπῆκαν και ἔθιμα τελευτῆς), για θυσία ἐλαφιῶ κ.ἄ. (Κρίμα ὅτι στο Εὐρετήριο δὲν ἀνευρίσκονται ὅλα, π.χ. καμπάνες ἢ σήμαντρα, ἐλάφι). Ἄγιογράφοι: Ἀλέξιος (σελ. 360), Διαμάντης (σελ. 398), Ζῆκος (378), Πλακίδας (358) κ.ἄ. Στο κεφάλαιο «Ἰματισμός» (σελ. 443-447) λείπουν πολὺ τὰ εἰδικὰ σχέδια και οἱ φωτογραφίες. Ἐνα ἀπὸ τὰ βασικά κεφάλαια τῆς φιλολογικῆς λαογραφίας: «Δημῶδης μῦσα», ἐξαντλεῖται με δύο μόλις σελίδες (456-458). β) «Καλαρῶται - Συρράκον» (σελ. 501-515). Οἱ σελίδες που διατέθηκαν εἶναι πολὺ λίγες για τὰ δύο αὐτὰ ἀξιόλογα ἀστικά χωριά. Περιληπτικά δίνονται τὰ στοιχεία τῆς ἱστορίας και τῆς ζωῆς τους. Δὲν ξεχάστηκαν (με τίς φωτογραφίες τους) ὁ Ἰω. Κωλέττης, ὁ Σπ. Λάμπρος και ὁ Κ. Κρυστάλλης.

Δ' Παράρτημα : α) «Λαογραφικά», β) «Ἱστορικά», γ) «Ἐκ τῶν ἐθίμων ψυχαγωγίας» (σελ. 519-622). Ὅλα μπορούμε νὰ τὰ χαρακτηρίσουμε «λαογραφικά», κυρίως τὰ «ἔθιμα ψυχαγωγίας», ἀλλὰ και τὰ «ἱστορικά», ἀφοῦ περιλαμβάνουν λαϊκὰ ἀφηγήματα για ἀρματολούς και κλέφτες, για ἥρωισμούς και γεγονότα, που ἔμειναν στὴν ἐθνική μας παράδοση. Σκόπιμες εἶναι στὸ τέλος και οἱ ἀνακεφαλαιωτικὲς παρατηρήσεις τοῦ συγγραφέα.

Ὁ κ. Ν. Χρ. Παπακώστας μᾶς ἔδωσε, στὸ σύνολό του, ἕνα πλούσιο και ἐνδιαφέρον σε τοπικά στοιχεία βιβλίο, που μᾶς πληροφορεῖ για ἕνα χῶρο ἀπὸ τοὺς πιὸ ζωντανούς, σε περιπέτειες και λαϊκὰ βιώματα, τῆς Ἡπείρου. Ὁ συγγρ. εἶναι ἀπὸ τοὺς ἐκπαιδευτικούς με τὸν «ἄξιο μισθὸ» τῆς λογισύνης, τῆς ἔρευνας και τῆς ἀγάπης στὸν τόπο τους. Παρὰ τίς μεθοδολογικὲς, εἰκονογραφικὲς ἢ και βιβλιογραφικὲς ἐλλείψεις του, τὸ βιβλίο αὐτὸ καλύπτει ἱκανοποιητικὰ τὸν χῶρο «Τζουμέρικα» και γίνεται ἡ πρώτη πηγή ἐμπιστοσύνης για εἰδικότερες ἢ πιὸ συστηματικὲς ἔρευνες.

ΔΗΜ. Σ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ

Ἀποστόλου Ε. Βακαλοπούλου, Πηγὲς τῆς ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ Τ. 1ος, (1204-1669), Θεσσαλονίκη 1965. Σελ. 448 [Ἔκδοσις Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης].

Ἵστερα ἀπὸ τοὺς δύο πολὺ γνωστὸς τόμους τοῦ ἔργου του «Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ», που ἐκδόθηκαν στὰ 1961 και 1964, ὁ κ. Ἀπόστολος Βακαλόπουλος μᾶς ἔδωσε τὸ νέο βιβλίο του «Πηγὲς τῆς ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, 1 (1204-1669)». Ὅπως φαίνεται και ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ βιβλίου, πρόκειται για συγκέντρωση και παρουσίαση ἱστορι-

κῶν πηγῶν, τῶν κυριότερων ποῦ ἀναφέρονται στήν ἱστορία τοῦ νεοελληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς Φράγκους (1204) ὡς τὴν πτώση τῆς Κρήτης στὰ χέρια τῶν Τούρκων (1669), στήν ἴδια δηλαδή χρονικὴ περίοδο ποῦ καλύπτουν (ἐκτὸς ἀπὸ μερικὰ θέματα) καὶ οἱ δύο τόμοι τῆς «Ἱστορίας» τοῦ κ. Βακαλοπούλου.

Πρέπει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ νὰ διευκρινίσουμε ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ ἓνα corpus τῶν πηγῶν τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας. Κάτι τέτοιο καὶ ἔξω ἀπὸ τὶς προθέσεις τοῦ ἐκδότη ἦταν, ἀλλὰ καὶ δὲν εἶναι ἔργο ἐνὸς μόνου ἀνθρώπου. Ὁ κ. Βακαλόπουλος θέλησε νὰ δώσῃ — καὶ τὸ πέτυχε ἀπόλυτα — ἓνα πανεπιστημιακὸ ἐγχειρίδιο, μιὰ ἀποσπασματικὴ ἐπιλογή ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς πηγές, μὲ κύριο σκοπὸ τὴν ἄσκηση τῶν φοιτητῶν στὸ μάθημα τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας. Πέρα ὅμως ἀπ' αὐτὸ σκέφθηκε νὰ βοηθήσῃ καὶ τοὺς καθηγητὲς τῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως στὴ διδασκαλία τοῦ ἴδιου μαθήματος. Καὶ πραγματικά, τὰ εὐκόλα καὶ τὰ μικρὰ ἰδίως κείμενα τοῦ βιβλίου μποροῦν νὰ ἐλκύσουν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν μαθητῶν καὶ νὰ κάνουν πιὸ ἀποδοτικὴ τὴ διδασκαλία τοῦ μαθήματος αὐτοῦ στὰ Γυμνάσια. Ἀκόμη, ὁ ἐκδότης ἀπέβλεψε καὶ στοὺς φιλόστορες γενικά, ποῦ ἔχουν πιά στὴ διάθεσή τους τὶς κύριες πηγές, ὥστε νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ γνωρίσουν καλύτερα καὶ σὲ βάθος τὰ σημαντικότερα ἱστορικὰ γεγονότα τοῦ Ἔθνους μας.

Ὁ καθηγητὴς Βακαλόπουλος παρουσιάζει στὸ βιβλίο του 108 συνολικά κείμενα, καταταγμένα σὲ 11 ἐνότητες, ἀντίστοιχες σὲ γενικὲς γραμμὲς πρὸς τὰ σπουδαιότερα κεφάλαια τῆς «Ἱστορίας» του. Ἀναφέρουμε ἐδῶ τοὺς τίτλους τῶν ἐνοτήτων αὐτῶν καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν κειμένων ποῦ περιλαμβάνουν: I. Ἐποικισμοὶ ξένων πληθυσμῶν στὶς ἐλληνικὲς χῶρες καὶ τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῶν Ἑλλήνων (ἀρ. 1-7), II. Οἱ φραγκοκρατούμενες ἐλληνικὲς χῶρες καὶ τὰ ἐλληνικὰ κράτη μετὰ τὸ 1204 (ἀρ. 8-19), III. Τὰ γράμματα στὴ Νίκαια (ἀρ. 20-21), IV. Ἡ ἐξάπλωση τῶν Τούρκων (ἀρ. 22-32), V. Ἡ διαμόρφωση τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ (ἀρ. 33-36), VI. Τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας (ἀρ. 37-46), VII. Ἑλληνες λόγιοι τοῦ ἐξωτερικοῦ (ἀρ. 47-53), VIII. Τὰ δεινὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ πρὶν καὶ μετὰ τὴν πτώση τῆς Κωνσταντινουπόλεως (ἀρ. 54-61), IX. Ἡ ὀργάνωση τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ (Ἡ ὀργάνωση τῆς Ἐκκλησίας, Προνόμια - Κοινότητες, Ἐμπόριο, Παιδεία, Ἀρματολοὶ καὶ Κλέφτες) (ἀρ. 62-96), X. Δυτικὰ θρησκευτικὰ ρεύματα στὶς ἐλληνικὲς χῶρες (ἀρ. 97-99), καὶ XI. Ἀγῶνες τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐπὶ Τουρκοκρατίας (ἀρ. 100-108).

Μερικὲς ἀπὸ τὶς πηγές εἶναι γραμμένες στὰ λατινικά, γαλλικά, ἰταλικά, ἀγγλικά καὶ γερμανικά. Στὴν καθεμιὰ ὁ ἐκδότης προτάσσει μιὰ ἐπικεφαλίδα, ἓναν περιγραφικὸ δηλαδή τίτλο τοῦ περιεχομένου της, κατόπιν ἀναφέρει τὸ βιβλίο, ἀπὸ ὅπου ἐρανίστηκε τὸ ἀπόσπασμα, καὶ ὕστερα δίνει ἓνα σύντομο σημείωμα σχετικὸ μὲ τὸ συγγραφέα τοῦ κειμένου, τὴν ἐποχὴ στὴν ὁποία ἀναφέρεται αὐτό, τὴ σημασία του καὶ ἄλλα. Τὰ κείμενα ἀναδημοσιεύονται ὅπως ἔχουν, δηλαδή μὲ τὴν ὀρθογραφία τους καὶ τὴν ἐνδεχόμενὴ ἀποκατάστασή τους ἀπὸ προηγούμενους ἐκδότες. Ὁ ἐκδότης ἐπενέβη σιωπηρὰ μόνον ἐκεῖ ὅπου ὑπῆρχαν ἄλοφάνερα τυπογρα-

φικὰ λάθη ἢ ὅπου μιὰ διόρθωση ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ κειμένου.

Στὸ τέλος τοῦ βιβλίου ὁ κ. Βακαλόπουλος παραθέτει ἓνα «Διάγραμμα γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς ἱστορίας τοῦ τόπου μας». Πρόκειται γιὰ ὁδηγίες ποὺ μποροῦν νὰ βοηθήσουν τοὺς φοιτητές, τοὺς ἐκπαιδευτικούς καὶ γενικὰ τοὺς φιλόστορους στὴν ἔρευνα τῆς ἱστορίας μιᾶς ὀρισμένης περιοχῆς. Ὁ τόμος κλείνει μὲ ἓνα εὔρητήριο τῶν πηγῶν, τῶν ἐκδόσεων δηλαδὴ ἢ τῶν ἄλλων βιβλίων ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔγινε ἡ ἐπιλογή τῶν ἀποσπασμάτων.

Ἡ ἐργασία αὐτὴ καλύπτει ἀναμφισβήτητα ἓνα μέρος ἀπὸ ἓνα σημαντικό κενὸ τῆς ἐλληνικῆς ἱστοριογραφίας. Γενικὰ ὁ καθηγητὴς Βακαλόπουλος μὲ τίς μελέτες του ἀνοίγει νέο δρόμο στὴν ἐλληνικὴ ἱστορικὴ ἐπιστήμη. "Ὅταν τὸ ἔργο του τῆς «Ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ» καὶ τῶν «Πηγῶν» ὀλοκληρωθῆ — πράγμα ποὺ τὸ εὐχόμεσθε καὶ τὸ περιμένουμε σύντομα¹—, τὸ εὐρύτερο ἀναγνωστικὸ κοινό, οἱ φοιτητές, οἱ ἐκπαιδευτικοί, ἀλλὰ καὶ οἱ εἰδικοί ἀκόμη ἐπιστήμονες, ὅλοι δηλαδὴ οἱ νεοέλληνες, θὰ μποροῦν πιά νὰ γνωρίσουν καλύτερα καὶ βαθύτερα τὸ πρόσφατο παρελθὸν τοῦ ἔθνους, τίς ἴδιες τίς ρίζες των.

Πρὶν κλείσουμε τὸ σημείωμά μας αὐτό, κρίνουμε σκόπιμο νὰ τονίσουμε καὶ τὴ σημασία ποὺ ἔχει τὸ παραπάνω βιβλίο γιὰ τοὺς ξένους. Σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ἡ διδασκαλία γενικὰ τῶν νέων ἐλληνικῶν κατακτᾷ ἔδαφος στὰ πανεπιστήμια τῆς Εὐρώπης καὶ τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς, οἱ «Πηγὲς τῆς ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ» τοῦ καθηγητοῦ Βακαλοπούλου, μαζί μὲ τοὺς τρεῖς, ὡς τώρα, τόμους τῆς «Ἱστορίας» του, ἀποτελοῦν βασικὸ βοήθημα γιὰ κάθε ξένον νεοελληνιστὴ ποὺ θὰ θελήσῃ νὰ γνωρίσῃ συστηματικότερα ἢ καὶ νὰ διδάξῃ τὴ νεώτερη ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

ΣΤΕΦΑΝΟΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Ἀποστόλου Ε. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Τόμ. Γ', Τουρκοκρατία 1453 - 1669. Οἱ ἀγῶνες γιὰ τὴν πίστη καὶ τὴν ἐλευθερία, Θεσσαλονίκη 1968. Σελ. 618. 24 πίν., 6 χάρτες.

Ἡ σύνθεση τῆς νεώτερης ἐλληνικῆς ἱστορίας, ἀπὸ τίς πρώτες τῆς φάσεις ποὺ ἀρχίζουν νὰ διακρίνονται μετὰ τὸ 1204², ἀποτελοῦσε ἔθνη-

1. Ἦδη στίς ἀρχές τοῦ 1968 κυκλοφόρησε καὶ ὁ τρίτος τόμος τῆς «Ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ», ποὺ ἀναφέρεται στοὺς ἀγῶνες τοῦ ἔθνους ὡς τὸ 1669.

2. Ἡ ἄποψη αὐτή, ποὺ τεκμηριώνεται μὲ θετικὰ στοιχεῖα σ' ὀλόκληρο τὸν πρώτο τόμο τῆς Ἱστορίας τοῦ κ. Βακαλοπούλου, δὲν νομίζω ὅτι προκαλεῖ σύγχυση ὡς πρὸς τὴν ἀυτοτέλεια ἢ τὴν ἔννοια τοῦ Βυζαντίου (βλ. Διογ. Α. Ζακυθινόυ, Ἡ πολιτικὴ ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, ἔκδ. β', Ἀθ. 1965, σ. 8 - 9). Καὶ τὸ Βυζάντιο διατηρεῖ ἀναμφισβήτητα τὰ θεμελιώδη χαρακτηριστικά του, ἀλλὰ καὶ ἡ κίνηση νέων ἰδεῶν καὶ πρωτοφανέστες πολιτικὲς ζυμώσεις ὀδηγοῦν σταθερὰ στὴ διαμόρφωση τῆς νέας ἐλληνικῆς συνείδησης, ποὺ εἶναι βέβαια ἄρρηκτα δεμένη μὲ τὴ βυζαντινὴ παράδοση.

κὶ χρόνος, παρὰ τὴν τυχρὴν ἀντιρρήσεις ὅτι τὸ ἀνέκδοτο ὕλικό γιὰ τὰ χρόνια τῆς οὐρανοκρατίας καὶ τῆς τουρκοκρατίας παραμένει ἀκόμη ἀνεκμετάλλευτο καὶ ὅτι ἓνα τέτοιο ἔργο θὰ ἦταν πρόωρο. Τὴν ἀντιρρήσεις αὐτὲς τὴν ἀντιμετώπισε ὁ ἴδιος ὁ συγγρ. στὸν πρῶτο τοῦ τόμο (σ. 9-10), ὅπου διατυπώνεται ἡ ὀρθὴ ἀποψη ὅτι ἀπαιτεῖται στὰ χρόνια μας μιὰ γενικὴ ἐποπτεία τῆς πρόσφατης ἱστορίας τοῦ ἔθνους μας, ἀφοῦ τὰ σχετικὰ συνθετικὰ ἔργα γράφτηκαν πρὶν ἀπὸ ἑκατὸ περίπου χρόνια καὶ ἔχουν θεωρηθῆ ὅχι μόνο «πεπαλαιωμένα», ὕστερ' ἀπὸ τὴν νέες ἐρευνες, ἀλλὰ καὶ σὲ πολλὰ τοὺς σημεῖα ἀμέθοδα. Θὰ μπορούσαμε νὰ προσθέσουμε ἐξἄλλου ὅτι ἡ σύνθεση αὐτῆ τῆς ἱστορίας τοῦ καθηγητῆ κ. Βακαλοπούλου, ἔργο πολὺτιμης πείρας ἐτῶν καὶ ἀνεξάντλητης ὑπομονῆς καὶ μόχθου γιὰ τὴν ἀναζήτησι τῆς ἱστορικῆς ἀκριβείας καὶ ἀλήθειας, παρακολουθεῖ τὸν νεώτερο Ἑλληνα, ὑπόδουλο ἢ ζενιτεμένο, ἀπὸ τὴν πρῶ μικρὴς ἀγωνίας τῆς καθημερινῆς ζωῆς ὡς τὴν μεγάλες ἐκδηλώσεις τοῦ μέσα στὸν ἀσιατικὸ ἢ τὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ δομὴ καὶ τῶν τριῶν τόμων πού ἔχουν ἐκδοθῆ διατηρεῖ τὸ πρωτότυπο στοιχεῖο, δὲν ἀκολουθεῖ τὸν τύπο καὶ τὴ γραμμὴ τῶν παλαιότερων συνθέσεων, καὶ κάνει αἰσθητὴ τὴν προσωπικὴ σφραγίδα τοῦ συγγραφέα. Ἀλλὰ ἡ προσφορὰ τοῦ ἔργου δὲν περιορίζεται μόνο στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀποκοτοῦν ἓνα συστηματικὸ ἐγχειρίδιο τῆς νεώτερης ἱστορίας τοὺς, γραμμένο πάνω στὴν ἀδιάσειστες βάσεις τῶν πηγῶν πού ἔχει φέρει στὸ φῶς ἡ διεθνὴς βιβλιογραφία· ἐκτείνεται ἀκόμη καὶ στὸ καθαρὰ ἐρευνητικὸ πεδίο, ἀφοῦ ὁ μελετητῆς καλεῖται μὲ νέες ἀναζητήσεις νὰ ἀντιμετωπίσῃ καὶ νὰ διαλευκάνῃ τὰ προβλήματα πού ἀδιάκοπα ἐμφανίζονται σὲ ὅλο τὸ ἔργο γιὰ καίρια θέματα τοῦ νεώτερου ἑλληνισμοῦ (ὅπως π.χ. ὁ κοινοτικὸς βίος, τὸ παιδομάζωμα, οἱ συχνὲς μετακινήσεις πληθυσμῶν, οἱ ἀρματολοὶ καὶ κλέφτες, οἱ σχέσεις καὶ οἱ ἀλλελεπιδράσεις τῶν δύο ἐκκλησιῶν, ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς, κ.ἄ.), τὰ ὁποῖα δημιούργησαν καταστάσεις πού τὰ ἀποτελέσματά τοὺς καὶ σήμερα γίνοντα αἰσθητά.

Εἰδικότερα ὁ τρίτος τόμος πού κυκλοφόρησε ἐφέτος καλύπτει τὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο (1453 - 1669) μὲ τοῦ δεύτερου, ἀλλὰ τὰ θέματά τοῦ εἶναι διαφορετικά. Δύο κυρίως εἶναι οἱ πόλοι γύρω ἀπὸ τοὺς ὁποίους περιστρέφεται ἡ ἱστορικὴ ἔκθεσι τοῦ τρίτου τόμου: τὰ πολιτικὰ καὶ πολεμικὰ γεγονότα καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ κατάστασι μὲσα στὰ πλαίσια τῆς Μεταρρύθμισης καὶ τῆς Ἀντιμεταρρύθμισης τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας. Ἡ οἰκονομία καὶ ἡ ὀργάνωσι τοῦ ὕλικου διαμορφῶνουν ἔξι μεγάλες ἐνόητες πού διαιροῦνται σὲ κεφάλαια καὶ ὑποκεφάλαια. Ἡ πρώτη ἀπὸ αὐτῆς (σ. 7 - 170), πού ἀκολουθεῖ ὕστερ' ἀπὸ τὴν περιεκτικὴ εἰσχωγῆ (σ. 1 - 6, ὅπου καὶ ἡ διευκρίνισι, σ. 1 σημ. 1, ὅτι ὁ τόμος μὲ τὴν ἔκτασι πού πῆρε δὲν μποροῦσε νὰ ὀνομασθῆ Β²), ἔχει τὸν τίτλο: Πολεμικὰ καὶ πολιτικὰ γεγονότα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο μεταξὺ 1461 - 1540. Παρουσιάζονται δηλ. τὰ γεγονότα πού περιλαμβάνονται στὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὴν παράδοσι τῆς Τραπεζούντας στὰ 1461 (βλ. Α' τόμ., σ. 297 - 302) ὡς τὴ συνθήκη στὰ 1540 Βενετῶν καὶ Τούρκων.

Ἡ περίοδος αὐτῆ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν συνεχεῖς σχεδὸν στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις τῶν Τούρκων στὴν Πελοπόννησο καὶ στὰ ἑλληνικὰ νησιά, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ἀντιδράσεις τῆς Βενετίας, τοῦ Πάπα,

τῆς Γαλλίας, διαφόρων Φράγκων ἡγεμόνων καὶ τῶν Ἰωαννιτῶν Ἴπποτῶν. Ὁ συγγρ., ἐκμεταλλεύμενος τίς πληροφορίες ἀπὸ τὰ ἔγγραφα ποὺ δημοσίευσε ὁ Σάθας στὰ Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, ἀνασύρει ἀπὸ τὴν ἀφάνεια τοὺς Ἕλληνες στρατιῶτες (βλ. σ. 29-30), ποὺ μὲ δεξιότητες καὶ αὐτοθυσία πολέμησαν τὸν κοινὸ ἐχθρὸ πλᾶι στοὺς Βενετούς, ἐνῶ πλούσιες εἶναι οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν τοπογραφία τῆς Πελοποννήσου, ἰδίως γιὰ τὰ κάστρα τῆς (σ. 40 - 41). Δὲν παραλείπεται ἐπίσης νὰ ἐξετασθῇ ἡ μάταιη προσπάθεια τοῦ πάπα Πίου Β' γιὰ τὴ διοργάνωση σταυροφορίας (1464), νὰ σημειωθῇ ἡ θλιβερὴ στρατιωτικὴ κατάσταση τῶν Βενετῶν στὴν Πελοπόννησο, νὰ τονισθοῦν οἱ δραματικὲς στιγμὲς τῆς ἄλωσης τῆς Χαλκίδας (1470), νὰ διερευνηθῇ μὲ ἐπιφύλαξη καὶ προσοχὴ ἡ ἐπαναστατικὴ κίνηση τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου (1472). Ἐξίσου σημαντικὰ εἶναι τὰ γεγονότα μετὰ τὴ συνθήκη Βενετῶν - Τούρκων στὰ 1479, ὅταν ὁ Μανιάτης στρατιώτης Κορκόδειλος Κλαδάς δὲν δέχεται τὴ συνθήκη αὐτὴ καὶ ξεσηκώνει ὀλόκληρη τὴ Μάνη (1480). Ἀξιόλογον ἐξἄλλου θεωρεῖ ὁ συγγρ. τὸ γάμο τῆς Ζωῆς (Σοφίας) Παλαιολογίνας μὲ τὸν Ἰβάν Γ' Βασιλιεβιτς στὰ 1472, γιατί ἀπὸ τότε ἡ Μόσχα θὰ ἐμφανισθῇ ὡς δευτέρη Κωνσταντινούπολη καὶ θὰ προσανατολισθῇ πρὸς τὴ γνωστὴ ἐξωτερικὴ τῆς πολιτικὴ (σ. 58 - 62) ἀπέναντι στοὺς Ἕλληνες καὶ γενικὰ στὰ Βαλκάνια.

Τὸ δεύτερο κεφάλαιο (σ. 62 - 102) τῆς πρώτης ἐνότητας διαπραγματεύεται σὲ πέντε μικρότερα κεφάλαια τίς σοβαρὲς ἀναταραχὲς ποὺ ἠ ἀνταρσία τοῦ ὀθωμανοῦ πρίγκιπα Τζέμ σουλτάν καὶ ἡ ἐπίθεση κατὰ τῆς Ἰταλίας (1494 - 95) τοῦ φιλόδοξου Καρόλου Η' τῆς Γαλλίας προκαλοῦν στὰ πνεύματα τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου τῆς Δύσης, ἐνῶ καταγράφονται οἱ ἀντίστοιχες ἀντανακλάσεις στὶς εὐαίσθητες γιὰ τὴν ἐλευθερία ψυχῆς τῶν Ἑλλήνων. Οἱ ἐπιχειρήσεις πάλι κατὰ τὸν β' βενετοτουρκικὸ πόλεμο (1499 - 1503) παρακολουθοῦνται πάντα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ πλευρὰ καὶ ἐπισημαίνονται οἱ ὀδυνηρὲς συνέπειές του μὲ τὴν ἄλωση ἀπὸ τοὺς Τούρκους τῆς Μεθώνης καὶ τὴν παράδοση σ' αὐτοὺς τοῦ Ναβαρίνου καὶ τῆς Κορώνης στὰ 1500. Ἀλλὰ ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον ἀπὸ κοινωνιολογικὴ καὶ δημογραφικὴ ἀποψη ἀποκοτοῦν οἱ σελίδες (79 - 96) ποὺ ἀναφέρονται στὸν ἐποικισμὸ τῶν Ἑλλήνων στρατιωτῶν στὴ Ζάκυνθο, στὴν Κεφαλληνία, στὴν Ἰθάκη καὶ στὴν Κέρκυρα, γιατί ἐξετάζονται οἱ πληθυσμιακὲς ἀνακατατάξεις, τὸ διοικητικὸ σύστημα, οἱ κοινωνικὲς ζυμώσεις καὶ ἡ ἐσωτερικὴ οργάνωση στὰ νησιά τοῦ Ἰονίου. Ἀξιοσημείωτοι ἀκόμη εἶναι οἱ χρησιμοί, οἱ παραδόσεις καὶ οἱ θρύλοι, χαρακτηριστικοὶ γιὰ τὸν ἔντονο μεσογειακὸ μυστικισμὸ τους καὶ γιὰ τὴν ἄσβηστη πίστη στὴν ἀναγέννηση, ὅπως συγκεντρώνονται στὸ τελευταῖο μέρος τοῦ δευτέρου αὐτοῦ κεφαλαίου (σ. 96 - 102).

Τὸ τρίτο κεφάλαιο (σ. 102 - 170) ἀναφέρεται στὰ δεινὰ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν κατὰ τὸ πρῶτο μιστὸ τοῦ 16ου αἰώνα, ἰδιαίτερα στὰ Δωδεκάνησα, στὴν Κρήτη, στὶς Κυκλάδες, στὴν Κέρκυρα. Ἔτσι, μὲ λεπτομέρειες ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ ἔρχονται στὸ φῶς ἀπὸ πηγὲς σύγχρονες μὲ τὰ γεγονότα καὶ μὲ ζωνερὴ τὴν ἐναλλαγὴ τῶν καταστάσεων στὴ σύνθεση, περιγράφεται ἡ περιφημὴ πολιορκία καὶ κατάληψη τῆς Ρόδου (1522) ἀπὸ τὸν Σουλεϊμάν τὸν Μεγαλοπρεπῆ (σ. 106 - 118), γιὰ τὴν ἄμυνα τῆς

όποιας υπογραμμίζεται ή αναμφισβήτητη συμβολή τῶν Δωδεκανησιῶν ἀκολουθοῦν οἱ ἀντιστασιακὲς κινήσεις τῶν Ροδίων (1524 - 1529), με πρωταγωνιστὲς τὸν ὀρθόδοξο μητροπολίτη Εὐθύμιο καὶ τοὺς προκρίτους τοῦ νησιοῦ (σ. 119 - 122), καὶ τονίζεται τὸ ἄλυτο ἀκόμη πρόβλημα γιὰ τὴν ἔκρυθμη κατάσταση στὴν περιοχή τῆς Ὀθρυος κατὰ τὸ 1526 (σ. 123 - 124). Ἐνα χρόνο ἀργότερα (1527) ἡ Κρήτη ταράζεται ἀπὸ τὴν ἀπελπισμένη ἀνταρσία τοῦ Λυτσογιώργη ἢ Καντανολέου, σύμφωνα με τὰ βενετικά ἔγγραφα ποὺ πρόσφατα δημοσιεύτηκαν ἀπὸ Κρήτες ἐρευνητὲς (σ. 125 - 131). Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ οἱ Τοῦρκοι ἀναπτύσσουν ἔντονη ἐπιθετικὴ δραστηριότητα: πολιορκοῦν τὴν Κέρκυρα (1537) χωρὶς ἀποτέλεσμα, ἀλλὰ ὑποτάσσουν με εὐκολία τὰ φραγκικὰ κρατίδια τῶν Κυκλάδων, τῶν Β. Σποράδων καὶ τῆς Καρπάθου, κυριεύουν τὸ Ναύπλιο καὶ τὴ Μονεμβασία (1540), προκαλοῦν νέο προσφυγικὸ κύμα πρὸς βενετοκρατούμενες περιοχὲς καὶ νέον ἐποικισμὸ στρατιωτῶν στὴν Κέρκυρα. Πρὸ τοῦ κλείσει τὸ κεφάλαιο αὐτὸ παρατίθεται (σ. 168 - 169) ἡ ἀξιόλογη μαρτυρία ἐνὸς βενετοῦ ἀξιωματοῦχου σχετικὰ μετὰ τὴν ἀνθεκτικότητα καὶ τὴν ὑπεροχὴ τοῦ Ἑλληνα ναυτικοῦ.

Ἡ δευτέρη μεγάλη ἐνότητα (σ. 171 - 209) ἐξετάζει τὶς σχέσεις τῶν δυτικῶν ὀρθόδοξων ρευμάτων μετὰ τοὺς Ἕλληνας καὶ διακρίνεται σὲ δύο κεφάλαια. Τὸ πρῶτο παρακολουθεῖ τὶς προσγλυτιστικὲς προσπάθειες τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας στὴν Κρήτη, ὅπου ἡ ἀντίδραση τῶν κατοίκων πρὸς τὸν φλωρεντινὸ ὄρο εἶναι ἀρκετὰ ζωηρὴ, καὶ τὴ θέση τῶν ὀρθόδοξων στὰ Ἐπτάνησα, στὴ Βενετία, στὴν Κάτω Ἰταλία καὶ Σικελία. Ἰδιαίτερα στὰ Ἴονια νησιά, Ζάκυνθο καὶ Κεφαλληνία κυρίως, παρατηρεῖται ἀξιοσημείωτη ἀλληλεπίδραση ὀρθόδοξων καὶ καθολικῶν μέσα σὲ εἰρηνικὸ κάπως περιβάλλον, στὴν ὀρθόδοξη κοινότητα τῆς Βενετίας σημειώνονται ἐσωτερικὲς θλιβερὲς διενέξεις, ἐνῶ στὴν Κάτω Ἰταλία καὶ Σικελία οἱ ὀρθόδοξοι παροικίες πιέζονται καταθλιπτικὰ ἀπὸ τὴν Ἁγία Ἐδρα. Μετὰ βία αὐτὰ ποὺ ἀναφέρονται γιὰ τοὺς τελευταίους αὐτοὺς ξεκινημένους Ἕλληνας (σ. 183 - 185) μπορεῖ κανεὶς νὰ ξεκινήσει γιὰ μιὰ εὐρύτερη ἐρευνα στὰ ἀρχεῖα τῆς Ἰταλίας. Τὸ δεύτερο κεφάλαιο (σ. 185 - 209) θίγει βασικὰ ζητήματα γιὰ τὶς σχέσεις διαμαρτυρομένων, ὀρθόδοξων καὶ καθολικῶν, ὕστερ' ἀπὸ τὸ κήρυγμα τοῦ Λουθήρου (1519), ποὺ προκαλεῖ τὴ γερμανικὴ μεταρρύθμιση. Ἀρκετὲς εἶναι οἱ συμπάθειες Ἑλλήνων λογίων¹ πρὸς τὴ μεταρρυθμιστικὴ κίνηση (σ. 188 - 192) καὶ σοβαρὲς οἱ προσπάθειες τῶν Γερμανῶν θεολόγων τῆς Tübingen γιὰ τὴν ἔνωση τῆς Ἐκκλησίας τῶν Διαμαρτυρομένων μετὰ τὴν Ἀνατολική, οἱ ὁποῖες ἂν καὶ δὲν καταλήγουν σὲ εὐνοϊκὸ τέλος, προκαλοῦν τουλάχιστο ἐποικοδομητικὸ διάλογο μετὰ τὸν πατριάρχη Ἰωάσαφ Β' (1559) καὶ κυρίως μετὰ τὸν Ἱερεμία Β' (1575, 1580). Μετὰ τὶς ἐπαφὲς αὐτὲς ἡ καθολικὴ ἐκκλησία προσπαθεῖ νὰ κερδίσει τὴν πρώτη θέση στὸν ὀρθόδοξο κόσμο μετὰ τὴν ἀποστολὴ δυναμικῶν στελεχῶν της καὶ μετὰ τὴν ἵδρυση τοῦ

1. Ἐνάντια σ' αὐτοὺς ὁ Χιώτης Ἰάκωβος Παλαιολόγος ἀφήνει γιὰ τὴν ἐρευνα σημαντικὰ περιθώρια τόσο γιὰ τὴ ζωὴ του, ὅσο καὶ γιὰ τὸ συγγραφικὸ του ἔργο (βλ. σ. 191 - 192, 238).

Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου στὴ Ρώμη (1577). Παράλληλα ὅμως ὁ συγγρ. ὑπογραμμίζει τὴ σπουδαιότητα τοῦ γεγονότος ὅτι τὴν ἴδια ἐποχὴ, ἀκριβέστερα στὰ 1559 - 1561, οἱ ὀρθόδοξοι Ἕλληνες στρέφονται πρὸς τὸ ὀμόδοξο («ξανθὸν γένος») τῶν Ρώσων (σ. 208 - 209).

Οἱ δύο μεγάλες ἐνότητες (σ. 210 - 240, 241 - 381) ποὺ ἀποτελοῦν τὸν κεντρικὸ κορμὸ τοῦ ἔργου ἀναπαριστοῦν τὰ ταραγμένα χρόνια ἔπου οἱ Ἕλληνες περνοῦν ἀπὸ τὸν Φράγκο δυνάστη στὸν ἀνατολίτη δεσπότη, καὶ ζωντανεύουν τὰ πολεμικὰ γεγονότα καὶ τὶς ἀδιάκοπες ἐπαναστατικὲς ζυμώσεις ἀπὸ τὴ μιὰ ὡς τὴν ἄλλη ἄκρη τῆς νησιωτικῆς καὶ ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας. Ἄς σημειωθῇ ὅτι ὁ συγγρ. στὸ κεφάλαιο αὐτό, καθὼς καὶ σὲ ἄλλα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συστηματικὴ ἀξιοποίηση τῶν πληροφοριῶν ἀπὸ πλῆθος περιγητικὰ κείμενα ἢ ἄλλες πηγές, χρησιμοποιοῦ ἐπίσης τὶς ἀνεκμετάλλευτες ὡς τὴν ἰδίαν εἰδήσεις ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ ἐφημερίου τῆς Γερμανικῆς πρεσβείας στὴν Κωνσταντινούπολη Στεφάνου Gerlach (Tagebuch, Franckfurth am Mayn 1674), ὅπως π.χ. γιὰ τὰ προνόμια τῆς Χίου (σ. 228· πρβ. γιὰ ποικίλες ἄλλες πληροφορίες στὶς σσ. 197, 234, 261, 266, 269, 270, 371). Ἐλέγχονται ἐξάλλου ἀνακριβεῖς ἢ λαθασμένες ἀπόψεις παλαιότερων ἐρευνητῶν (βλ. π.χ. σ. 234 σημ. 6 ἢ σ. 259).

Ἀλλὰ οἱ πιὸ χαρακτηριστικὲς ἴσως σελίδες τοῦ φιλελεύθερου ἐλληνικοῦ φρονήματος εἶναι ἐκεῖνες ποὺ ἀποκαλύπτουν τὶς συνωμοσίαι καὶ τὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα (σ. 328 - 381) τῶν Ἑλλήνων στὴν Κύπρο, στὴ Μάνη, στὴ Θεσσαλία μὲ τὸν μητροπολίτη Τιρνόβου (1597 - 1598), στὴν Ἠπειρο καὶ Θεσσαλία μὲ τὸν Διονύσιο τὸν Σκυλόσοφο (1600 καὶ 1611), στὴ Μακεδονία κ.ά. Ὁ συγγρ. δὲν παραλείπει νὰ σημειώσῃ τὴ συμβολὴ στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τῆς πιὸ ταπεινῆς καὶ μικρῆς ἐλληνικῆς περιοχῆς ἢ τοῦ πιὸ μικροῦ νησιοῦ τοῦ Αἰγαίου. Ἀδιάκοπος ἀκόμη εἶναι ὁ προβληματισμὸς σὲ θέματα, γιὰ τὰ ὁποῖα οἱ πηγές δὲν προσφέρουν στοιχεῖα ἐπαρκῆ, ὅπως π.χ. γιὰ τὴν ἐμφάνιση τῶν πρώτων Ἑλλήνων κοινοτικῶν ἐκπροσώπων στὴ Νάξο μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Νάζη (σ. 281), γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ βενετοκρατικοῦ ἐπαναστάτη Fantin Minotto (σ. 342 σημ. 4 τῆς σ. 341), γιὰ τὶς ἐπαναστατικὲς κινήσεις στὴ Μάνη καὶ τὸν πρωταγωνιστὴ τους Νικόλαο Καβαλιέρη Μοραῖτη (σ. 352) κτλ. Προσεκτικὸς πάλι εἶναι ὁ ἐλεγχὸς καὶ αὐστηρὰ τὰ κριτήρια γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τῶν πληροφοριῶν σχετικὰ μὲ τὶς ἐπαναστατικὲς κινήσεις τοῦ ψευδοσουλτάνου Jahja (σ. 363 - 365).

Τὰ κεφάλαια αὐτὰ μὲ τὶς σκληρὲς πολλὰς φορὲς πολεμικὲς σκηνὲς τὰ διαδέχεται, σὲ περιεχόμενον φαινομενικὰ τουλάχιστο ἡρεμώτερο, ἡ τέταρτη ἐνότητα (σ. 382 - 471), ποὺ μεταφέρει τὴ δράση στὰ πνευματικὰ, θρησκευτικὰ ζητήματα. Ἔτσι, μὲ τὴν ταιριαστὴ κατανομὴ τοῦ ἑλληνικοῦ ἀποφεύγεται ἡ παράθεση ἀλλεπάλληλων πολεμικῶν γεγονότων. Γιατὶ πραγματικὰ ἐδῶ παρακολουθοῦμε σὲ μιὰ ἐντελῶς πρωτότυπη σύνθεση τοὺς καθολικοὺς μισσιοναρίους, ἰησοῦίτες καὶ καπουκίνους, φλογεροὺς στρατιῶτες μὲ ἀπέραντη ἀνεκτικότητα καὶ ἐγκαρτέρηση, νὰ ξεχύνωνται σὲ ὅλον τὸν ἐλληνικὸ χῶρο, στὴν Κωνσταντινούπολη, τὴ Χίο, τὸ Ἅγιον Ὄρος, τὶς Κυκλάδες, τὶς ἐλληνικὲς ἀκτὲς τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀσίας, μὲ σκοπὸ νὰ κερδίσουν τὶς ψυχὰς τῶν «σχισματικῶν»

ὀρθοδόξων. Στὴν ἐκστρατεία ὅμως αὐτὴ ἀντιδρᾷ τὸ βυζαντινὸ Πατριαρχεῖο μὲ τοὺς δυναμικοὺς ἀντιπροσώπους του, τὸν Γαβριὴλ Σεβῆρο, τὸν Μάξιμο Μαργούνιο, τὸν Μελέτιο Πηγὰ καὶ κυρίως μὲ τὸν Κύριλλο Λούκαρι, καθὼς καὶ μὲ τὸν Μητροφάνη Κριτόπουλο καὶ τὸν Ἰωάννη Καρυοφύλλη, τοὺς ὁποίους ὁ συγγρ. βιογραφεῖ καὶ ἐντάσσει μέσα στὴν κίνηση τῶν ἰδεῶν τῆς ἐποχῆς των. Καὶ στὶς σελίδες τῆς ἐνότητας αὐτῆς μπορεῖ κανεὶς, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, νὰ ὑπογραμμίσῃ τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μεγάλου πλήθους κρυπτοχριστιανῶν στὰ βάρη τῆς Μ. Ἀσίας (σ. 387), τίς εἰδήσεις ποὺ ἐνδιαφέρουν καὶ σήμερα ἀκόμη τὴν ἀρχαιολογικὴ ἐπιστήμη (σ. 390 - 392), τὰ προβλήματα ποὺ ἀπαιτοῦν τὴ διερεύνηση τόσο γιὰ τίς ἀμοιβαῖες ἐπαφές καθολικῶν καὶ ὀρθοδόξων ἰδίως στὶς Κυκλάδες (σ. 426), ὅσο καὶ γιὰ τίς συνθήκες μέσα στὶς ὁποῖες γράφτηκαν ἀπὸ ὀρθόδοξους ἀρχιερεῖς ὁμολογίες πίστεως πρὸς τὴν καθολικὴ ἐκκλησία (σ. 470). Τέλος βαθιὰ αἰσθάνεται κανεὶς τὴν πικρία ἀπὸ τὸ ὀδυνηρὸ δίδαγμα γιὰ τὸν καιροσκοπισμὸ ἀνώτερων ἀξιωματῶν τῆς ἐκκλησίας κατὰ τὸν 17ο αἰῶνα κυρίως (σ. 471).

Ἡ τελευταία ἐνότητα τοῦ ἔργου (σ. 472 - 546) ἔχει ὡς θέμα τὸν γνωστὸ Κρητικὸ πόλεμο (1645 - 1669), γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ συγγρ. χρησιμοποιοῖ τὴν τεράστια σχετικὴ βιβλιογραφία, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ παρασύρεται σὲ ἀτέλειωτες λεπτομέρειες ποὺ δὲν ἔχουν τὴ θέση τους στὸ συνθετικὸ τοῦ ἔργου. Ἐκτίθενται λοιπὸν τὰ γεγονότα ποὺ ἀναφέρονται στὴν πολιορκία καὶ τὴν παράδοση τῶν Χανιῶν (1645) καὶ τοῦ Ρεθύμνου (1646), στὴν προοδευτικὴ ἐπέκταση τῶν Τούρκων στὸ ἐσωτερικὸ τῆς μεγαλονήσου καὶ στὴ μεθοδικὴ πολιορκία τοῦ Μεγάλου Κάστρου· ἰδιαίτερη σημασία ἀποδίδεται ἐπίσης στὶς ἐπαναστατικὲς ζυμώσεις τῶν Μανιατῶν καὶ τῶν Κυπρίων, καθὼς καὶ στὴν τραγικὴ τύχη τῆς μακρινῆς ἀλλὰ ἐλληνικῆς Τραπεζοῦντας (1665). Τὸ τελευταῖο κεφάλαιο (σ. 526 - 546) τῆς ἐνότητας αὐτῆς ἐπεκτείνεται χρονικὰ καὶ μετὰ τὸ 1669. Ἄλλ' αὐτὸ δὲν προκαλεῖ ταραχὴ στὴν οἰκονομία τοῦ ἔργου. Ἀντίθετα, ἡ προσθήκη του ἦταν ἐπιβεβλημένη ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ δεδομένα, γιὰ τὸ περιεχόμενό του καλύπτει γεγονότα ποὺ προκλήθηκαν ἀπὸ τὸν Κρητικὸ πόλεμο, ὅπως ἡ διοικητικὴ καὶ οἰκονομικὴ ὀργάνωση τῆς Κρήτης μετὰ τὴν ὑποταγὴ τῆς στοὺς Τούρκους, οἱ Κρητικοὶ πρόσφυγες στὰ Ἐπτάνησα καὶ στὴν Ἰταλία καὶ οἱ μεταναστεύσεις Μανιατῶν (ποὺ εἶχαν πάρει μέρος στὸν Κρητικὸ πόλεμο ἢ εἶχαν ξεσηκωθῆ ἑναντίον τῶν Τούρκων) πρὸς τὴν Ἰταλία (ἱεριοχὴ Τοσκάνης) καὶ τὴν Κορσικὴ. Ἐπισημαίνεται μάλιστα τὸ πρόβλημα καὶ ἡ ἀνάγκη γιὰ μιὰ λεπτομερέστερη μελέτη τῶν Μανιατῶν τῆς Κορσικῆς (σ. 540 σημ. 6) μὲ βάση τὰ ἀνέκδοτα ἀκόμη ἔγγραφα ποὺ βρίσκονται στὴν πρωτεύουσα τοῦ νησιοῦ, τὸ Αἰάκιον.

Τὸ ἔργο κ' εἰναι μὲ πρῶτη σελὴ τῆς πλούσιας βιβλιογραφίας (σ. 549 - 576) ποὺ χρησιμοποιήθηκε στὴ σύνθεση¹ καὶ μὲ ἐξαντλητικὸ εὔρετήριον (σ. 577 - 618). Ἀρκετὰ φροντισμένη εἶναι ἐπίσης ἡ διακόσμηση τοῦ

1. Σὲ μερικὰ σημεῖα ὁ συγγρ. ἔλαβε ὑπόψη του καὶ ἀνέκδοτο ἀκόμη ὕλικό· βλ. σ. 51 σημ. 3, 4, σ. 501 σημ. 1 (ὅπου ἄς προστεθῆ ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐνδειξη: Public Record Office - State Papers 97).

βιβλίου με 24 πίνακες, πολλοί από τους οποίους εκδίδονται για πρώτη φορά (όπως π.χ. οι πίνακες 12, 13, 14, που προέρχονται από τὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο τῆς Μάλτας κ.ἄ.), ἐνῶ καὶ οἱ ἑξὶ ἱστορικοὶ χάρτες μετὰ τὴν μορφήν ποὺ παρουσιάζονται ἦταν ἄγνωστοι ὡς τώρα.

Αὐτὸ εἶναι τὸ περιεχόμενον, σὲ πολὺ γενικὲς γραμμές, τοῦ τρίτου τόμου τῆς Ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Καὶ ὁ τόμος αὐτός, ὅπως καὶ οἱ προηγούμενοι δύο, ἀγκαλιάζει μετὰ ἀνθρώπινη ζεστασιά στὰ δύσκολα χρόνια τῆς σκλαβιάς ὅλον τὸν ἑλληνισμό, στὸν ὁποῖο προσφέρεται σήμερα ὡς ἀνεκτίμητο δῶρον τῆς ἐθνικῆς του αὐτογνωσίας.

Z. N. ΤΣΙΠΙΑΝΑΗΣ

Bruno Lavagnini, Grecia 1859 nel Diario di Francesco Crispi. In appendice Cavour sulla Grecia 1860 e altri scritti, Palermo 1967. Σελ. 93 [Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neellenici, Quaderni no 4].

Τὸ νέο αὐτὸ βιβλίον τοῦ γνωστοῦ ἑλληνιστῆ καθηγητῆ τοῦ Παλέρμου ἀποτελεῖ βασικὸ βοήθημα γιὰ τὶς ἱστορικὲς γνώσεις μας σχετικὰ μετὰ τὶς ἰταλοελληνικὲς σχέσεις κατὰ τὸν περασμένο αἰῶνα, ἰδίως στὰ τελευταῖα κρίσιμα χρόνια, μετὰ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμον (1853 - 1856), τῆς βασιλείας τοῦ Ὀθωνος. Ὁ δεύτερος πόλεμος τῶν Ἰταλῶν γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία τους (1859), ἡ ἥρωικὴ μορφή τοῦ Giuseppe Garibaldi, ἡ πολιτικὴ φυσιογνωμία τοῦ Camillo Cavour, ἡ στρατιωτικὴ ἐπέμβαση τοῦ Ναπολέοντος Γ' στὴν Ἰταλία γιὰ νὰ ὑποστηρίξῃ τὸ κράτος τοῦ Πεδεμοντίου καὶ τὴν ἔνωση τοῦ ἰταλικοῦ ἔθνους, εἶχαν προκαλέσει ζωνρὴ συγκίνηση ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνας. Στὴν Ἀθήνα τότε (1859 - 1860) παρατηρεῖται ἀκράτητος ἐνθουσιασμός¹ καὶ πολλοὶ εἶναι οἱ γαλλόφιλοι καὶ ἰταλόφιλοι ποὺ πιστεύουν ὅτι ὁ Γάλλος αὐτοκράτορας θὰ βοηθήσῃ καὶ τοὺς Ἕλληνας στὴν ἐκπλήρωση τῶν ἐθνικῶν τους πόθων. Γιὰ τὸ κλίμα αὐτὸ ποὺ ἐπικρατεῖ στὴν ἑλληνικὴ πρωτεύουσα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης μᾶς ἔχει ἀφήσει ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες ὁ Ἰταλὸς ἐπαναστάτης Francesco Crispi στὸ ἡμερολόγιό του, ἀπὸ 11 - 26 Ὀκτωβρίου 1859, ὅταν ἐπισκέπτεται τὴν Ἀθήνα παρὰ τὴ θέλησή του, μετὰ τὴν ἀναβολὴ τῆς ἐκρήξεως ἐνὸς νέου ἐπαναστατικοῦ κινήματος στὴ Σικελία.

Τὸ ἡμερολόγιον αὐτὸ τὸ ἐπανεκδίδει ὁ συγγρ. ἀπὸ τὰ *Scritti e Discorsi Politici* τοῦ Crispi (Ρώμη 1890), τὸ σχολιάζει² καὶ τονίζει τὴ σημασία του σὲ δύο εἰσαγωγικὰ κεφάλαια, ὅπου μετὰ λεπτομέρεια ἐξετάζονται οἱ πολιτικὲς ἰδέες τοῦ Crispi, οἱ ἀπόψεις του γιὰ τὸ ἑλληνικὸ καὶ ἀλβανικὸ ζήτημα καὶ οἱ ἐπαφές του στὴν Ἀθήνα μετὰ τοὺς Ἕλληνας πατριῶτες

1. Βλ. πρόχειρα Σ. Θ. Λάσκαρι, Διπλωματικὴ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, 1821 - 1914, Ἀθ. 1947, σ. 76 - 77.

2. Μετάφραση στὰ ἑλληνικὰ τοῦ ἡμερολογίου μετὰ σύντομην εἰσαγωγὴν δημοσίευσε ὁ κ. Lavagnini στὸν τόμον «Αὐσονία. Γράμματα καὶ τέχναι εἰς τὴν σύγχρονον Ἰταλίαν (1900 - 1950)», Ἀθ. 1961, σ. 335 - 362.

τῆς Λέσχης τῆς πολιτικῆς μεταρρυθμίσεως καὶ κυρίως μὲ τὸν ἰταλόφιλο καὶ ἀνήσυχο Πατριὸν Ἀνδρέα Ρηγόπουλο (1821 - 1890). Οἱ εἰδήσεις ὁμῶς τοῦ Crispi δὲν περιορίζονται στὰ πολιτικὰ μόνον γεγονότα· περιέχουν ἀξιολογὰ στοιχεῖα καὶ στατιστικὰ δεδομένα γιὰ τὸ ἐμπόριο, τὴν οἰκονομία, τὸ στρατὸ καὶ τὸ ναυτικόν, τὸν ἀριθμὸ τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων τῆς χώρας μας, γιὰ τὴ θέση τοῦ ὀρθόδοξου κλήρου, ἀκόμη καὶ γιὰ τὰ βιβλία τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης. Θὰ μπορούσε ὡστόσο κανεὶς νὰ παρατηρήσῃ ὅτι ὁ Crispi ἔχει βέβαια ξεκαθαρισμένες ἰδέες γιὰ τὴν ἀρχὴ τῶν ἐθνότητων, ἀλλὰ δὲν φαίνεται καλὰ ἐνημερωμένος στὶς ἐθνότητες τῆς Βαλκανικῆς, ὅταν σφαιερὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι πρέπει νὰ ἰδρυθῇ καὶ κράτος Μακεδόνων (βλ. σ. 8, 26, 46 - 47).

Ὁ συγγρ. θεώρησε ἐπίσης σκόπιμο νὰ ὑπογραμμίσῃ καὶ τὶς σχέσεις τοῦ Καβούρ μὲ τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸ 1860. Ὡς πηγὴ χρησιμοποίησε ἕναν πανηγυρικὸ λόγον γιὰ τὴν 25 Μαρτίου ποῦ ἐξεφώνησε ὁ Γεώργιος Τερτσέτης στὰ 1870 στὴ Μητρόπολη τῆς Ζακύνθου. Τὸ λόγον αὐτόν, ποῦ εἶχε πρωτοδημοσιεῦθῃ στὴν ἀθηναϊκὴ ἐφημερίδα «Αἰὼν» τῆς 4 Ἰουνίου 1870, τὸν ἐπανεκδίδει ὀλόκληρον ὁ συγγρ. καὶ μεταφράζει στὰ ἰταλικά τὸ μέρος ἐκεῖνο, στὸ ὁποῖο ὁ Τερτσέτης ἀναφέρεται σὲ μιὰ συνάντησίν του μὲ τὸν Καβούρ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1860. Οἱ πληροφορίες τοῦ Τερτσέτη εἶναι οἱ μόνες ποῦ ἔχουμε γιὰ τὶς σχέσεις Καβούρ καὶ Ἑλλάδας. Εἶναι μάλιστα ἀρκετὰ διαφωτιστικὲς καὶ ἀποκαλύπτουν τὶς καλὲς διαθέσεις πρὸς τὴν χώρα μας τῆς σημαντικότερης πολιτικῆς προσωπικότητος τῆς νεώτερης Ἰταλίας. Στὸ παράρτημα τοῦ βιβλίου, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν παραπάνω πανηγυρικόν, ἀναδημοσιεύεται (σύμφωνα μὲ τὴν ἔκδοσιν τοῦ 1861 στὸ Τορίνο) ἕνας ἀκόμη λόγον τοῦ Τερτσέτη γιὰ τὸν Ἰταλὸ φιλέλληνα Santorre conte di Santarosa, ποῦ σκοτώθηκε στὴ Σφακτηρία τὴν 8 Μαΐου 1825, πολεμώντας ἥρωικὰ γιὰ τὴν ἐλευθερίαν τῆς Ἑλλάδας¹.

Τέλος τὸ παράρτημα κλείνει μὲ τὴν παράθεση μιᾶς ἐνδιαφέρουσας προξενικῆς ἐκθέσεως ποῦ γράφθηκε στὶς 16 Ἰουλίου 1861 ἀπὸ τὸν πρῶτον Ἰταλὸ διπλωματικὸ ἀντιπρόσωπον στὴν Ἑλλάδα, τὸν Terenzio Mamiani. Ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τοῦ ἐγγράφου αὐτοῦ ἀντλοῦμε σημαντικὲς εἰδήσεις γιὰ τὴν πολιτικὴ κατάστασιν τῆς χώρας μας, ὅπως π.χ. γιὰ τὴ στάσιν τοῦ Ὄθωνος ἀπέναντι στὰ κόμματα, τὰ ἀστυνομικὰ μέτρα τῶν κυβερνήσεων καὶ τὶς φυλακίσεις τῶν ἐπαναστατῶν ποῦ κινήθηκαν ἐναντίον τοῦ βασιλιᾶ κ.ἄ. Γι' αὐτὸ τόσο ἡ ἐκθεσὴ αὐτὴ ὅσο καὶ τὰ προηγούμενα κείμενα ποῦ ἀπαρτίζουν τὸ βιβλίον τοῦ κ. Lavagnini προσφέρουν τὶς καλύτερες

1. Γιὰ τὸν φιλέλληνα αὐτόν ἀξιοσημείωτο εἶναι τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν: βλ. Σωκρ. Β. Κουγέα, Λόγον ἐκφωνηθεὶς κατ' ἐντολήν τῆς πανεπ. Συγκλήτου... τὴν 10ην Μαΐου 1925 εἰς μνήμην τοῦ Ἰταλοῦ φιλέλληνος κόμητος Σανταρότζα ἐπὶ τῇ ἐκατονταετηρίδι τοῦ ἐν Σφακτηρίᾳ θανάτου αὐτοῦ, Ἀθ. [1925], ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία. Βλ. καὶ τὴν πρόσφατη μελέτη τοῦ Antonino Olmo, Santorre di Santa Rosa organizza la difesa di Atene (gennaio - marzo 1825), Bollettino della Società per gli studi storici, archeologici ed artistici nella provincia di Cuneo, 52 (1965) 33 - 55 (σὲ παράρτημα ἐγγράφα).

προϋποθέσεις για την κατανόηση τῆς περιόδου 1859 - 1861 και εἶναι ἀπαραίτητα για τὴ σύνθεση τῆς νεώτερης ἐλληνικῆς ἱστορίας.

Z. N. ΤΣΙΡΠΑΝΑΪΣ

Τάσος Ἀθ. Γριτσοπούλου, Πατριαρχική Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή, τόμ. Α', Ἀθ. 1966. Σελ. ις', 479 [Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλεκαπαιδευτικῆς Ἑταιρείας, ἀριθ. 37].

Ἐνα μόλις χρόνο μετὰ τὴν ἄλωση ἢ Ἐκκλησία, πού περιβάλλεται καὶ με πολιτικὴ ἐξουσία, στηρίζοντας τὶς ἐλπίδες τῆς γιὰ τὴν ἀφύπνιση τοῦ Ἑθνους στὴ μόρφωση τῆς νέας γενεᾶς, ἰδρύει στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1454 τὸ πρῶτο ἀνώτερο ἐκπαιδευτικὸ κέντρο τῆς τουρκοκρατούμενης Ἑλλάδας, τὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή. Οἱ ἱστορικὲς τύχες τοῦ ἰδρύματος αὐτοῦ συμπλέκονται στενὰ μετὰ τὴ δράση τῶν πατριαρχικῶν κύκλων καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα ταυτίζονται μετὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ ὑπόδουλου Γένους. Γι' αὐτὸ καὶ ἀξιόλογοι ἐρευνητές, ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα (ὅπως ὁ Κωνστάντιος Α' ὁ ἀπὸ Σιναίου, ὁ Μ. Ι. Γεδεών, ὁ Μ. Παρνίκας κ.ἄ.), ἀσχολήθηκαν μετὰ τὴν ἱστορία τῆς Σχολῆς καὶ προσπάθησαν νὰ ἀποτιμήσουν τὴ μεγάλη τῆς προσφορά. Παρόμοια προσπάθεια καταβάλλει καὶ ὁ συγγρ. τοῦ ἔργου πού κρίνουμε, ἐκμεταλλευόμενος τὶς σχετικὲς εἰδήσεις ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν εἰδικῶν ἐργασιῶν πού δημοσιεύτηκαν στὰ τελευταῖα κυρίως χρόνια. Ἔχουμε δηλ. μιὰ νέα σύνθεση μετὰ βᾶση τὰ βιβλιογραφικὰ δεδομένα ἀρχαιολογικῆς ἐρευνας, ἢ ὅποια πιθανῶς νὰ ἀπέδιδε πολλὰ καινούρια τεκμήρια, θεωρεῖται πρὸς τὸ παρὸν ἀδύνατη ἀπὸ τὸν συγγρ. (σ. 20). Ἔτσι ἀπὸ τὸ πλούσιο ἐκδεδομένο ὕλικό πού μετὰ μόχθο καὶ ζῆλο ἀξιέπαινο συγκέντρωσε ὁ κ. Γριτσοπούλος ξεκινᾷ γιὰ νὰ παρουσιάσῃ στὸν πρῶτο τόμο τὴν ἰδρυση (1454) καὶ τὶς ποικίλες φάσεις πού περνᾷ ἡ Πατριαρχικὴ Σχολή ὡς τὸ 1804, ὅταν μεταφέρεται στὸ προάστιο τῆς Κωνσταντινούπολης Κουρούτσεσμε (Ξηροκρήνη). Στὸν δεύτερο τόμο πού θὰ ἀκολουθήσῃ, ὅπως προαναγγέλλεται (σ. 20), θὰ ἐκτίθενται τὰ σχετικά μετὰ τὴ λειτουργία τῆς Σχολῆς στὴ νέα τῆς ἔδρα ὡς τὰ τελευταῖα χρόνια, ἐνῶ σὲ Παράρτημα τοῦ ἴδιου τόμου θὰ ἐπανεκδοθοῦν συγκεντρωμένα τὰ σπουδαιότερα ἔγγραφα (πατριαρχικά, τῶν ἡγεμόνων τῆς Μολδοβλαχίας, τουρκικὰ κ.ἄ.).

Τὸ περιεχόμενον λοιπὸν τοῦ πρώτου τόμου διακρίνεται σὲ πέντε μέρη μετὰ μικρότερες ὑποδιαιρέσεις. Τὸ πρῶτο (σ. 21 - 64) μετὰ τὸν τίτλο «ἐνῶ τὸ Βυζάντιον ἐκπνέει» μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ὡς μιὰ γενικὴ εἰσαγωγὴ γιὰ τὴν παιδεία στὴν ἀρχαία ἐποχὴ (σ. 23 - 26) καὶ στὴ βυζαντινὴ, καθὼς καὶ στὸ πνευματικὸ κλίμα τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ Βυζαντίου. Ὁργανικὰ ὅμως δύσκολα, ἂν ὄχι ἀδύνατο, θὰ ἐντάσσαμε τὸ μέρος αὐτὸ μέσα στὴν ἱστορικὴ ἐξέταση γιὰ τὴν Πατριαρχικὴ Σχολή. Φυσικὰ ἀπαραίτητη θὰ ἦταν μιὰ σύντομη εἰσαγωγὴ γιὰ τὴ μορφωτικὴ στάθμη στὸ Βυζάντιο καὶ τὴ νέα κατάστασι μετὰ τὴν ἄλωση, ἀλλὰ ὄχι νὰ ὀδηγοῦμεθα στὴν παιδεία τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν βυζαντινῶν ἢ νὰ ἀσχολοῦμεθα μετὰ τοὺς λογίους πού φεύγουν στὴ Δύση, μετὰ τὴν ἔνωση τῶν ἐκκλησιῶν ἢ μετὰ τὴν ἄλω-

ση και την ἐρήμωση τῆς Κωνσταντινούπολης, τῇ στιγμή πού τὰ σχετικά προβλήματα ἔχουν διερευνηθῆ καὶ ἔχουν ἐνταχθῆ ἐκεῖ πού ταιριάζει¹.

Τὸ δεύτερο μέρος (σ. 65 - 142) εἰσέρχεται στὴν πρώτη περίοδο τῆς Σχολῆς καὶ ἀναφέρεται στὴν ἰδρυσὴ τῆς, τὴν ὀνομασία τῆς, τοὺς πρώτους δασκάλους τῆς, τὸν Ματθαῖο Καμαριώτη καὶ τὸν Μανουὴλ Κορίνθιο, τὸν Ἀντώνιο Καρμαλίκη καὶ τὸν Μανουὴλ Γαλησιώτη. Ὁ συγγρ. δίνει ἰδιαίτερη σημασία (σ. 91 - 98) στὴν πνευματικὴ δραστηριότητα τοῦ Θεοφάνους Ἐλεαβούλκου καὶ τοῦ Μιχαῆλ-Ἐρμοδώρου Ληστάρχου, ἂν καὶ ἀναγνωρίζει ἔτι δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα γιὰ τὸ διδασκαλικὸ τους ἔργο στὴ Σχολή. Ξεχωριστὰ κεφάλαια ἀφιερώνονται στὸν Ἰωάννη Ζυγομαλά καὶ τὸ γιό του Θεοδόσιο, καθὼς καὶ στὸν Γεώργιο Αἰτωλό, τοῦ ὁποῖου ἡ συμμετοχὴ στὴ Σχολή καὶ πάλι ἀμφισβητεῖται.

Τὸ τρίτο μέρος (σ. 143 - 208) καλύπτεται κυρίως ἀπὸ τὴ λεπτομερειακὴ βιογράφηση δύο ἐπιφανῶν λογίων: τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλέως καὶ τοῦ μαθητῆ του Ἰωάννου Καρυοφύλλη, οἱ ὁποῖοι γιὰ ἓνα διάστημα κατὰ τὸν 17ο αἰῶνα προσέφεραν τίς ὑπηρεσίες τους στὴ Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχολῆ. Ἀκολουθεῖ τὸ τέταρτο μέρος (σ. 209 - 274), πού ἐξετάζει τὴ νέα μορφή τοῦ ιδρύματος, ὕστερ' ἀπὸ τὴ γενναία χρηματικὴ ἐνίσχυση τοῦ ἀπὸ τὸν Μανολάκη τὸν Καστοριανό, καὶ παρακολουθεῖται, ὡς τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνα, ἡ δράση τῶν σχολαρχῶν καὶ δασκάλων, ἰδίως τοῦ γνωστοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορορήτων (1665 - 1672) καὶ τῶν συνεχιστῶν του Σεβαστοῦ Κυμινήτη, Γερασίμου τοῦ Ἀκαρνᾶνος καὶ Ἀντωνίου Σπαντωνῆ. Τέλος τὸ πέμπτο μέρος (σ. 275 - 479) διαθέτει πλουσιότερα στοιχεῖα καὶ πετυχαίνει νὰ ἀπεικονίσῃ μὲ μεγαλύτερη ἄνεση τὴ ζωὴ τῆς Σχολῆς κατὰ τὸν 18ο αἰ. (ὡς τὰ 1804). Ἐδῶ γίνεται κυρίως λόγος γιὰ τὴ σχολαρχία τοῦ Ἰακώβου τοῦ Ἀργεῖου, διερευνᾶται τὸ πρόβλημα τοῦ Ἀντωνίου Βυζαντίου-Σπαντωνῆ, ἐξετάζονται οἱ προσπάθειες τῶν πατριαρχῶν Σεραφεῖμ Β' καὶ Μελετίου Β', στὴ δεκαετία 1759 - 1769, γιὰ τὴν ἀναδιοργάνωση τῆς Σχολῆς, καὶ προσφέρονται ἐνδιαφέρουσες εἰδήσεις γιὰ τοὺς σχολάρχες Δωρόθεο καὶ Τζαννῆ τοὺς Λεσβίους, γιὰ τοὺς δασκάλους Ἀζαρία Τζιγάλα, Κριτία, Προκόπιο Βυζάντιο, Ἀνανία Ἀντιπάριο, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ὀλιγόχρονη διδασκαλία τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως, γιὰ τὸν Ἰωακεῖμ τὸν Πάριο, τὸν Χρῦσανθο τὸν Αἰτωλό, τὸν Σέργιο Μακραῖο.

Ἀπὸ τὴ μνεία τῶν περιεχομένων τοῦ βιβλίου γίνεται φανερό ὅτι ὁ συγγρ. συγκέντρωσε τεράστιο ὕλικό, γιὰ ν' ἀνταποκριθῆ στὶς ἀνάγκες πού τοῦ ἐπέβαλλε ἡ σύνθεση ἑνὸς δύσκολου θέματος, τῆς ἱστορίας δηλ. τοῦ ἀντιπροσωπευτικότερου κέντρου τῆς παιδείας μας ἐπὶ τουρκοκρατίας. Ἐπρεπε νὰ εἶναι ἐνημερωμένος γιὰ πρόσωπα καὶ θεσμοὺς πού ἀναφέρονται σὲ τέσσερις σχεδὸν σκοτεινοὺς αἰῶνες. Καὶ ὀφείλουμε ν' ἀνα-

1. Ἐὰς προστεθῆ ὅτι γιὰ τὴ βυζαντινὴ ἐκπαίδευση καλὸ θὰ ἦταν νὰ χρησιμοποιηθῆ ἀπὸ τὸν συγγρ. καὶ ἡ μελέτη τοῦ Ε. Κριαρᾶ, Ἡ παιδεία στὸ Βυζάντιο, Παιδεία 5 (1951) 259 - 268, 335 - 343, ἔπος καὶ ἡ βιβλιογραφία. Ἐπίσης γιὰ τοὺς βυζαντινοὺς λογίους πού φεύγουν στὴ Λύση βλ. στοῦ Α. Ε. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τόμ. 1, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 338 - 349.

γνωρίσουμε ότι με τη βιβλιογραφική του κατάρτιση ο συγγρ. πετυχαίνει σε ικανοποιητικό βαθμό την ενημέρωση αυτή. Από την άλλη μεριά όμως νομίζω ότι το ύλικό αυτό (το οποίο άλλωστε δεν είναι ανέκδοτο) παρασύρει τον συγγρ. έξω από τα όρια του θέματός του, γιατί πολλές φορές επιμένει τόσο πολύ και σε τόσο μεγάλη έκταση στα βιογραφικά στοιχεία δασκάλων ή και πιθανών ακόμη δασκάλων της Πατριαρχικής Σχολής, ώστε η όλη σύνθεση να καταντά πιά πολύ σε μια «βιογραφούσα ιστορία», παρά σε μια αυστηρή και λιτή έκθεση με έσωτερική συνέχεια της ιστορικής διαδρομής της Σχολής. Βέβαια η ιστορία μιᾶς σχολής συνδέεται με τη ζωή των δασκάλων της¹. Αύτους όμως είναι σωστό να τους βλέπουμε πάντα σε στενή εξάρτηση με τη σχολή, θά ελεγα «διά τῆς Σχολῆς», και όχι στις μεμονωμένες τους ενέργειες και στη λοιπή τους δραστηριότητα, γιατί τότε τους βιογραφούμε. Συγκεκριμένα για τὸν Ἀντόνιο Καρμαλίκη (σ. 81 - 87), για τὸν Θ. Ἐλεαβοῦλκο (σ. 91 - 94), για τὸν Μιχ. Ἐρμόδωρο Λήσταρχο (σ. 94 - 98), για τὸν Συμεὼν Καβάσιλα (σ. 116 - 122), για τὸν Λεονάρδο Μινδόλιο (σ. 125 - 126), για τὸν Γεώργιο Αἰτωλό (σ. 127 - 130), για τὸν Μελέτιο Συρίγο (σ. 187 - 191), ἐκφράζονται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν συγγρ. ὑπόνοιες ὅτι δὲν ἐδίδαξαν στὴν Π. Σχολή. Κι αὐτὸ φυσικὰ δὲν σημαίνει ὅτι ἐπιβάλλεται νὰ τοὺς βιογραφήσουμε καὶ νὰ παραθέσουμε λεπτομερῆ κατάλογο τῶν ἔργων τους. Θὰ ἀρκοῦσε ἡ βιβλιογραφικὴ ὑπόδειξη στὸν ἀναγνώστη. Τὸ ἴδιο παρατηρεῖ κανεὶς, σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ, γιὰ τοὺς πιά σπουδαίους διευθυντὲς τῆς Σχολῆς, ὅπως π.χ. γιὰ τὸν Θ. Κορυδαλέα (σ. 154 - 187), τὸν Ἀλ. Μαυροκορδάτο (σ. 231 - 247), τὸν Εὐγ. Βούλγαρι (σ. 385 - 408): μέσα στις περιπέτειες τῆς ζωῆς των καὶ στὴ σχολαστικὴ παράθεση ἢ ἀνάλυση τῶν ἔργων τους διακόπτεται ἡ ιστορικὴ συνέχεια γιὰ τὴ Σχολή. Οἱ ἐπαναλήψεις ἐξάλλου καὶ οἱ ἀνακεφαλαιώσεις (σ. 64, 191 - 195, 219, 269 - 274, 317 - 319, 340 - 341, 419, 444 - 445, 462 - 479), ἀν θὰ ἦταν σύντομες, θὰ ἔδιναν περισσότερὴ πυκνότητα στὸ ἔργο. Ἴσως ὁ συγγρ. νὰ ἀπευθύνεται σὲ εὐρύτερο κοινὸ καὶ ὄχι σὲ στενὸ ἐπιστημονικὸ². Συχνὰ ὅμως τὴν ὀμαλὴ ἀφήγησή τῆ διαδέχεται περίπλοκη, ἄγρονη καὶ ξηρὴ ἔρευνα.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς γενικὲς αὐτὲς σκέψεις ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ ἀναφέρω μερικὲς εἰδικὲς παρατηρήσεις, τὶς ὁποῖες μπορεῖ, νομίζω, καθένας εἰδικὸς νὰ τις σημειώσῃ μέσα σὲ ἓνα μεγάλο συνθετικὸ ἔργο, χωρὶς αὐτὸ νὰ χάνῃ τὴν ἀξία του στὸ σύνολό του. Ἐτσι στὴ σ. ια' - ιγ' ἡ ἀλφαβητικὴ σειρὰ στὴν παράθεση τῆς βιβλιογραφίας τῶν πηγῶν εἶναι ἀρικετὰ ταρχαμένη· δὲν ἀκολουθεῖται σύστημα ὁμοιόμορφο· π.χ. ἐνῶ βλέπουμε στὸ Α ('Αποστόλη Ἀρσενίου) τὴ μελέτη τοῦ Μ. Ι. Μανούσακα, Ἀρσενίου Μονεμβασιᾶς τοῦ Ἀποστόλη ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι (1521 - 1534), Ἐπετ. Μεσ. Ἀρχείου 8 - 9 (1958 - 59) 5 - 56, ἀκολουθεῖ παρχατῶ, (σ. ιγ') στὸ Μ, ἄλλη μελέτη τοῦ ἴδιου, Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ ἔγγραφα περὶ Ἀθανασίου τοῦ Ρήτορος, κτλ. — Στὴ σ. 56 ἀντι-

1. Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ ἄποψη τοῦ Μ. Ι. Γεωργίου, Χρονικὰ τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας. Ἱστορικαὶ εἰδήσεις περὶ τῆς Μεγάλῃς τοῦ Γένους Σχολῆς, 1454 - 1830, Κωνσταντινούπολη 1883, σ. 25, ὁ ὁποῖος ὅμως ὡς ἓνα σημεῖο ἀποφεύγει τὶς ἄσκοπες παρεκβάσεις.

2. Πρβ. κρίσις Ν. Β. Τωμαδάκη, Μνημοσύνη 1 (1967) 323 - 327 (ιδίως σ. 325).

«ὁ πατριάρχης Γρηγόριος Γ', ὁ ἐπιλεγόμενος Μάμμας ἢ τῆς μαμῆς», ἄς διαβάσουμε ὀρθότερα «ὁ πκτριάρχης Γρηγόριος Γ' ἢ Μαμμή», βλ. V. Laurent, *Le vrai surnom du patriarche de Constantinople Gregoire III († 1459)*. 'Η Μαμμή, non ὁ Μάμμας, REB. 14 (1956) 201 - 205.—Οἱ σσ. 67 - 71 περιέχουν ἐνδιαφέρουσες ιδέες σχετικά μὲ τὸ ἔτος ἰδρύσεως (1454) τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς, ἀλλὰ δὲν θὰ χρειάζονταν, νομίζω, πέντε σελίδες, γιὰ νὰ καταλήξῃ ὁ συγγρ. σὲ ἓνα συμπέρασμα (σ. 71: «Θέτομεν τὴν ἀφετηρίαν αὐτῆς [τῆς Σχολῆς] εἰς τὰ 1454»), ποῦ ἀπὸ παλαιότερα οἱ ἐρευνητὲς δὲν τὸ ἀμφισβητοῦν (βλ. π.χ. Μ. Ι. Γ ε δ ε ώ ν, *Χρονικὰ Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας* (1454 - 1830), Κπολη 1883, ἢ Α. Ε. Β α κ α λ ο π ο ὑ λ ο υ, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τόμ. 2, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 221).—Στῆ σ. 131 ἀναφέρεται ὅτι οἱ «Ἐνετοὶ ἐξηκολούθησαν πρκαμένοντες» στὴν Κρήτη, Κύπρο, Πάτμο, Ρόδο, Χίο, Λέσβο, γύρω στὰ 1453. «Ἄς διευκρινισθῇ ὥστόσο ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ τὴν Κύπρο (ποῦ τὴν πῆραν στὰ 1489) οἱ Βενετοὶ δὲν κατεῖχαν τὰ ἄλλα μνημονεύμενα νησιά. Εἶναι ἀρκετὰ γνωστὸ ὅτι ἡ Ρόδος ὡς τὰ 1522 (ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ 14ου αἰ.) ἀνῆκε στοὺς Ἰωαννίτες Ἰππότες, ἢ Πάτμος εἶχε τοὺς ἴδιους κυριοὺς ὡς τὸ 1453, ὁπότε ἔγινε φόρου ὑποτελῆς στοὺς Τούρκους, ἢ Χίος βρισκόταν (ὡς τὰ 1566) στὰ χέρια τῶν Γενουατῶν καὶ ἡ Λέσβος ὑπαγόταν (ὡς τὰ 1462) στοὺς Gattilusi.—Στῆ σ. 135 τὰ σχετικά μὲ τὴν λειτουργία (1516) τοῦ ἑλληνικοῦ Γυμνασίου Ρώμης ποῦ ἰδρύθη ἀπὸ τὸν πάπα Λέοντα Γ' καὶ ἡ ἀποψη ὅτι «τὸ διακοπὴν ἔργον τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ τούτου ἰδρύματος Λέοντος Γ' ἤλθε νὰ συνεχίσῃ . . . τὸ ἑλληνικὸν Γυμνάσιον τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου (1577)» δὲν εἶναι ἀκριβῆ. Τὸ Γυμνάσιον τοῦ Λέοντος Γ' ἄρχισε νὰ λειτουργῇ ἀπὸ τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1514 καὶ οἱ σκοποὶ του δὲν ταυτίζονται μὲ κανένα τρόπο μὲ τοῦ Γυμνασίου τοῦ πάπα Γρηγορίου ΙΓ' (βλ. Μ. Ι. Μ α ν ο ὑ σ α κ α, *Ἡ παρουσίαση ἀπὸ τὸν Ἰανὸν Λάσκαρη τῶν πρώτων μαθητῶν τοῦ ἑλληνικοῦ Γυμνασίου Ρώμης στὸν πάπα Λέοντα Γ', Ὁ Ἑρριανιστῆς* 1 [1963] 161 - 172).—Στῆ σ. 135 - 136 τὰ ἱστορικὰ γεγονότα δὲν πρρουσιάζονται μὲ χρονολογικὴ σειρὰ (ἐνῶ βρισκόμαστε στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰ. ξαναγυρίζουμε πάλι στὴν ἀρχὴν τοῦ ἴδιου αἰ.).—Στῆ σ. 149 ὁ συγγρ. βασιζέται «εἰς ὅσα ὁ Ἀλλάτιος καὶ ὁ Ροδοτᾶς γράφουν . . .», στὸν δεύτερον ὅμως (ἐννοεῖται βέβαια ὁ P. P. Rodotà, *Dell'origine, progresso e stato presente del rito greco in Italia, Ρώμη τόμ. 1 - 3* [1758, 1760, 1763]) δὲν γίνεται καμιά παραπομπή.—Στῆ σ. 152 παρατίθεται ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν μελέτη Κωνσταντίνου Α' τοῦ ἀπὸ Σιναίου (Βιογραφίαι καὶ συγγραφαὶ αἱ ἐλάχιστονες, Κπολη 1866, σ. 349), στὸ ὁποῖο περιλαμβάνεται ἡ χρονικὴ ἀνακρίβεια ὅτι τὸ 1570 ἔφτασαν στὴ Ρώμη μαθητὲς γιὰ τὸ ἐκεῖ ἑλληνικὸ Γυμνάσιον τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου. Ὁ συγγρ. θὰ ἔπρεπε νὰ διορθώσῃ τὸ ἔτος σὲ 1577. Στῆ σ. 307 - 308 ὁ συγγρ. στηρίζεται σὲ ἓνα ἀρκετὰ ἐνδιαφέρον σημεῖωμα σχετικὸ μὲ τὴν διακοπὴ τῆς λειτουργίας τῆς Π. Σχολῆς γιὰ μερικὸς μῆνες. Τὸ σημεῖωμα, ἐνῶ μνημονεῖ ἄλλα γεγονότα ποῦ συνέβησαν στὰ χρόνια 1703 καὶ 1704, δὲν καθορίζει τὸ ἔτος, κατὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε ἡ διακοπὴ τῶν μαθημάτων. Ἀναφέρει μόνον τοὺς μῆνες (ἀπὸ 1 Ἰουλίου ἕως 20 Ὀκτωβρίου) καὶ τὴν αἰτία: «διὰ τὴν τότε τοῦ δήμου πρὸς τὸν κρατοῦντα ἀνταρσίαν». Ὁ συγγρ. διερωτᾶται «μήπως πρόκειται διὰ τὴν διακοπὴν τῆς λειτουργίας τῆς Σχολῆς κατὰ τὸ ἀπὸ Σεπτεμβρίου μέχρι Δεκεμβρίου 1705 τετράμηνον διάστημα ἐξ αἰτίας τῆς πανώλους». Ἀλλὰ ἡ ἀνταρσία τοῦ δήμου ἐναντίον τοῦ «κρατοῦντος» εἶναι δύσκολο νὰ συνδυασθῇ μὲ τὴν πανώλη. Μᾶλλον ἐδῶ ὁ γραφέας τοῦ σημειώματος ὑπαινίσσεται τὴ μεγάλη στασιαστικὴ κίνηση τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ στὴν Κωνσταντινούπολη κατὰ τὸν Ἰούλιο - Αὐγουστο 1703, ἢ ὅποια εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν καθάρση τοῦ σουλτάνου Μουσταφᾶ Β' καὶ τὴν ἀνοδο στὸν σουλτανικὸ θρόνον τοῦ Ἀχμέτ Γ' (βλ. λεπτομέρειες στοῦ J. de Hammer, *Histoire de l'empire ottoman*, τόμ.

13 [1699 - 1718], Παρίσι 1839, σ. 112 - 137, όπου βλέπουμε ότι οι συνέπειες από τη στρατιωτική αυτή στάση συνεχίζονται ως και τον Νοέμβριο του 1703). Νομίζω λοιπόν ότι μπορεί να υποστηριχθῆ ότι στις αρχές του 18ου αί. τα μαθήματα τῆς Σχολῆς διακόπτονται για λίγους μῆνες δυὸ φορές, μιὰ στὰ 1703 ἐξαιτίας τῆς στρατιωτικῆς ἀναταραχῆς καὶ ἄλλη μιὰ στὰ 1705 ἐξαιτίας τῆς πικνῶλους.

Παρόλες τὶς παραπάνω λεπτομέρειες θὰ ἤθελα καὶ πάλι νὰ τονίσω ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ μὲ τὸν βιβλιογραφικὸ του «ὄπλισμόν» καὶ τὴν τεκμηριωμένη βιογραφικὴ παρουσίαση τῶσων πνευματικῶν φυσιογνωμιῶν θὰ προσφέρῃ μεγάλη βύθεια σὲ πολλοὺς εἰδικούς μελετητές. Ὁ δεῦτερος τόμος μάλιστα θὰ ὀλοκληρώσῃ τὴν προσφορὰ αὐτή, γιατί, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἔγγραφα τοῦ Παραρτήματος, ποὺ συχνὰ χρησιμοποιοῦνται στὸν πρῶτο τόμο (βλ. σ. 215, 277, 335, 366, 378, 379, 380 - 384, 414, 422, 423, 425, 433 κτλ.), θὰ περιλαμβάνῃ βέβαια καὶ ἀναλυτικὸ εὑρετήριο, τοῦ ὁποίου ἡ ἔλλειψη στὸν τόμο ποὺ κυκλοφόρησε εἶναι ἀρκετὰ αἰσθητή. Πιθανῶς ἐξᾴλλου ὁ συγγρ. στὸν δεῦτερο τόμο νὰ ἔχῃ τὴν πρόθεση νὰ δηλώσῃ σὲ ἓνα ἀπλὸ σχεδιάγραμμα τὶς τοποθεσίες, στὶς ὁποῖες εἶχε τὴν ἔδρα τῆς, κατὰ τὶς διάφορες ἐποχές, ἡ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολῆ.

Z. N. ΤΣΙΡΠΑΝΑΗΣ

Νικ. Γ. Μαυροῦ, Δωδεκανησιακὴ Βιβλιογραφία, τόμ. 1, Ἄθῆναι 1965. Σελ. ξγ', 323 [Δωδεκανησιακὴ Ἱστορικὴ καὶ Λαογραφικὴ Ἑταιρεία, Δημοσίευμα ἀριθ. 1].

Σοβαρὸς πάντοτε παραμένει ὁ κίνδυνος γιὰ τὸν ἐρευνητὴ νὰ ἐπαναλάβῃ, χωρὶς νὰ τὸ ξέρῃ, θέματα καὶ ἀπόψεις ποὺ ἤδη ἔχουν εἰπωθῆ ἀπὸ ἄλλους, ἐδῶ καὶ χρόνια. Εἶναι βέβαια πολὺ δύσκολο καὶ ὁ εἰδικὸς ἀκόμη μελετητῆς νὰ γνωρίζῃ ὅτιδῆποτε ἔχει δημοσιευθῆ ἐπάνω στὸν κλάδο του σ' ὀλόκληρον τὸν κόσμον. Ἔρχονται ὅμως οἱ ἐπιστήμονες ἐκεῖνοι ποὺ πρόθυμα ἀφιερώνουν ὅλο τους τὸ χρόνο μόνον καὶ μόνον γιὰ νὰ δώσουν στὸν κάθε εἰδικὸν τὸ κλειδί τῆς βιβλιογραφικῆς ἐνημερότητας. Τὸ ἔργο τους τότε δίκαια πρέπει νὰ θεωρῆται προσφορὰ καὶ θυσία πρὸς τοὺς ἄλλους.

Μὲ τὶς σκέψεις αὐτὲς εἶναι σωστὸ ν' ἀντικρίξῃ κανεὶς τὸ βιβλίον τοῦ γνωστοῦ Κασιώτη λογίου καὶ γιατροῦ Νικολάου Μαυροῦ, τοῦ ὁποίου τὸ ζωηρὸ ἐνδιαφέρον γιὰ καθετὶ ποὺ γράφτηκε σχετικὰ μὲ τὰ Δωδεκάνησα χρονολογεῖται ἀπὸ τότε ποὺ ἦταν μαθητῆς. Ὡς σήμερα ἐξήτασε πάνω ἀπὸ 1500 περιοδικὰ καὶ ἀποδελτίωσε βιβλία γραμμένα σὲ 19 γλώσσες, τὰ ὁποῖα βρῆκε στὶς μεγαλύτερες βιβλιοθήκες τῆς Ἑλλάδας, τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς (βλ. σ. θ', σημ. 1). Τὰ λήμματα ποὺ συγκέντρωσε ἔφτασαν τὶς 10.000 (βλ. σ. κε'). Πραγματικὴ λοιπὸν δωδεκανησιακὴ μέλισσα ὁ συγγρ. ἀποθησαύριζε σ' ὅλη του τὴ ζωὴ ὅ,τι συναντοῦσε γιὰ τὰ ἀγαπημένα του Δωδεκάνησα. Ἐτσι ἔφτασε στὴν ποθητὴ στιγμή σήμερα νὰ παραδώσῃ στὴ δημοσιότητα τὴ «Δωδεκανησιακὴ Βιβλιογραφία», ἡ ὁποία πέρα ἀπὸ τὴν καθαρὰ ἐπιστημονικὴ συμβολὴ τῆς, μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ καὶ ὡς ἐθνικὴ προσφορὰ, ἀφοῦ ἀπ' αὐτὴν θὰ ὀδηγηθῆ κανεὶς στὶς πηγές γιὰ τὴ γνώση τοῦ τόπου καὶ τῶν ἀνθρώπων καὶ θὰ διαπιστώσῃ γιὰ

άλλη μιὰ φορά τὸν συνεχῆ καὶ ἔντονο ἑλληνικὸ παλμὸ τῶν δώδεκα νησιῶν ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια ὡς τις μέρες μας.

Ὅλο τὸ ἔργο του ὁ συγγρ. τὸ χῶρισε σὲ τρεῖς τόμους, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους μόνο ὁ πρῶτος κυκλοφόρησε ὡς τώρα. Σ' αὐτὸν περιλαμβάνονται τὰ λήμματα τὰ σχετικὰ μὲ τὰ πρῶτα 17 κεφάλαια ἢ κατηγορίες ἀπὸ τὰ 31 συνολικὰ πού θὰ περιγράφονται καὶ στοὺς τρεῖς τόμους. Κατὰ σειρά τὰ κεφάλαια τοῦ πρῶτου τόμου, μὲ λήμματα πού ἀνεβαίνουν στὰ 3221, εἶναι: Βιβλιογραφίες (ὅπου μνημονεύονται οἱ προσπάθειες προηγουμένων μελετητῶν γιὰ τὴ σύνθεση δωδεκανησιακῆς βιβλιογραφίας), Βιβλιοθήκες - χειρόγραφα - ἔγγραφα, Γενικὲς πραγματεῖες, Γεωλογία, Χλωρίδες, Πανίς, Μετεωρολογία, Κλιματολογία, Ὑδρογραφία, Ἐκκλησία, Λαογραφία, Γλωσσολογία, Τοπωνύμια - Τοπωνυμικοὶ χάρτες, Ἐκπαίδευση, Ἱατρικά, Νομικά - Δίκαιον, Οἰκονομία. Τὰ λήμματα πού ἀναφέρονται σὲ καθέναν ἀπὸ τοὺς κλάδους αὐτοὺς τοῦ ἐπιστητοῦ κατανεμήθηκαν στὰ Γενικά περὶ Δωδεκανήσου καὶ ἔπειτα γιὰ κάθε νησὶ χωριστά, δηλ. γιὰ τὴ Ρόδο, πού δὲν ἀκολουθεῖ τὴν ἀλφαβητικὴν σειρά, τὴν Ἀστυπάλαια, τὴν Κάλυμνο, τὴν Κάρπαθο, τὴν Κάσο, τὸ Καστελλόριζο, τὴν Κῶ, τοὺς Λειψοὺς, τὴ Λέρο, τὴ Νίσυρο, τὴν Πάτμο, τὴ Σαρία, τὴ Σύμη, τὴν Τέλενδο, τὴν Τήλο, τὴ Χάλκη καὶ τὴν Ψέριμο. Μερικοὺς μάλιστα ἀπὸ τοὺς παραπάνω κλάδους ὁ συγγρ., ἀνάλογα μὲ τὸ ὕλικο του, θεώρησε καλὸ νὰ τοὺς ὑποδιαιρέσῃ. Ἔτσι τὸ κεφάλαιο γιὰ τις Βιβλιογραφίες (σ. 1-11) διακρίνεται σὲ Γενικὲς Βιβλιογραφίες (γιὰ τὰ Δωδεκάνησα καὶ καθένα ἀπὸ τὰ νησιά) καὶ σὲ Εἰδικές, πού ἔχουν γραφτῆ γιὰ τὴν Ἐκκλησία, τοὺς Ἑβραίους τῆς Δωδεκανήσου, γιὰ τὴ Λαογραφία, τὴ Γεωλογία - Μετεωρολογία - Ὠκεανογραφία, Χλωρίδα, Νομικο - αγροτικὰ θέματα, γιὰ τοὺς Ἰππότες τῆς Ρόδου, τὴν Ἀποικιακὴ Ἱστορία καὶ Πολιτικὴ, τὴν Ἀρχαιολογία. Ἐπίσης τὸ κεφάλαιο Ἐκκλησία (σ. 106-147) παρουσιάζει πολλὰ καὶ ἐνδιαφέρουσες ὑποδιαιρέσεις, ὅπως εἶναι: 1) Ἡ Ἑλληνικὴ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, γιὰ τὴν ὁποία στὸ πρῶτο μέρος περιλαμβάνονται τὰ λήμματα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν Ἱστορία, τὴ Διοίκηση καὶ Ὁργάνωση τῆς Ἐκκλησίας, μὲ τοὺς Πατριάρχες, Μητροπολίτες, Ἀρχιεπισκόπους, Ἐπισκόπους, Ἡγουμένους, μὲ τὰ Προνόμια καὶ τις Στατιστικὲς καθενὸς νησιοῦ. Στὸ δεύτερο μέρος κατατάσσονται τὰ λήμματα γιὰ τοὺς Ἁγίους, τις Ἀκολουθίες, τοὺς Ναοὺς, τις Μονές, τις Τελετές, καὶ στὸ τρίτο γιὰ τοὺς διωγμοὺς τῆς Ἐκκλησίας τῆς Δωδεκανήσου καὶ γιὰ τὸ ζήτημα τοῦ Λύτοκεφάλου. 2) Ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία, μὲ λήμματα ἀναφερόμενα στὴν Ἱστορία, τὴ Διοίκηση, τοὺς Ἀρχιεπισκόπους, τοὺς Ναοὺς, τις Ἀποστολὰς (θρησκευτικὲς), στὰ Ἐγγραφα καὶ στὰ ἐκκλησιαστικὰ Συνέδρια. 3) Οἱ Μουσουλμάνοι τῆς Δωδεκανήσου. 4) Ἡ Ἑβραϊκὴ θρησκεία. 5) Τὸ ἐκκλησιαστικὸ Δίκαιο τῆς Δωδεκανήσου.

Τὸ κεφάλαιο ὁμῶς τῆς Λαογραφίας εἶναι ἐκεῖνο, πού, ἐξαιτίας ἄλλωστε καὶ τοῦ ὕλικου του, ἀποτελεῖ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ τόμου (σ. 148-232) καὶ συνάμα ἀποκαλύπτει σὲ ὅλη του τὴν ἔκταση τὸν λαϊκὸ δωδεκανησιακὸ πολιτισμὸ. Ἐδῶ μνημονεύονται καταταγμένες, γιὰ ὅλα σχεδὸν τὰ νησιά, οἱ μελέτες πού ἔχουν γραφτῆ γιὰ τὰ Ἴθη καὶ Ἔθιμα, τις Προλήψεις καὶ τις Δεισιδαιμονίες, τις Παραδόσεις, τοὺς Μύθους καὶ τὰ Παραμύθια, γιὰ τις Παροιμίες καὶ τις Παροιμιώδεις Φράσεις, τις Εὐχές,

Κατάρτες και Έπωδές, για τὰ Ἄσματα, τὴ Μουσικὴ καὶ τοὺς Χορούς, γιὰ τὴν Ἐνδυμασίαν, τὴ Λαϊκὴ Τέχνη καὶ τὴ Λαϊκὴ Κατοικία, γιὰ τὴν Κοινοτικὴ Ὀργάνωση, γιὰ τὸν Ἀλιευτικὸ, Θηρευτικὸ, Μελισσοκομικὸ καὶ Γεωργικὸ Βίον, γιὰ τὰ Ἱστορικὰ Ἀνέκδοτα, τὰ Ἐπωνύμια καὶ Παρωνύμια, γιὰ τὴ Δημόδη Ἱατρικὴ, τὴς Εὐτράπελες Διηγήσεις καὶ τὰ Ἡθογραφικὰ Διηγήματα. Τὸ κεφάλαιο ἐξάλλου μὲ τὸν τίτλον Ἱατρικὰ (σ. 260-266) περιέχει λήμματα ποὺ ἔχουν σχέση μετὰ Νοσοκομεῖα, τὴν Ὑγιεινὴν, τὰ Ἱατρικὰ Συνέδρια, τὴ Διατροφή, τὴς Θερμοπηγῆς καθενὸς νησιοῦ καὶ μετὰ τὸν Ἱπποκράτη τὸν Κῶο. Ἐπίσης τὸ προτελευταῖον κεφάλαιο Νομικὰ - Δίκαιον (σ. 267-285) διακρίνεται στὴς ἐργασίες ποὺ ἀναφέρονται στὰ Δικαστήρια, στοὺς Νόμους, στὸν Προσωπικὸ Θεσμὸν καὶ τὴν Ἰπικότητα τῶν Δωδεκανησίων, στὴς Διοικητικὰς Πράξεις, στὰ Νομικὰ Ἔθιμα, στὰ Προνόμια τῶν νησιῶν, στὸν Ναυτικὸ Νόμον τῶν Ροδίων καὶ τὸν νόμον περὶ Χύσεως, σὲ Νομικὰ Θέματα κατὰ τὴν Ἀρχαιότητα καὶ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, στὸ Νομικὸν Καθεστῶς τῆς Δωδεκανήσου ἀπὸ ἄποψη Διεθνῶς Δικαίου καὶ στὰ ἰταλικὰ «δικαιώματα» ἐπὶ τῆς Δωδεκανήσου. Τέλος, τὸ κεφ. Οἰκονομία (σ. 286-320) παρουσιάζει ἐξέλιξιν μετὰ τὰ προηγούμενα ποικίλη ὑποδιαίρεση καὶ ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον. Διαρθρώνεται στὰ ἐξῆς ἐπὶ μέρους κεφάλαια: Γεωργία - Ἀγροτικὴ πολιτικὴ - Γεωργικὴ ἐκπαίδευση, Ἀμπελοργία - Οἰνοποιεῖα, Κτηνοτροφία, Ἐλαιοκαλλιέργεια, Μεταξοκαλλιέργεια, Ἀλυκὲς, Μελισσοκομία, Ἀλιεῖα, Σπογγαλιεῖα - σπόγγοι - σπογγεμπόριον, Ὀρυκτὸς πλοῦτος, Βιομηχανία (Καπνοβιομηχανία, Βιοτεχνία - Οἰκοτεχνία, Ταπητουργία, Ναυπηγικὴ), Ἐμπόριον καὶ ἐμπορικὴ Ναυτιλία, Διεθνεῖς Ἐκθέσεις, Τουρισμὸς - Τουριστικοὶ ὁδηγοί.

Ἀπὸ τὴν παραπάνω σύντομη παρουσίαση τῶν περιεχομένων τοῦ πρώτου τόμου καταλαβαίνει κανεὶς τὴ βασικὴ προσφορὰ καὶ τὸν θετικὸν ρόλον τῆς βιβλιογραφίας αὐτῆς γιὰ ὅλους τοὺς κλάδους τῆς ἐπιστήμης. Παρόλον ποὺ ὁ συγγρ. δὲν εἶναι εἰδικός, ἐργάστηκε μετὰ προσοχὴν, ἀκρίβειαν καὶ θαυμαστὴν ἐρευνητικὴν διάθεσιν. Σ' ἓνα τέτοιον ἔργον, ποὺ ἀπὸ τὴ φύσιν του εἶναι προορισμένον νὰ πάσχη ἀπὸ ἔλλειψιν πληρότητας, κατόρθωσε νὰ δώσῃ τέτοια ἔκτασιν, τὴν ὁποία ἴσως μόνον μιὰ συλλογικὴ προσπάθεια εἰδικῶν ἐπιστημόνων θὰ μπορούσε νὰ ἐπιτύχῃ. Γι' αὐτὸ καὶ δίκαια ἔχει ἀναγνωρισθῆ ἢ συμβολὴ του στὸν βιβλιογραφικὸν τομέα¹. Ἡ πρόθεσιν ἐξάλλου τοῦ συγγρ. νὰ παραθέσῃ προσθήκας στὸ τέλος τοῦ τρίτου τόμου (βλ. σ. κς') δείχνει τὴν ἀγρυπνὴν φροντίδα του γιὰ ἐνημέρωσιν καὶ πληρότητα, ἐνῶ δίνει τὴν εὐκαιρίαν καὶ τὴν ἐλευθερίαν σ' αὐτοὺς ποὺ μετὰ προσοχὴν θὰ μελετήσουν τὸν πρῶτον τόμον νὰ σημειώσουν τὰ δικά τους τυχόν καινούρια πράγματα.

Θὰ ἦταν λοιπὸν δυνατόν νὰ διατυπώσουμε ἐδῶ ὀρισμένες ἰδέας καὶ νὰ προσθέσουμε μερικὰ λήμματα ποὺ δὲν τὰ συναντήσαμε στὸν τόμον αὐτόν. Ἐτσι στὸ λῆμμα 5 (σ. 2) μνημονεύεται ἡ μελέτη τοῦ G. Gerola, *I monumenti medioevali delle Tre-dici Sporadi*, *Ann. Sc. Atene* 1 (1914) 169-356, 2 (1916) 1-101, γιὰ νὰ δηλωθῶν

1. Βλ. σχετικὴ κρίσιν τοῦ I. M. Χατζηφώτη στὸ περιοδικὸ Πάντανος Ἀλεξανδρείας 57 (1965) 347-348. Βλ. ἐπίσης Ν. Γ. Μαυρή, *Νισυριακὴ Βιβλιογραφία*, *Νισυριακὰ* 2 (1965) 228-259.

στό κεφ. Βιβλιογραφίες τὰ βιβλιογραφικά σημειώματα τοῦ ἔρευνητῆ αὐτοῦ γιὰ καθένα ἀπὸ τὰ νησιά. Τὸ λῆμμα βέβαια αὐτὸ στὴ θέση ποὺ βρίσκεται εἶναι δυνατὸ νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς βοθητικό, ἀλλὰ κανονικὰ ἀνήκει στό κεφ. Ἀρχαιολογία. Δὲν θὰ ἔπρεπε ὥστόσο νὰ τεμαχίζεται ἡ ἐργασία αὐτῆ τοῦ Gerola κάθε φορά γιὰ καθένα νησί χωριστὰ καὶ νὰ παρουσιάζεται μάλιστα ὡς μεμονωμένη μελέτη στό κεφάλαιο Γενικές Πραγματεῖες, π.χ. γιὰ τὴν Κάσο τὸ λῆμμα 419 τῆς σ. 46 (G. Gerola, Casso, Ann. Sc. Atene 2[1916] 82-83), τὴν Κῶ λ. 475 σ. 50, τοὺς Λειψούς λ. 499 σ. 52., τὴν Λέρο λ. 504 σ. 53, τὴν Νίσυρο λ. 229 σ. 55, τὴν Πάτμο λ. 557 σ. 58, τὴν Σύμη λ. 596 σ. 61, τὴν Τῆλο λ. 619 σ. 63, καὶ τὴν Χάλκη λ. 628 σ. 64. Ἐπειτα, ἀν ἀκολουθήσουμε αὐτὸ τὸ σύστημα, τότε γιατί δὲν γίνεται καμιά μνεία στό ἴδιο κεφάλαιο καὶ γιὰ τὴν Ἀστυπάλαια, τὴν Κάλυμνο καὶ τὴν Κάρπαθο, ἀφοῦ καὶ γιὰ τὰ νησιά αὐτὰ γράφει ὁ Gerola στὰ Monumenti. Ἐπίσης τὸ λ. 63 (σ. 12) δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ πλήρες ὡς πρὸς τίς παραπομπές στό ἐξάτομο ἔργο τῶν F. Miklosich - I. Müller, Acta et Diplomata Graeca, γιὰ τὰ δωδεκανησιακὰ ἔγγραφα ποὺ περιέχονται σ' αὐτό. Παραλείπονται πολλὰ, ἐνῶ ἄλλες παραπομπές δὲν εἶναι ἀκριβεῖς. Π.χ. μόνο στὸν 6ο τόμο τοῦ ἔργου αὐτοῦ τὰ ἔγγραφα τὰ ἀναφερόμενα στὴν Κάλυμνο ὑπάρχουν στίς σελ. 365-366, 405, 420, στὴν Κῶ σσ. 21-25, 184-187, 193-195, 204-206, 208-210, 214-219, 222-225, 227-229, 240-241, 246-247, 248-250, 252-254, 303-304, 313-314, 332-334, στοὺς Λειψούς σσ. 94-95, στὴ Λέρο σσ. 104-105, 203-204, 255-256, 260-261, 319-322, στοὺς Λειψούς καὶ στὴ Λέρο ἀπὸ κοινοῦ σσ. 25-28, 34-44. Γενικά τὸ λῆμμα αὐτό, στό ὁποῖο βρίσκει κανεὶς τὰ πιὸ σημαντικὰ ἔγγραφα τῆς Δωδεκανήσου γιὰ τὰ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ χρόνια, θὰ ἦταν καλὸ νὰ ἀναθεωρηθῆ καὶ νὰ συμπληρωθῆ μὲ μεγάλη προσοχή. Μετὰ τὸ λῆμμα 72 (σ. 13) ἄς σημειωθῆ καὶ ἡ μελέτη τοῦ G. Gerola, Documenti Rodiesi del secolo XV nell'Archivio Sforzesco, Atti del R. Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, τόμ. 75 (1915-1916), μέρος 2, σ. 889-904. Στὸ λῆμμα 88 (σ. 15) ἡ λέξις χειρόγραφα (δημοσιεύονται 6 χειρόγραφα) εἶναι σωστὸ ν' ἀντικατασταθῆ μὲ τὴ λέξις ἔγγραφα, ἐνῶ στὴ σ. 19 καὶ μετὰ τὸ λῆμμα 125 ταυριάζει, γιὰ ὀρθότερη ἴσως κατάταξη, τὸ λ. 1209 τῆς σ. 129 (βλ. εἰδικὰ γιὰ τὴν κατάταξη τοῦ λήμματος αὐτοῦ στοῦ Ν. Γ. Πολίτου, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς 3 [1909] 405). Στὴ σ. 20 ἐξάλλου, μετὰ τὸ λ. 133 ἀξίζει νὰ προστεθῆ τὸ ἄρθρο τοῦ Δ. Χαβιαρᾶ, Πατμιακά, Πατμιακὸν διαβατήριον, Δωδεκάνησος (Σύμης) 1 (1918) 14-16. Ἐπίσης στὴ σ. 22 ἡ θέση τοῦ λ. 152 ἀνήκει, χρονολογικῶς, πρὶν ἀπὸ τὸ λ. 148, στό ὁποῖο ἄς προστεθῆ ὅτι ἡ σχετικὴ μελέτη συνεχίζεται στό ἴδιο περιοδικὸ καὶ στὴ σ. 338-346. Τέλος στὴν ἴδια σ. 22 πρὶν ἀπὸ τὸ λ. 148 πρέπει νὰ προστεθῆ ἡ μελέτη τοῦ Δ. Χαβιαρᾶ, Τοῦ οἰκουμηνικοῦ πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ Ε' σιγίλλιον, ἐπιστολαὶ καὶ ἄλλα ἔγγραφα (ἐκ τῶν ἀρχείων τῆς ἐν Σύμῃ ἱερᾶς σταυροπηγιακῆς Μονῆς τοῦ Ταξιάρχου Μιχαὴλ τοῦ Ρουκουनिώτου), Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 8(1911) 35-53, 99-111. Στίς γενικὲς πραγματεῖες περὶ Λέρου θὰ προσθέταμε (στὴ σ. 54, μετὰ τὸ λ. 518) καὶ τὸ βιβλίον τοῦ Virgilio Spigai, Lero (Risposta al signor C. S. Forester), Livorno (Tirrena) 1949, 8°, σελ. 318, ἀφοῦ γενικὰ ἀναφέρεται στὴ γεωγραφικὴ θέση καὶ τοὺς πόρους, καθὼς καὶ στὴν ἰταλικὴ κατοχὴ καὶ τὴ στρατιωτικὴ περιπέτεια τοῦ νησιοῦ τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1943. Ἄς σημειωθῆ ἀκόμη ἡ παρατήρηση ὅτι τὸ λῆμμα 524 τῆς σ. 54 εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸ λ. 534 τῆς σ. 56, μὲ τὴ μόνη δικφορὰ ὅτι ἀλλάζει τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα. Δηλ. ὁ Ἰωάννης Λογοθέτης (λ. 534) ἀναδημοσίευσε αὐτολεξεῖ τὴν ἐργασία τοῦ Ἐπαμ. Σταματιάδου (λ. 524). Τὴν ἴδια ἐργασία μὲ συγγραφέα τὸν Λογοθέτη τὴ συναντοῦμε (ἐκτὸς ἀπὸ τὸ περ. Γνωμαγόρας Νισύρου) στὰ Νισυριακὰ Χρονικά, ἔτος 6, τεῦχος 5 (Σεπτέμ-

βριος - Δεκέμβριος 1960) 27-29, τεύχ. 36 (Ιανουάριος - Μάιος 1961) 28-29. Στο κεφάλαιο ἐξἄλλου Χλωρίς (σ. 89, πρὶν ἀπὸ τὸ λήμμα 853) μποροῦμε νὰ προσθέσουμε καὶ τὴν αὐτοτελῆ ἐργασία τοῦ Ἰακώβου Ε. Ζαρράφτου, Ὁ Πλάτανος τῆς Κῶ, ἢ-τοι περιγραφή τοῦ Πλατάνου τῆς Κῶ, ἐν Κῶ, Τύποις Ν. Ι. Νικολαΐδου, 1916, 12^ο, σελ. 14. Παραπεμπτικὸν λήμμα τῆς ἐργασίας αὐτῆς εἶναι δυνατὸ νὰ γίνῃ καὶ στὸ κεφ. Ἱστορία, γιὰτὶ περιέχονται καὶ ἱστορικὲς πληροφορίες γιὰ τὸν περιώνυμον Πλάτανον τοῦ Ἱπποκράτη.

Ἐπίσης ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ μιὰ μικρὴ προσθήκη στὸ κεφάλαιον Λαογραφία, στὰ Ἄσματα γιὰ τὴν Κῶ (σ. 203, πρὶν ἀπὸ τὸ λ. 2012): Δ. Χαβιαρᾶ, Ἡ καμάρα εἰς Καρδάμινον Κῶ, Δωδεκάνησος (Σύμης) 1 (1918) 44-45 (πρόκειται γιὰ δημοτικὸν τραγούδι σχετικὸν μὲ τὸ χτίσιμο καμάρων στὸ χωριὸν αὐτὸ τῆς Κῶ). Γιὰ τὴ διασάφηση τοῦ λήμματος 2604 (σ. 259) ὑπεθυμίζω ὅσα τελευταῖα διαπίστωσε ὁ Ι. Μ. Χατζηφώτης, Δωδεκανησιακὰ Σύμμεικτα, Παρνασσός 9 (1967) 63-64. Στὸ κεφάλαιον ἐξἄλλου Τοπωνυμία - Τοπωνυμικοὶ Χάρται καὶ στή σ. 244 (μετὰ τὸ λ. 2450) ἄς προστεθῆ καὶ τὸ πρόσφατον βιβλίον τοῦ Carlo Traversi, Storia della Cartografia italiana delle Isole Egee e dell'Albania, Istituto Geografico Militare, Φλωρεντία 1965, 8^ο, σελ. 150 (οἱ σελ. 1-55 γιὰ τὰ Δωδεκάνησα).

Γιὰ νὰ μὴν προχωρήσω καὶ σὲ ἄλλες σχολαστικὲς λεπτομέρειες (ποὺ εἶναι βέβαια ἀπαραίτητες γιὰ τὴν ἀκριβεῖα μιᾶς βιβλιογραφικῆς ἐργασίας), περιορίζομαι νὰ σταματήσω στὰ λήμματα 2668-2677 ποὺ παραθέτει ὁ συγγρ. γιὰ τὸν Ἱπποκράτη (σ. 265-266). Ἴσως καλῶτερα θὰ ἦταν νὰ μὴν εἶχαμε τὴν ὑποδιαίρεσιν αὐτῆ γιὰ τὸν Ἱπποκράτη ποὺ ὁ συγγρ. τὴν ὑπάγει στὸ κεφ. Ἱατρικά. Ὁρθότερες λύσεις πιθανῶς νὰ εἶναι οἱ ἀκόλουθοι: Τὰ λήμματα αὐτὰ νὰ κατατάσσονταν στὸ κεφ. Βιογραφίες, ὅπου θὰ βρισκόμε καὶ ὅ,τι σχετικὸν ἔχει γραφθῆ γιὰ τὸν Θεόκριτον, τὸν Διαγόρα, τὸν Ἐπίχαρμον κ.ἄ. Ἡ, ἀκόμη καλῶτερα, ὅπως καὶ ὁ συγγρ. προβληματίζεται (σὴ σ. 203) καὶ ὅπως φάνετα ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τῶν σχετικῶν μελετῶν, νὰ κατανέμονταν σὲ ἄλλα κεφάλαια, ἀφοῦ π.χ. τὰ λήμματα 2668, 2669, 2670, 2672, 2675, 2677, ἀναφέρονται στὶς Παρχδόσεις γιὰ τὸν Ἱπποκράτη, τὸν Πλάτανόν του καὶ τὴν κόρη του, ὅπου-τε θὰ τὰ βρισκαμε στὸ κεφ. Λαογραφία - Παραδόσεις τῆς Κῶ, ἐνῶ τὸ λ. 2671 θὰ ἀνήκε στὴν Ἀρχαιολογίαν καὶ τὰ λ. 2673, 2674, 2676 θὰ ταίριαζαν στὶς Βιογραφίες.

Ἀλλὰ ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον θὰ προκαλέσῃ ἡ δημοσίευσιν καὶ τῶν δύο ἄλλων τόμων τῆς Δωδεκανησιακῆς Βιβλιογραφίας, γιὰτὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ θέματά τους, σύμφωνα μὲ τὸ σχέδιον τοῦ συγγρ., ὅπως ἡ Ἀρχαιολογία, ἡ Δημογραφία - Στατιστικὲς, τὰ Σωματεῖα, οἱ Ἐπετηρίδες - Ἡμερολόγια - Λευκώματα, ἡ Λογοτεχνία, οἱ Βιογραφίες, τὰ Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα, ἡ Ἱστορία, τὰ Στρατιωτικὰ θέματα - Στρατηγικὴ σημασία, οἱ Γεωγράφοι καὶ Ταξιδιωτῆς, θὰ ἐξυπηρετήσουν πολλοὺς κλάδους τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης. Εὐχόμεσθε λοιπὸν γρήγορα τὴν ἐκτύπωσίν τους.

Z. N. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ

Giuseppe Schirò, Τὸ Χρονικὸν τῶν Τόκκων. Τὰ Ἰωάννινα κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, Ἰωάννινα 1965. Σελ. 42. [Ἐκδόσεις Ἐταιρείας Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν].

Ὁ συγγρ. ἐτοιμάζει ἀπὸ καιροὺ τὴν ἐκδοσιν ἐνὸς ἕμμετρου ἑλληνικοῦ

χρονικοῦ ἀπὸ τέσσερις χιλιάδες περίπου στίχους, πού τὸ ἀνακάλυψε πρὶν ἀπὸ μερικά χρόνια σὲ δυὸ ἑλληνικοὺς κώδικες τοῦ Βατικανοῦ. Τὸ κείμενο τοῦ χρονικοῦ σώθηκε ἀκέφαλο, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ περιεχόμενό του ὁ κ. Schirò τὸ τιτλοφόρησε εὔστοχα «Χρονικὸν τῶν Τόκκων», γιατί κατὰ τὸ μεγαλύτερο τοῦ μέρους ἀναφέρεται στὴ δράση τῆς γνωστῆς αὐτῆς ἡγεμονικῆς οἰκογένειας, εἰδικότερα στὸν δούκα τῆς Λευκάδας Κάρολο τὸν Α' (1381-1429) καὶ στὸν κόμητα τῆς Κεφαλλονιάς Λεονάρδο τὸν Β' (†1419). Ὁ στιχουργὸς ἐξιστορεῖ γεγονότα πού ἀπλώνονται ἀπὸ τὸ 1400 ὡς τὸ 1425 καὶ γιὰ τὰ ὁποῖα ἄλλες πηγές μᾶς προσφέρουν πολὺ πενιχρὲς πληροφορίες.

Μερικὰ ἐνδιαφέροντα σημεῖα τοῦ χρονικοῦ μᾶς ἔκαμε γνωστὰ τὰ τελευταῖα χρόνια ὁ συγγρ. μὲ σύντομες ἀνακοινώσεις του, πού δημοσιεύτηκαν σὲ ξένα βυζαντινολογικὰ περιοδικά¹. Τὸ μικρὸ αὐτὸ βιβλίον πού παρουσιάζουμε ἐδῶ ἀποτελεῖ ἐπεξεργασμένο κείμενο διάλεξής του πού δόθηκε στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τὸ Φεβρουάριον τοῦ 1965. Ὁ σκοπὸς συνεπῶς τοῦ δημοσιεύματος αὐτοῦ ἦταν νὰ δώσῃ στὸ ἑλληνικὸ κοινὸ γενικὴ κατατοπιστικὴ εἰκόνα γιὰ τὴ σημαντικὴ αὐτὴ ἱστορικὴ πηγὴ καὶ ὅχι νὰ παρουσιάσῃ συστηματικὴ ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου τῆς καὶ νὰ ἐκθέσῃ τὰ ἱστορικὰ καὶ φιλολογικὰ προβλήματα πού παρουσιάζει ἡ ἔκδοσις καὶ ὁ σχολιασμὸς τοῦ κειμένου τῆς. Ὡστόσο ὁ συγγρ. φρόντισε νὰ συνοδεύσῃ τὸ κείμενο τῆς διάλεξής του καὶ μὲ μερικὰ ἀντιπροσωπευτικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ στιχοῦργημα αὐτό, πού τὰ ἐκδίδει στὸ τέλος τοῦ βιβλίου.

Ὁ συγγρ. συγκρίνει τὸ χρονικὸ μὲ ἄλλα ἡπειρωτικὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς (πεζὰ, γιατί τὸ στιχοῦργημά μας ἀποτελεῖ τὸ μοναδικὸ ἔμμετρο ἡπειρωτικὸ χρονικὸ) (σελ. 6-7). Μὲ βάση μερικὲς ἐνδείξεις πού προσφέρουν οἱ στίχοι 1140, 1500-1502 καὶ 2357, ὁ ἐκδότης ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ἀνώνυμος στιχουργὸς θὰ πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονος μὲ τὰ γεγονότα πού ἀφηγεῖται (σελ. 8), ἄνθρωπος μὲ μέτρια μόρφωση, ὑπήκοος καὶ θαυμαστής τῶν Τόκκων, τῶν ὁποίων τὰ πολεμικὰ κατορθώματα ἀναλαμβάνει νὰ ἐξυμνήσῃ μὲ τὸ ποίημά του. Ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ πληροφορίες τοῦ χρονικοῦ γιὰ τὴ δράση στὴν Ἠπειρο καὶ στὴν Ἀκαρνανία μερικῶν γνωστῶν ἄλβανικῶν στρατιωτικῶν οἰκογενειῶν (Μπούα, Σπάτα, Ζενεβέση κ.ἄ.), καθὼς καὶ τὰ στοιχεῖα πού προσφέρει γιὰ νὰ διαμορφώσουμε ἀρκετὰ σαφεῖς εἰκόνα γιὰ τὴν κατάστασις πού ἐπικρατοῦσε στὶς ἀρχές τοῦ 15ου αἰῶνα στὴ βορειοδυτικὴ Ἑλλάδα (ψυχολογικὲς ἀντιδράσεις τῶν κατοίκων μπροστὰ στὴν ἄμεση τουρκικὴ ἀπειλή, τάσεις ἐνότητας ἀλλὰ καὶ διάλυσις πού ἐπικρατοῦσαν στοὺς τοπικοὺς φεουδάρχες κλπ.) (σελ. 17-19). Τὴ χρονολόγησις τῆς συγγραφῆς τοῦ χρονικοῦ προσπαθεῖ νὰ ἐπιτύ-

1. Una cronaca in versi inedita del secolo XV: «Sui duchi e i conti de Cefalonia», Akten des XI. Internationalen Byzantinisten Kongresses München 1958, *Μόναχο* 1960, σ. 531-538. Manuele II Paleologo incorona Carlo Tocco despota di Gianina, *Byzantion* 29/30 (1959/60) 209-230. Struttura e contenuto della Cronaca dei Tocco, *Byzantion* 32 (1962) 203-250, 343-344. Evdokia Balsicé vasilissa di Gianina, *Zbornik Radova* 8, 2 (=Mélange G. Ostrogorsky, τόμ. 2) 383-391.

χη ὁ συγγρ. μετ' τὴ βοήθεια ἐσωτερικῶν ἐνδείξεων (σελ. 9 κ.έ.), ἐνῶ πληροφορίες, ποὺ τοῦ παραχώρησε ὁ κ. Α. Βρανούσης καὶ ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς 'Οξφόρδης ποὺ περιέχει τὸ χρονικὸ τῶν 'Ιωαννίνων, προσφέρουν τὰ ἀναγκαῖα στοιχεῖα γιὰ νὰ καθοριστοῦν με ἀκρίβεια σημαντικὲς χρονολογίαι γιὰ μερικὰ γεγονότα ποὺ ἐξιστορεῖ ὁ ἀνώνυμος στιχουργός (βλ. σελ. 15-16).

Στίς σελ. 23-42 ἐκδίδεται ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ κώδικα τοῦ Βατικανοῦ ἀριθ. 1831 μεγάλο μέρος ἀπὸ τὸ χρονικὸ (τὰ φφ. 21^v-70^v, ποὺ περιλαμβάνουν τοὺς στίχους 1161-3478· ὁ κ. Schirò ἐκδίδει μόνο τοὺς στίχ. 1161-1607, 2108-2178, 2993-3032, 3096-3132, 3437-3478). Τὸ κείμενο δὲν ἐκδίδεται διπλωματικά: ὁ ἐκδότης ἀποκαθιστᾷ τὴν ὀρθογραφία καὶ μερικὲς φορές «ἐκσυγχρονίζει» γλωσσικούς τύπους. Αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὴν παραβολὴ τῶν στίχων 1297-1346 (σελ. 27-29) μετ' τὰ φφ. 24^v-25^r τοῦ κώδικα 1831, τῶν ὁποίων ὁ ἐκδότης φρόντισε νὰ προσθέσῃ στὸ τέλος τῆς ἐργασίας του ἐνδιαφέρουσα φωτοτυπία. "Ἐτσι, μεταγράφεται σὲ 'ς τὸ καθαρὸ εἰς τοῦ χφ (στίχ. 1303, 1335, 1340, 1341), μολονότι στὰ ἴδια ἀποσπάσματα συναντοῦμε ἄλλες φορές τὴν ἴδια πρόθεσι μεταγραμμένη κανονικά (εἰς). 'Ἡ παραβολὴ δείχνει ἀκόμη ὅτι οἱ ἐπίτιτλοι ποὺ ἔχει τὸ κείμενο (καὶ ποὺ ἀπὸ τὴ γλωσσικὴ τους μορφή φαίνεται πὼς δὲν ἀνήκουν στὸν ἐκδότη ἀλλὰ στὸν στιχουργό) δὲν περιλαμβάνονται στὸ χφ τοῦ κώδικα 1831 (ἐκτὸς ἀπὸ ἕναν: «*Πῶς ἠμοίρασαν [στὸ χφ ἠμοιρά(σ)α]σιν*] τὰ πράγματα τοῦ Γουλᾶ», ποὺ βρῖσκεται στὴν ὠα τοῦ φ. 24^v, δίπλα στοὺς στίχ. 1304-1307). Φαίνεται ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὸ ἄλλο χφ τοῦ χρονικοῦ, ποὺ βρῖσκεται στὸν κώδικα 2214 τοῦ Βατικανοῦ, τὸν ὁποῖον ὅμως ὁ ἐκδότης δὲν μνημονεύει ποθενᾶ στὴν ἐργασία του αὐτῆ. Μερικὲς λέξεις διαβάστηκαν λαθεμένα, ὅπως π.χ. σπῖτι ἀντὶ σπῖτια (στίχ. 1310), στέκεται ἀντὶ νὰ ἡστέκεται (1322) τὴν βασίλισσα ἀντὶ καὶ τὴν βασίλισσαν (1338), νὰ σέβη ἀντὶ νὰ σπεύη (1340) καὶ μερικὰ ἀκόμη λιγότερο σημαντικά: ἀπάνω ἀντὶ ἀπάνου (1307, 1319), παράλειψη τοῦ τελικοῦ ν (1301, 1303, 1316, 1326, 1332 κλπ.). Τέλος, θὰ ἦταν ἴσως συζητήσιμος ὁ χωρισμὸς τοῦ δεκαπεντασυλλάβου, στὸν ὁποῖον εἶναι γραμμένο τὸ χρονικὸ, σὲ δυὸ ἡμιστίγια (ἕνα ὀκτασύλλαβο καὶ ἕνα ἑπτασύλλαβο), ποὺ τὸ ἐφαρμόζει ὁ ἐκδότης ἐπειδὴ, στὸ χφ τοῦ κώδικα 1831 τουλάχιστο, διακρίνεται συνήθως μιὰ κουκίδα στὸ τέλος τῆς ὀγδοῦς συλλαβῆς.

I. Κ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ

Νικολάου Φωκᾶ - Κοσμετάτου, Τὸ Κᾶστρο 'Αγίου Γεωργίου Κεφαλληνίας. 'Ἡ παλιὰ πρωτεύουσα τῆς νήσου, 'Αθήναι 1966. 4ο, Σελ. 154.

Τὸ Κᾶστρο τοῦ 'Αγίου Γεωργίου δὲν ἀποτελοῦσε μόνο ἕνα σημαντικό στρατιωτικὸ ἔρεισμα στὴν Κεφαλλονία, ἀλλὰ γιὰ ἀρκετοὺς αἰῶνες τὸ πιὸ σπουδαῖο πολιτικὸ καὶ διοικητικὸ τῆς κέντρο, τὴν πρωτεύουσά της. Αὐτὸς ἦταν καὶ ὁ λόγος ποὺ ὁ συγγρ. δὲν περιορίστηκε μόνο στὴν

αναζήτηση ιστορικών πληροφοριών που αναφέρονταν στο φρούριο, αλλά υποχρεώθηκε να επεκτείνει την έρευνά του και στην ιστορία ολόκληρου του νησιού, και μερικές φορές και της Έπτανήσου. Και μολονότι χαρακτηρίσε ιστορικό το πρώτο μόνο κεφάλαιο (σελ. 11-28: «Συνοπτική ιστορία»), όλη η εργασία του είναι γεμάτη από ποικίλα ιστορικά στοιχεία, εγκατεσπαρμένα ακόμη και στα κεφάλαια του βιβλίου που περιγράφουν το Κάστρο και τη γύρω περιοχή του (σελ. 32-45).

Το βιβλίο χωρίζεται σε τρία μέρη: Το πρώτο (σελ. 9-45) αναφέρεται στην ιστορία του Κάστρου, την κατασκευή και την αρχιτεκτονική του μορφή (έκείνη που είχε άλλοτε ή που διατηρεί σήμερα). Στο δεύτερο (σελ. 47-80) ο συγγρ. αφηγείται την ιστορία των «προαστείων», που δημιουργήθηκαν κατά τα χρόνια της βενετικής κυριαρχίας μέσα στον περιβόλο του φρουρίου, αλλά και έξω απ' αυτόν. Στο τελευταίο μέρος του βιβλίου (σελ. 81-89) παραθέτει μερικά δημογραφικά δεδομένα για το φρούριο, την πόλη και το νησί, προσθέτοντας και δυο χρήσιμους πίνακες, έναν με τις εκθέσεις που υπέβαλλαν οι Προνοητές της Κεφαλλονιάς στη βενετική κυβέρνηση κατά τη λήξη της θητείας τους (από το 1526 ως το 1766) και έναν με τις πιο σημαντικές χρονολογίες της ιστορίας του νησιού από τα βυζαντινά χρόνια ως το 1945.

Η έκδοση του βιβλίου έγινε με ιδιαίτερη επιμέλεια. Ένδιαφέρον παρουσιάζουν οι πίνακες, οι γάρτες και οι εικόνες εκτός κειμένου, με τις οποίες ο συγγρ. φρόντισε να κοσμήσει την εργασία του. Η εικονογράφηση αυτή, που απλώνεται σε μεγάλο μέρος του βιβλίου (σελ. 97-151), αποτελείται από παλιούς και νέους χάρτες του νησιού και του φρουρίου (πίν. αριθ. 1, 2, 25), εικόνες και γαλλογραφίες παριμένες από περιηγητικά βιβλία (3-6), παλιά σχεδιαγράμματα του φρουρίου (7, 8), προσωπογραφίες των Φράγκων ηγεμόνων της Κεφαλλονιάς (9, 10, 11, 13), νομίσματα που κόπηκαν στο νησί στον 14ο και 15ο αιώνα (12), πολλές φωτογραφίες με προσεισμικές ή σύγχρονες απόψεις του Κάστρου (14-19) και των «προαστείων» του (41-52), και τέλος φωτογραφίες δυο μνημείων της Βενετίας που σχετίζονται με την ιστορία του φρουρίου: του μνημείου για τον Βενετό στόλαρχο Benedetto Pisaro (53), που με τον Ισπανό Gonzalo Fernández de Cordova κατέλυσαν την τουρκική κυριαρχία στην Κεφαλονιά στα 1500, και του ναού της Santa Maria e Donado (54), όπου φυλάγουν σήμερα το λείψανο του Αγίου Δονάτου, που μεταφέρθηκε στα 1152 από το Κάστρο στο βενετικό νησάκι του Murano.

Αξιοσημείωτο είναι το πλούσιο υλικό που χρησιμοποιήθηκε για τη συγγραφή του βιβλίου: Αναφέρεται σχεδόν όλη η σχετική ελληνική βιβλιογραφία και μεγάλο μέρος από την ξένη. Ο συγγρ. δέν παραλείπει να συμβουλευτεί περιηγητικά κείμενα και μερικά σπάνια έντυπα του 16ου και 17ου αι., καθώς επίσης και νεώτερα ευρωπαϊκά βοηθήματα, δυσύρρετα στις ελληνικές βιβλιοθήκες. Στην προσπάθειά του να προσφέρει και νέα στοιχεία, αναζήτησε πληροφορίες και σε ανέκδοτες αρχειακές πηγές, σε μικρόν αριθμό εγγράφων από ιταλικά και ισπανικά αρχεία. Είχε ακόμη την ύπομονή να έρθη σε επαφή με μερικά ξένα ιδρύματα και βιβλιοθήκες και να ζητήσει απ' αυτά πληροφορίες, για να διαφωτίση προβλήματα που του παρουσιάζονταν κατά την έρευνά του (όπως π.χ. από το Isti-

tuto Genealogico Italiano τῆς Φλωρεντίας, πού τοῦ πρόσφερε χρήσιμα στοιχεῖα γιά νά ταυτίσει μερικά ἀπό τά βενετικά καί ἄλλα οἰκόσημα πού βρέθηκαν ἐντοιχισμένα στό Κάστρο). Πληροφορίες τοῦ ἔδωσαν καί μερικοί γνωστοί ἐρευνητές, ὅπως ὁ Lognon, ὁ Thiriet κ.ἄ. Τέλος, δὲν ἔκρινε ἄσκοπο νά καταφύγη μερικές φορές καί στίς παραδόσεις πού σώζονταν στήν Κεφαλλονιά πρὶν ἀπὸ χρόνια ἢ πού σώζονται ἀκόμη καί σήμερα — ὅλα τὰ κάστρα ἔχουν τοὺς θρύλους τους — καί νά τις συνδυάση μὲ τις γνωστὲς ἱστορικές μαρτυρίες.

Δύσκολο πρόβλημα θὰ στάθηκε γιά τὸν συγγρ. ἡ σωστὴ κατάταξη τοῦ πλήθους τῶν πληροφοριῶν πού συγκέντρωσε, καί γιά τὸν ποικίλο τους χαρακτήρα, ἀλλὰ καί γιά τὴ μεγάλη χρονικὴ ἔκταση, στήν ὁποίαν ἀπλώνονταν (ἀπὸ τὸν 12ο αἰῶνα ὡς τὸ τέλος τοῦ τελευταίου πολέμου). Ἡ ἱστορικὴ ὕλη δὲν εἶναι πάντοτε εὐκόλα προσιτὴ στὸν ἀναγνώστη — λείπει εὐρετήριο ὀνομάτων —, ἐπειδὴ ὁ συγγρ. δὲν ἀποφεύγει μερικές φορές τίς παρεκβάσεις στήν ἀφήγησή του. Δυσκολίες προκαλοῦν ἀκόμη μερικές — πολὺ λίγες — ἀσαφεῖς παραπομπές (ὅπως π.χ. στίς σελ. 17 σημ. 1, 21 σημ. 1, 27 σημ. 1). Ἐπειδὴ ἐξάλλου πολλὰ ἀπὸ τὰ ἄμεσα βοηθήματα τοῦ συγγρ. ἦταν ἔργα Ἑλλήνων ἱστορικῶν τοῦ τέλους τοῦ περασμένου αἰῶνα καί τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ δικοῦ μας, πέρασαν καί στό βιβλίον μερικές συνήθειες τῆς ἐποχῆς σὲ σχέση μὲ τὴ μεταγραφὴ τῶν ξένων κυρίων ὀνομάτων στὰ ἑλληνικά. Ἔτσι π.χ. τὰ ὀνόματα τῶν βενετῶν προνοητῶν τῆς Κεφαλονιάς, πού τὰ ἀναδημοσιεύει στίς σελ. 87-88 ἀπὸ τὸ παλιὸ — καί ἀμέθοδο — ἔργο τοῦ Σπ. Θεοτόκη, Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ἔρευνα τῶν μνημείων τοῦ Ἑλληνισμοῦ (Κέρκυρα 1926, σελ. 67 καί 68), γίνονται μερικές φορές ἀγνώριστα μὲ τὴν ἐξελληνισμένη ἢ μισοεξελληνισμένη τους μορφή: Μαλιπέτρος ἀντὶ Malipiero, Μπολντὸς ἀντὶ Boldù, Πασχαλινὸς ἀντὶ Pasqualigo, Σιβρανὸς ἀντὶ Civran, da Μουλαῶς ἀντὶ da Mula, da Μόστος ἀντὶ da Mosto κλπ. (Ἄς σημειωθῇ ὅτι ὁ Θεοτόκης εἶναι μερικές φορές πιὸ πιστὸς στὰ πρωτότυπα βενετικά ἐπώνυμα τῶν περισσότερων ἀπὸ τοὺς προνοητές ἀπ' ὅσο ὁ συγγρ.). Ἀντίθετα, ὅπου ὁ συγγρ. χρησιμοποιοῦν ξενόγλωσσες ἢ νεώτερες ἑλληνικὲς ἐργασίες, ἐφαρμόζει τὴ σωστὴ μέθοδο καί γράφει τὰ ξένα ὀνόματα ἢ στὴ γλώσσα τους (βλ. τὴν ὀρθὴ γραφὴ τῶν ἰσπανικῶν κυρίων ὀνομάτων στίς σελ. 20-27, μὲ ἐλάχιστα τυπογραφικὰ ἀβλεπτήματα), ἢ τουλάχιστο στὴ σωστὴ τους προφορά.

Ἡ ἀπόφαση τῆς βενετικῆς κυβέρνησης νά ἐνισχύσῃ οἰκονομικὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ Κάστρου (1504) δὲν πρέπει νά βρισκεται στὴ Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη, ὅπως σημειώνει ὁ συγγρ. στὴ σελ. 32 (καί σημ. 4), ἀλλὰ στό Κρατικὸ Ἀρχεῖο τῆς Βενετίας, ἀφοῦ σ' αὐτὸ φυλάγονται τὰ μυστικὰ πρακτικὰ τῆς Γερουσίας, στὰ ὁποῖα καί παραπέμπει (στὴ σημ. 4, ὅπου ἡ παραπομπὴ εἶναι καλύτερα νά διορθωθῇ ὡς ἐξῆς: Senato Secreta, Registro XV (ἔτος 1500), φ. 52).

Πολὺ ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ πληροφορίες πού συγκέντρωσε ὁ συγγρ. ἀπὸ ἰσπανικὲς πηγές γιά τίς ἐπιχειρήσεις τοῦ Gran Capitán στήν Κεφαλλονιά στὰ 1500. Ἡ βιβλιογραφία γιά τὸ σημαντικὸ ἐκεῖνο γεγονός εἶναι μεγάλη (βλ. B. Sánchez Alonso, Fuentes de la historia española e hispanoamericana, Μαδρίτη 1952, τόμ. Α', σελ. 344-346, ἀριθ. 2554-

2583) και ό συγγρ. κατόρθωσε και συμβουλευτήκε— μολοντί δέν μπόρεσε νά έργαστή στήν Ίσπανία— μερικά βασικά δημοσιεύματα. Υπάρχουν επίσης και άνέκδοτα άκόμη έγγραφα για τό ίδιο γεγονός. Στην Έθνική Βιβλιοθήκη τής Μαδρίτης π.χ. έπισήμανα τρεΐς πρωτότυπες έπιστολές του ίδιου του Ίσπανου πολεμάρχου πρós τούς καθολικούς βασιλείς, σταλμένες άπό τή Ζάκυνθο και τήν Κεφαλλονιά στις 21 Σεπτεμβρίου, 25 Οκτωβρίου και 7 Νοεμβρίου 1500 (Biblioteca Nacional - Papeles de Gayangos, mss. 20.211, άριθ. έγγρ. 9, 10 και 12). Ό όμώνυμος έξάλλου έξάδελφος του Fernández de Cordova, σέ έπιστολή του πρós τόν Φερδινάνδο και τήν Ίσαβέλλα και πάλι, αναφέρεται στο ίδιο στρατιωτικό κατόρθωμα, αλλά προσφέρει παράλληλα και σημαντικές πληροφορίες για τή δική του έπιτυχή έπιχείρηση στή Λευκάδα. Τό έγγραφο βρίσκεται στή βιβλιοθήκη τής Real Academia de la Historia, στήν ισπανική πρωτεύουσα (στή μεγάλη συλλογή του D. Luis de Salazar y Castro, A. 9., φ. 155, χωρίς χρονολογία [=15 Νοεμβρίου 1500]).

Τό πλούσιο ύλικό που συγκέντρωσε ό συγγρ. φανέρωσε πολλά νέα στοιχεία για τήν ιστορία τής Κεφαλλονιάς και του Κάστρου της. Άλλα άπ' αυτά ήταν άγνωστα, άλλα σκορπισμένα σέ δυσεύρετα δημοσιεύματα ή έκτενή γενικά έγχειρίδια. Άξιοποιώντας όλες αυτές τίς πληροφορίες συγκρότησε μιάν άρτια ιστορία τής παλιάς πρωτεύουσας του νησιού σ' ένα έπιμελημένο βιβλίο, που δέν άποτελεί μόνο καρπό μακροχρόνιας και κοπιαστικής έρευνας, αλλά και χαρακτηριστικό δείγμα τής ιδιαίτερης άγάπης του συγγρ. για τήν ιστορία τής γενέτειράς του.

I. K. ΧΑΣΙΩΤΗΣ

Κώστα Ο. Σακελλάριδη, Τό Νισύριο δημοτικό τραγούδι. Άθ. 1965. Σελ. 202. [Έκδοσις Έταιρείας Νισυριακών Μελετών].

Καθώς φαίνεται άπό όσα γράφει ό συγγρ. στήν εισαγωγή του (σελ. 9), «μοναδικό κίνητρο στήν προσπάθειά του είναι νά παρουσιάση συγκεντρωμένα όλα τά δημοτικά τραγούδια του νησιού του, που κατά καιρούς δημοσιεύτηκαν σέ διάφορα περιοδικά μικρής κυκλοφορίας, έφημερίδες και σέ βιβλία». Θα περίμενε κανείς άπό τήν Έταιρεία Νισυριακών Μελετών όχι πιστή άναδημοσίευση τραγουδιών, αλλά προσφορά νέων, άφού, καθώς όμολογεΐται στον πρόλογο, «ύπάρχει εισέτι αξιόλογο ύλικό, του όποιου ή συγκέντρωσις και αξιολόγησις έπείγει, διότι με τήν πάροδο του χρόνου ή συγκέντρωσις αυτού καθίσταται, αν μή άνέφικτος, δύσκολος».

Άς δοϋμε όμως κατά πόσον τό βιβλίο άνταποκρίνεται στους περιορισμένους σκοπούς του, έτσι όπως τούς καθορίζει στήν εισαγωγή; μαζι με χρήσιμες πληροφορίες για τό νισύριο δημοτικό τραγούδι, που μάς προσφέρει ή εισαγωγή, περιέχει και ρητορικές εκφράσεις, που δέν δείχνουν έμπεριστατωμένη σκέψη, όπως π.χ. «παρά τή μακραίωνη δουλεία ό λαός μας δημιουργοϋσε και παρέδωκε στήν έλεύθερη πιά γενιά των Έλλή-

νων τὴν ἄψογη Νεοελληνικὴ διάλεκτο [sic], τὴν γλῶσσα τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ» (σελ. 5). «Τὸ Νισύριο δημοτικὸ τραγούδι ἔχει μιὰ ξέχωρη ὁμορφιά, εἶναι γεμάτο ἄρμονία καὶ δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ συνθέτης τοῦ τὸ δούλεψε καὶ φρόντισε εἰδικὰ τὴν ἄψογη μουσικότητά του» (σελ. 11) κτλ.

Ὁ ἐκδότης στὴν εἰσαγωγή του ἐπίσης (σελ. 10) μᾶς βεβαιώνει ὅτι γιὰ τὴν ὑποβοήθηση τοῦ μὴ εἰδικοῦ ἔκρινε καλὸ νὰ προτάξῃ λίγα ἐπεξηγηματικὰ λόγια σὲ κάθε κατηγορία τραγουδιῶν (ἀκριτικά, παραλογές κ.ἄ.). Στὰ οἰκεία ὁμως κεφάλαια περιορίζεται σὲ μερικές παρατηρήσεις πολὺ γενικοῦ περιεχομένου. Τίποτε σχεδὸν γιὰ τὴ μορφολογία καὶ τὴν οὐσία τοῦ νισύριου τραγουδιοῦ.

Συνεπῆς πρὸς τὴν ἀρχή του, γιὰ τὴν ὁποία μιλάει στὴν εἰσαγωγή (σελ. 10), ὅτι σεβάσθηκε τὸ κείμενο, ἀκόμη καὶ τὴν ὀρθογραφία του καὶ ὅτι ἀναδημοσιεύει ἀτόφου τὸ τραγούδι, ἀναφέροντας πάντοτε τὸ ὄνομα ἐκείνου πού τὸ πρωτοδημοσίευσε, ἀνέχεται μιὰ μεγάλη ὀρθογραφικὴ ἀκαταστασία μέσα στὰ τραγούδια πού δημοσιεύει: θὰ μπορούσε, χωρὶς νὰ παραβιάξῃ σὲ τίποτε τὴν οὐσία τοῦ τραγουδιοῦ, νὰ ἐνοποιήσῃ τὴν ὀρθογραφία, προσαρμόζοντάς τιν πρὸς τοὺς κοινούς ὀρθογραφικούς κανόνες. Ἔτσι θ' ἀπεφεύγετο ἡ ἐνοχλητικὴ ποικιλία γραφῶν, ἀληθινὸ μωσαϊκὸ στὰ κείμενα πού δημοσιεύει.

Ἴδου μερικὰ ἄτοπα γραφῆς πού παρουσιάζονται μὲ τὸν ἀκατανόητο, γιὰ τὴν περίπτωση μας, σεβασμὸ τῆς ὀρθογραφίας τῶν κειμένων: σ τ ἡ ς ἄ λ λ α ι ς, τ ἡ ς ἀ π ὀ λ ο ι π ε ς, α ἰ σ κ λ ἄ β α ι ς (σελ. 26), λ ἰ τ ρ α ι ς ἀ λ λ ἄ κ α ρ α β ὀ β α ρ κ ῆ ς (σελ. 29 μέσα στὸ ἴδιο τραγούδι), ξ ἑ ν α ι ς, ἀ δ ε ρ φ α ἰ ς, σ τ ο λ ι σ μ ἑ ν α ι ς, κ α μ α ρ ω μ ἑ ν α ι ς, μ ἰ κ ρ α ἰ ς, μ ε γ ἄ λ α ι ς, ἡ ν ι α ἰ ς (σελ. 38-39), ἀ λ λ ἄ τ ἰ ς ν ι ἑ ς (σελ. 41), κ α λ ἑ ς γ ι ο ρ τ ἑ ς (σελ. 45), ἑ λ α ἰ ἄ ν κ α ἰ ἑ λ ἡ ἄ ν σ τ ὸ ἴδιο τραγούδι (σελ. 46), π ο ὦ ν α ι, π ο ὦ ν ε μέσα στὸ ἴδιο τραγούδι (σελ. 50), π λ η γ ἑ ς, γ ι α ρ ἄ δ ε ς, λ α β ω μ α τ ἰ ἑ ς (σελ. 52), ἡ γ ε ι τ ὄ ν ι σ σ α ι ς (σελ. 53), σ τ ὸ δ ρ ὀ μ ο, σ τ ὸ κ ἄ τ ε ρ γ ο (σελ. 54) ἀντὶ τῆς γραφῆς 'ς τ ὸ δ ρ ὀ μ ο, 'ς τ ὸ κ ἄ τ ε ρ γ ο, πού κατὰ γενικὸν κανόνα ἀκολουθεῖ, κτλ.

Τὰ ὀρθογραφικὰ σφάλματα, ἐξἄλλου, πού δὲν φαίνεται νὰ ὀφείλωνται σὲ τυπογραφικὲς ἀβλεψίες, δὲν λείπουν ἀπὸ τὰ κείμενα: π α λ ἡ ὀ ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ π α λ ι ὀ (σελ. 29), π ἑ ρ ω ἀντὶ π α ἰ ρ ω (=παίρνω) (σελ. 47), τ ὶ β α λ ε ἀντὶ τ ὸ 'β α λ ε (σελ. 50), κ ε ρ ι α κ ἡ ἀντὶ Κ ε ρ ι α κ ἡ (σελ. 53), ἀ κ ο υ σ τ ᾱ ἀντὶ ἀ κ ο υ σ τ ἄ (σελ. 55), ὦ μ ο ρ φ η ἀντὶ ὀ μ ο ρ φ η (σελ. 54), β α σ ι λ ἡ ἄ ς ἀντὶ β α σ ι λ ι ἄ ς (σελ. 59), σ τ ρ ῶ μ μ α ἀντὶ σ τ ρ ῶ μ α (σελ. 63), σ τ ἰ χ ο ι ἀντὶ σ τ ἰ χ ο ι (σελ. 62), ὀ ρ ι ὀ ἀντὶ ὠ ρ ι ὀ (σελ. 83), μ α ζ ἡ ἀντὶ μ α ζ ι (σελ. 84), θ ἄ β γ ἰ κ ω ἀντὶ θ ἄ β γ ἡ κ ω (σελ. 87), ρ ε θ ἰ σ τ ι κ ε ἀντὶ ρ ε θ ἰ σ τ η κ ε (σελ. 88), ὄ π ο υ τ ὸ π α λ η κ ἄ ρ ι ἀντὶ ὀ π ο ὗ ' τ ο π α λ λ η κ ἄ ρ ι (σελ. 92), σ τ ὸ ὄ ρ ο ς ἀντὶ σ τ ὸ ὄ ρ ο ς (σελ. 98), τ υ ρ ο κ ὀ μ η σ α ἀντὶ τ υ ρ ο κ ὀ μ ι σ σ α (σελ. 98), κτλ. κτλ.

Λαθεμένα ὁ ἐκδ. χωρίζει τοὺς στίχους μερικῶν τραγουδιῶν ἢ τοὺς παίρνει ἔτσι ἀπὸ τὰ ἐντυπα ὅπου εἶχαν πρωτοδημοσιευθῆ, καὶ τοὺς ἀναδημοσιεύει, χωρὶς νὰ προσέξῃ τὴ στιχουργικὴ τους. Τὸ τραγούδι γιὰ τὸ

θάνατο τοῦ Διγενῆ π.χ. (σελ. 15) τὸ δημοσιεύει μὲ ὀχτασύλλαβους - ἑπτασύλλαβους στίχους:

Ὁ Διηνῆς ψυχομασεῖ
ὁ Διηνῆς πεθαίνει...

ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ σὲ δεκαπεντασύλλαβο:

ὁ Διηνῆς ψυχομασεῖ, ὁ Διηνῆς πεθαίνει...

Ἐπτασύλλαβους - ἑξασύλλαβους θέλει ὁ ἐκδότης τοὺς στίχους στὸ τραγούδι «Τὸ Κᾶστρο τῆς Σουριᾶς» (σ. 24), ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ σὲ 13σύλλαβο:

Σ' οὔλα τὰ κᾶστρο πῆα κι οὔλα τὰ γύρισα...

Ἐντὶ τοῦ ὀρθοῦ σὲ 12σύλλαβο στίχο στὸ τραγούδι «Τώρα τὰ πουλιά, τώρα τὰ χελιδόνια» (σελ. 31), τὸ δημοσιεύει μὲ 5σύλλαβους - 7σύλλαβους στίχους. Τὰ ἴδια μετρικὰ σφάλματα παρουσιάζουν τὰ τραγούδια, στὴ σελ. 76 ἑπτασύλλαβος - ἑξασύλλαβος ἀντὶ 13σύλλαβου, στὴ σελ. 78 ὀχτασύλλαβος - ἑπτασύλλαβος ἀντὶ 15σύλλαβου, στὴ σελ. 151 ἑπτασύλλαβος - πεντασύλλαβος ἀντὶ 12σύλλαβου, στὴ σελ. 164 ὀχτασύλλαβος - ἑπτασύλλαβος ἀντὶ 15σύλλαβου κτλ.

Στὴ σελίδα 145 δημοσιεύει δίστιχα ἐρωτικοῦ κυρίως περιεχομένου καὶ τὰ κατατάσσει στὴ γενικὴ κατηγορία: «τοῦ μύλου». Εἶναι περίεργο πῶς ἔφτασε στὴ σκέψη νὰ χαρακτηρίσῃ τὰ δίστιχα ὡς τραγούδια τοῦ μύλου, ἀφοῦ τὸ ἐρωτικὸ τους περιεχόμενον εἶναι φανερό.

Στὴ σελίδα 105 ἔχει ὁ ἐκδότης ὡς τίτλο τραγουδιῶν «Θρησκευτικὰ καὶ κάλαντα». Μὲ τὸν τίτλο αὐτὸν εἶναι σὰν νὰ χωρίζῃ τὰ κάλαντα ἀπὸ τὰ θρησκευτικὰ, ἐνῶ τὰ κάλαντα ὑπάγονται στὰ θρησκευτικὰ.

Καὶ μερικὲς ἀκόμη ἀκυριολεξίες καὶ συντακτικὲς ἀπροσεξίες τοῦ βιβλίου: Στὴ σελ. 138 (ἀριθ. 127) γιὰ ἓνα τραγούδι τοῦ γάμου ἀναφέρεται: «ἐκφωνηθὲν εἰς τὸν γάμον...». Τὸ τραγούδι δὲν ἐκφωνεῖται, ἀλλὰ τραγουδιέται ἢ ἀπαγγέλλεται. Γιὰ τὸ τραγούδι «Ὁ θάνατος τοῦ Διγενῆ» (σελ. 15, σημ. 1) σημειώνεται ὅτι «ἐνίοτε τὸ λέγουν ἐ π ἰ ν ε κ ρ ο ῖ ς ὡς μοιρολόγι». Στὸν πρόλογο διέφυγε τὸ ἀδικαιολόγητο συντακτικὸ σφάλμα: «Ἡ ἰδέα τῆς ἰδρύσεως τῆς Ἑταιρείας ἦτο δική του, πιστεύων ὅτι δι' αὐτῆς θὰ ἐπεταχύνετο ἡ διάσωσης καὶ ἀξιολόγησις τοῦ λαογραφικοῦ πλοῦτου τῆς Νισύρου».

Τελειώνοντας τὶς παρατηρήσεις μας θὰ εἶχαμε νὰ σημειώσουμε τὴν ἔλλειψη ἐνὸς πίνακος περιεχομένων καὶ ἐνὸς πίνακος δυσνοήτων λέξεων, ποὺ θὰ βοηθοῦσαν πολὺ τὸν μελετητὴ τοῦ βιβλίου.

Δ. Α. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

W. F. Bakker, The Greek Imperative, An investigation into the aspectual differences between the present and aorist Imperatives in Greek prayer from Homer up to the present day. A. M. Hakkerts, Amsterdam 1966. Σελ. 155.

Στὴν ἐργασία του αὐτὴ ὁ συγγρ. προσπαθεῖ νὰ λύσῃ ἓνα πρόβλημα ποὺ συζητήθηκε ὡς τώρα πολὺ ἀπὸ ἀρκετοὺς φιλολόγους, ἀλλὰ κατὰ τὴν

γνώμη του δὲν ἐρευνήθηκε μὲ τὴν προσοχὴ πού χρειάζοταν καὶ πού πρῶτος τὸ παρατήρησε, χωρὶς νὰ προσπαθῆσιν νὰ δώσῃ καμιά ἐξήγηση, ὁ Mozley. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ εἶναι τὸ ἐξῆς: Πῶς ἐξηγεῖται ἡ χρῆσις τοῦ ἀορίστου τῆς προστακτικῆς καὶ ὄχι τοῦ ἐνεστώτα, στὴν ἀρχαία κυρίως Ἑλληνική, ὅταν οἱ θνητοὶ ἀπευθύνονται στοὺς θεοὺς, προκειμένου νὰ ὑποβάλουν μιὰ παράκλησι; Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἐγένετο πρῶτα στὴν Π.Δ. καὶ Κ.Δ. καὶ παρατηρήθηκε ὕστερα καὶ στὴν κλασσικὴ ἐποχὴ.

Ὁ συγγρ. δὲν ἱκανοποιεῖται ἀπὸ τὴν ἐξήγηση πού προσπάθησαν νὰ δώσουν οἱ Kieckers, Kretschmer, Poutsma, Meltzer καὶ ἰδίως οἱ Beschewliew καὶ C. Crassi, οἱ ὁποῖοι καὶ συνέγραψαν εἰδικὰ πραγματεῖες γιὰ τὸ θέμα. Εἰδικότερα ὁ Beschewliew κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι σὲ προσευχὰς ἢ παρακλήσεις πού ἀπευθύνονται οἱ ἄνθρωποι στοὺς θεοὺς χρησιμοποιοῦνται ἀνεξάρτητα καὶ οἱ δύο χρόνοι τῆς προστακτικῆς καὶ ὅτι ἡ χρῆσις τοῦ ἀορίστου ἢ ἐνεστώτα εἶναι ζήτημα «τρόπου» (aspect) τοῦ ρήματος. Τὸ γεγονός ὅτι πιστοποιήθηκε μεγαλύτερος ἀριθμὸς ἀορίστων σὲ σχέση μὲ τὸν ἐνεστώτα τὸ δικαιολόγησε λέγοντας ὅτι ὁ ἀόριστος χρησιμοποιήθηκε σὲ συγκεκριμένες παρακλήσεις, δηλαδὴ σὲ ἰκεσίες πού συμβαίνει νὰ ἀπευθύνονται πολὺ συχνότερα στὴν καθημερινὴ ζωὴ, ἀπὸ ἐκεῖνες πού ἡ φύσις τους εἶναι «διαρκείας» καὶ στὶς ὁποῖες, τὶς περισσότερες φορές, ἐμφανίζεται ὁ ἐνεστώτας. Ὁ C. Crassi δίνει κυρίως βαρῆτητα στὴ διαφορὰ τῆς χρήσεως «στιγμιαίων» καὶ «ἐξακολουθητικῶν» ρημάτων (π.χ. βρῖσκω - τρέχω), καὶ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὰ ρήματα διαρκείας συναντοῦνται συνήθως στὸν ἐνεστώτα. Οἱ ἄνθρωποι, λέγει, ἀπευθύνονται στοὺς θεοὺς μόνο γιὰ νὰ ζητήσουν τὴν εὐνοια (ἢ νὰ ἀπευθύνονται εὐχαριστίες), καὶ στὴ θεϊκὴ ἐπέμβαση ἢ πράξιν δὲν βλέπουν τὴν ἐξέλιξιν παρὰ τὸ ἀποτέλεσμα. Ἐπομένως χρησιμοποιοῦν προστακτικὴ ἀορίστου μᾶλλον παρὰ ἐνεστώτα. Τῇ σημασίᾳ αὐτῆς τῆς γνώμης δὲν μποροῦμε νὰ τὴν ἀρνηθοῦμε, λέγει ὁ συγγρ., ὅμως, ὅπως καὶ ὁ Beschewliew, δὲν ἀποδεικνύει ὅτι (καὶ γιατί;) τὰ στιγμιαῖα ρήματα παρουσιάζονται πιὸ συχνὰ στὶς προσευχὰς παρὰ στὶς διαταγὰς καὶ τὶς ἀπαγορεύσεις πού ἀπευθύνονται οἱ ἄνθρωποι στοὺς συνανθρώπους των.

Ἡ πρώτη λοιπὸν ἐρώτησις εἶναι: Γιατί σὲ προσευχὰς πού ἀπευθύνονται οἱ ἄνθρωποι στοὺς θεοὺς, στὴν κλασσικὴ Ἑλληνική, ἢ προστακτικὴ ἀορίστου εἶναι συχνότερη ἀπὸ τὴν προστακτικὴν τοῦ ἐνεστώτα. Γιὰ ν' ἀπαντήσουμε στὴν ἐρώτησις πρέπει πρῶτα νὰ κάνουμε διάκρισι, λέγει ὁ συγγρ., ἀνάμεσα σὲ προσευχὰς πραγματικὰ καὶ σὲ προστακτικὰ πού ἀπευθύνονται στοὺς θεοὺς σὲ ἄλλες περιπτώσεις. Πρὶν ἀπ' αὐτὸ ὅμως πρέπει νὰ ἐρευνηθῆ ἡ ἀκριβὴς ἔννοια τοῦ ἐνεστώτα καὶ ἀορίστου τῆς προστακτικῆς καθὼς καὶ πῶς χρησιμοποιοῦνται οἱ δύο χρόνοι. Εἶναι φανερό, λέγει, ὅτι στὴν ἔρευνα αὐτὴ τὸ σπουδαιότερο καὶ ἀποφασιστικὸ ἴσως μέρος αποτελοῦν οἱ «τρόποι» τοῦ ρήματος. Ἔτσι θεωρεῖ σκόπιμο ν' ἀρχίσῃ μὲ μιὰ ἐκθεσι τῆς θεωρίας τῶν «τρόπων» τοῦ ρήματος στὴν ὁποία βασίζει τὴν ἔρευνά του, ὕστερα νὰ ἐξετάσῃ τὴν ἔννοια καὶ τὴν χρῆσιν τῆς προστακτικῆς καὶ τῆς προτρεπτικῆς ὑποτακτικῆς ἀπὸ τὴν ἀποψιν τοῦ τρόπου, νὰ παρακολουθήσῃ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ τρόπου στὸ ἑλληνικὸν ρῆμα καὶ τέλος νὰ ἀπαντήσῃ καὶ σὲ μιὰ ἄλλην ἐρώτησι. Πῶς συμβαίνει ὥστε στὴν Κοινή καὶ στὶς ἐπόμενες περιόδους τῆς Ἑλληνικῆς νὰ λιγοστεύῃ ἢ χρῆσις

προστακτικῆς ἐνεστώτα σὲ προσευχές, ἔτσι, ὥστε πρακτικὰ ἢ προστακτικὴ ἀορίστου νὰ εἶναι ὁ μόνος τύπος τῆς προστακτικῆς σὲ χρήση.

Ἡ ἐργασία διαιρεῖται στὰ ἐξῆς κεφάλαια:

1. Ἡ διαφορὰ τοῦ τρόπου σὲ θέματα ἐνεστώτα καὶ ἀορίστου (σελ. 19-20). 2. Ἡ προστακτικὴ στὴν ἀρχαία Ἑλληνικὴ (σ. 31-66). 3. Ἡ προστακτικὴ στὴν νέα Ἑλληνικὴ (σ. 67-77). 4. Ἡ προστακτικὴ στὴν Κοινή, Μεσαιωνικὴ καὶ ὀψιμὴ Μεσαιωνικὴ (σ. 78-97). 5. Ἡ προσευχὴ στὴν ἀρχαία Ἑλληνικὴ (σ. 98-127). 6. Ἡ προσευχὴ στὴν Κοινή, Μεσαιωνικὴ καὶ νέα Ἑλληνικὴ (σ. 128-141). Ἀκολουθοῦν οἱ συντμήσεις (σ. 143-145), κατάλογος χωρίων (σ. 146-154) καὶ βιογραφία (σ. 155).

Τὸ γενικὸ συμπέρασμα στὸ ὁποῖο καταλήγει ὁ συγγρ. (σ. 141) εἶναι τὸ ἐξῆς: Ἡ αἰτία τῆς λιγότερο συχνῆς παρουσίας τοῦ ἐνεστώτα τῆς προστακτικῆς σὲ δεήσεις στὴν Κοινή, Μεσαιωνικὴ καὶ νέα Ἑλληνικὴ σὲ σχέση μὲ τὴν ἀρχαία Ἑλληνικὴ, πρέπει νὰ εἶναι ἡ συνεχῆς ἐξέλιξις τοῦ «τρόπου» τοῦ ρήματος, καθὼς καὶ οἱ διαφορετικὲς σχέσεις τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνα εἰδωλόατρη μὲ τοὺς θεοὺς ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος καὶ τοῦ Χριστιανοῦ μὲ τὸν Κύριο ἀπὸ τὸ ἄλλο.

Ἡ ἐργασία τοῦ κ. Bakker (πού, πρέπει νὰ σημειωθῆ, ἔχει φοιτήσει καὶ στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια) ἀποτελεῖ μιὰ ἐνδιαφέρουσα πραγματεία γιὰ τὴν προστακτικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ ἰδιαίτερα μιὰ λεπτομερῆ ἐξέταση τοῦ προβλήματος τῆς συχνότερης χρήσεως ἀορίστου προστακτικῆς παρὰ ἐνεστώτα σὲ δεήσεις πού ἀπευθύνονται σὲ θεοὺς ἀπὸ ἀνθρώπους, στὴν κλασσικὴ Ἑλληνικὴ. Τὸ θέμα ἀνάγεται σ' ἓνα γενικότερο κεφάλαιο τῆς γραμματικῆς, τοὺς τρόπους τοῦ ρήματος¹. Πρόκειται γιὰ θέμα πολὺπλοκο καὶ δύσκολο, πού ἡ ὀρθὴ χρήση του εἶναι μᾶλλον ζήτημα γνήσιου γλωσσικοῦ αἰσθήματος. Ἕνας ξένος π.χ. πού μαθαίνει ἑλληνικὰ δὲν μπορεῖ νὰ ξεχωρίσῃ εὐκόλα πότε θὰ πῆ θὰ πλένω καὶ πότε θὰ πλένω, πότε τρῶγε καὶ πότε φάε κτλ. Ὁ συγγρ. ἐξετάζει πολλὰ παραδείγματα χρήσεως προστακτικῆς σὲ πολλὰς περιπτώσεις, ἀπ' ὅλη τὴν ἑλληνικὴ γραμματεία καὶ φτάνει σὲ γενικὰ συμπεράσματα.

Οἱ παρατηρήσεις πού ἀκολουθοῦν ἀφοροῦν κυρίως μεθοδολογικὰ θέματα καὶ μερικὲς ἄλλες λεπτομέρειες.

1. Ὁ γενικὸς τίτλος τοῦ βιβλίου εἶναι ἡ ἑλληνικὴ προστακτικὴ. Ὁ ὑπότιτλος ἀναφέρει τὴν ἔρευνα τοῦ εἰδικοῦ θέματος τῶν χρόνων τῆς προστακτικῆς σὲ δεήσεις. Τὰ περιεχόμενα ὅμως τοῦ βιβλίου, ἐνῶ δὲν διαψεύδουν τὸν γενικὸ τίτλο, διαψεύδουν, νομίζω, τὸν πρόλογο, στὸν ὁποῖον ὁ συγγρ. ἀναγγέλλει ὅτι θὰ ἐρευνήσῃ τὸ εἰδικὸ θέμα. Ἔτσι βλέπουμε

1. Γιὰ τοὺς τρόπους τοῦ ρήματος (aspect), βλ. [Μ. Τριαναφυλλίδης], Νεοελληνικὴ Γραμματικὴ (τῆς Δημοτικῆς), Ἀθ. 1941, σ. 312. Ὁ E. Schwyzer, Griechische Grammatik, Μόναχο 1950, II, 252 ἀναφέρει νεοελληνικὸ ὄρο ἐμφάνισης. Εἶναι φανερὸ ὅμως ὅτι παρανόησε τὸν Α. Τζάρτζανο (Νεοελληνικὴ Σύνταξις I, 256) ὁ ὁποῖος ἔγραψε: τρόπος ἐμφάνισης (τοῦ ρήματος).

ὅτι οἱ 88 σελίδες τοῦ βιβλίου ἀποτελοῦν τὸ γενικὸ θέμα καὶ οἱ 42 (δηλ. οἱ μιστές) τὸ εἰδικό.

2. Ὁ συγγρ. παραθέτει πολλὰ χωρία ὅπου ὑπάρχει ἡ προστακτικὴ πού τὸν ἐνδιαφέρει. Παραθέτει ὅμως καὶ χωρία πού περιέχουν δυὸ ἢ περισσότερες προστακτικές, ἀπὸ τίς ὁποῖες μόνο μία ἢ ὀρισμένες ἐνδιαφέρουν. Στὴν περίπτωσιν αὕτῃ θὰ ἦταν προτιμότερο νὰ τὸ δῆλωνε τυπώνοντας τες μὲ ἀραιά.

3. Στῆ σ. 22 ἀναφέρεται στὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς δυὸ μέλλοντες (ὁ ἕνας πού ἔχει τὸ θέμα τοῦ ἐνεστώτα καὶ ὁ ἄλλος πού ἔχει τὸ θέμα τοῦ ἀορίστου) καὶ στὸ παράδειγμα πού παραθέτει καὶ πού τὸ παίρνει ἀπὸ μιὰ πραγματεία τοῦ H. Seiler δέχεται τὴν ἐρμηνεῖα ἐκείνου. Ἴδου τὸ παράδειγμα:

— *Τί κάνει ὁ ἀδερφός σου ὁ μηχανικός;*

— α) *θὰ χτίζει ἕνα σπίτι.* — β) *θὰ χτίσει ἕνα σπίτι.*

Ὁ Seiler μεταφράζει:

α) Il construira une maison, mais «dès maintenant».

β) Il construira une maison, «mais non pas maintenant: la construction, pour l'instant, n'est pas en cours».

Οἱ δυὸ συγγραφεῖς εἶναι ξένοι. Ἄν εἶχαν τὸ γνήσιο ἑλληνικὸ γλωσσικὸ αἶσθημα, δὲν θὰ ἔγραφαν: «θὰ χτίζει ἕνα σπίτι», ἀλλὰ ἦ: α) *θὰ χτίζει κανένα σπίτι καὶ* θὰ ἐξηγοῦσαν: «ἴσως ἢ πρέπει τώρα νὰ χτίζη κανένα σπίτι (ἀπλή σκέψιν τοῦ λέγοντος) - ἦ: α) *θὰ χτίζει σπίτια, καὶ* θὰ ἐξηγοῦσαν: «θὰ χτίζη σπίτια ἀπὸ δῶ καὶ ἐμπρός, συνεχῶς ἢ μὲ διακοπές, σ' ὅλη του τῆ ζωῆ».

4. Στῆ σ. 73 ὁ συγγρ. γράφει: «Ἐνας Ἕλληνας λέγει μὴ θυμῶνης, ὅταν σκέπτεται ταυτόχρονα: γι' αὐτὸ πού κάνω ἢ γι' αὐτὸ πού ἔκανα, καὶ μὴ θυμῶσης, γι' αὐτὸ πού θὰ κάνω. Αὐτὸ δὲν εἶναι σωστό. Ἡ ὀρθότερη διατύπωση νομίζω εἶναι: μὴ θυμῶνης, γιὰ κάτι πού εἶπαμε καὶ τὸ ξέρει ὁ ἀκροατὴς μας ἤδη ἢ ὅτι ἔγινε ἢ ὅτι γίνεται ἢ ὅτι θὰ γίνῃ, καὶ μὴ θυμῶσης, γιὰ κάτι πού δὲν εἶπαμε ἀκόμα καὶ ἐπομένως δὲν τὸ ξέρει ὁ ἀκροατὴς μας ὅτι ἔγινε, γίνεται ἢ θὰ γίνῃ. Στὴν πρώτη περίπτωσιν ὁ ἀκροατὴς ἢ ἔχει ἤδη θυμῶσει ἢ ἄρχισε νὰ θυμῶνῃ ἢ εἶναι ἔτοιμος νὰ θυμῶσῃ. Στὴ δευτέρῃ δὲν ξέρει τίποτε, καὶ μὲ τὸν ἀόριστον τὸν προλαβαίνουμε νὰ μὴ θυμῶσῃ (οὔτε τώρα ἀμέσως, οὔτε στὸ μέλλον)».

5. σ. 74. Ὁ συγγρ. παραθέτει τὸ ἐξῆς παράδειγμα: «τρεῖς φορές τὴν ἡμέρα μπούκωνε τὸ στόμα σου καὶ ἀφηνέ το...». Ἐδῶ νομίζω δὲν χρειάζεται συζήτηση γιὰ τὴν ἀνεστῶτα, ἐφόσον ἔτσι καὶ ἀλλιῶς, ἀφοῦ ὑπάρχει ρητὴ δῆλωσιν τῆς ἐπαναλήψεως, δὲν πρόκειται ποτὲ νὰ μπῆ ἀόριστος. Δὲν λέμε ποτὲ *φάε τρεῖς φορές τὴν ἡμέρα*.

6. σ. 75-76 καὶ 96. Γίνεται λόγος γιὰ τίς προστακτικὲς τοῦ ἐνεστώτα (πού σχηματίζονται δηλαδὴ ἀπὸ ἐνεστωτικὰ θέματα) σὲ -α. Ὁ συγγρ. πιστοποιεῖ ὅτι χρησιμοποιοῦνται καὶ ὡς ἀόριστοι καὶ θεωρεῖ τὴν περίπτωσιν ἐξαίρεση, χωρὶς νὰ τὴν ἐξηγήσῃ. Ἡ ἐξήγησιν εἶναι, κατὰ τὴ γνώμην μου, ἡ ἐξῆς: Ὁ τύπος τῆς προστακτικῆς τοῦ ἐνεστώτα τῶν βαρύτερων αὐτῶν ρημάτων χρησιμοποιήθηκε στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ἀντὶ τοῦ ἀορίστου, ἐπειδὴ ὁ τύπος τοῦ ἀορίστου συνέβη νὰ συμπέσῃ μὲ τὸ γ' ἐνικὸ πρόσωπον τοῦ ἀορίστου τῆς ὀριστικῆς, τὴν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία

εἶχε ἀρχίσει νὰ μὴν προφέρεται ἡ συλλαβικὴ αὔξησις. Γιὰ νὰ ἀποφευχθῶν λοιπὸν ἡ παρανόησις, ὅταν ἔλεγαν τὴν προστακτικὴν τοῦ ἀορίστου, π.χ. *ξύπνησε* — ποὺμποροῦσε νὰ θεωρηθῆ καὶ ὡς γ' ἐν. πρόσ. ἀορίστου ὀριστικῆς: αὐτὸς *ξύπνησε* —, ἀναγκάστηκαν νὰ χρησιμοποιήσουν τὸν ἐνεστώτα *ξύπνα*, ποὺ σπανιότερα καὶ σὲ λίγες περιπτώσεις χρησιμοποιοῦνταν στὸν τρόπο τοῦ ἐνεστώτα. Ἔτσι οἱ ἐνεστώτες αὐτοὶ χρησιμοποιήθηκαν ὡς ἀόριστοι καὶ ἀντικαταστάθηκαν παράλληλα μὲ τοὺς τύπους νὰ + ὑποτακτικὴ, π.χ. *ξύπνα*, ἀλλὰ νὰ *ξύπνᾳς* (ἐνεστώτως). Πρβ. καὶ τὸ σημερινὸ ρ. *πάω* — φρ. δὲν σοῦ *πάει* (ἐνεστώτως), ἀλλὰ *πάει*, *ἔφυγε* (ἀόριστος). Ἀντὶ λοιπὸν *βάρεσε*, *μίλησε*, *προχώρησε*, *σώπασε*, *τράβηξε*, *χτύπησε*, ποὺ συνέπεσαν μὲ τὸ γ' πρόσωπο τοῦ ἀορίστου τῆς ὀριστικῆς, εἶπαν *βάρα*, *μίλα*, *προχώρα*, *σώπα*, *τράβα*, *χτύπα*.

7. Στῆ σ. 96 ὁ συγγρ. καταχωρίζει κατὰ λάθος τὶς προστακτικὰς *φίλειε*, *δοξολογεῖτε* καὶ *ἀγάπα* στὰ ἀμετάβατα ρήματα καὶ τὶς προστακτικὰς *πῆγαινε* καὶ *ξίωγενε* στὰ μεταβατικά.

Μὲ τὴν ἐργασία του αὐτῆ ὁ κ. Bakker μᾶς δίνει μιὰ ἐνδιαφέρουσα εἰκόνα τῆς πορείας τῶν τρόπων τοῦ ρήματος, καὶ εἰδικότερα τῆς προστακτικῆς, στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ προσφέρει μιὰ ἀξιοπρόσεκτη ἐρμηνεία τοῦ προβλήματος τῆς κυριαρχίας τῆς προστακτικῆς ἀορίστου στὶς προσηυχὰς ποὺ ἀπευθύνουν οἱ ἄνθρωποι στοὺς θεοὺς, ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἕως σήμερα.

A. I. ΘΑΒΩΡΗΣ

Wilhelm Johan Aerts, Periphrastica. An investigation into the use of εἶναι and ἔχειν as auxiliaries or pseudo - auxiliaries in Greek from Homer up to the present day. Amsterdam, A. M. Hakkert, 1965. Σελ. 216 + 10.

Ἡ ἐργασία ἀναφέρεται γενικὰ στὴ χρῆσις τοῦ ρ. *εἶναι* καὶ τοῦ ρ. *ἔχειν* ὡς βοηθητικῶν ρημάτων ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὀμήρου ὡς σήμερα καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ ἐξῆς μέρη:

1) Εἰσαγωγὴ, σ. 1-4, 2) Μέρος I. Περίφρασις *εἶναι* + μετοχῆ, σ. 5-127, 3) Μέρος II. Περίφρασις *ἔχειν* + μετοχῆ, σ. 128-177, 4) Μέρος III. Ἡ ἐξέλιξις στὴ νέα Ἑλληνικὴ τοῦ *ἔχειν* + ἀπαρέμφατο ἀορίστου ὡς περίφρασις τῶν χρόνων παρακειμένου καὶ ὑπερσυντελικού, σ. 178-183, 5) Βιβλιογραφία, σ. 185-191, 6) Index locorum, σ. 193-216 καὶ 7) Περίληψις τῆς ἐργασίας στὰ Ὁλλανδικά, σ. 1-10.

Πρόκειται γιὰ διδακτορικὴ διατριβὴν ποὺ ὑποβλήθηκε ἀπὸ τὸ συγγραφέα στὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Amsterdam τὸ 1965 μὲ εἰσηγητὴ τὸν καθηγητὴ G. H. Blanken.

Στὴν εἰσαγωγὴν τοῦ ὁ συγγρ. τονίζει τὸ μεγάλο πλεονέκτημα τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας νὰ μπορῆ κανεὶς νὰ μελετήσῃ τὴν ἐξέλιξιν ὀρισμένων γλωσσικῶν φαινομένων μέσα σ' ἓνα πολὺ μεγάλο χρονικὸ διάστημα, πᾶν ἀπὸ τριάντα αἰῶνες. Στὸ διάστημα αὐτό, λέγει, ὑπῆρξαν περίοδοι ποὺ δὲν παρουσίασαν μεγάλη γλωσσικὴ ἐξέλιξις, καὶ περίοδοι ποὺ παρουσία-

σαν συρροή εξέλιξεων. Περίοδος στασιμότητας π.χ. ήταν ή κλασσική εποχή, ενώ περίοδος πολλών εξελίξεων ή ελληνιστική. Παρόλο που οι φυσικές ιστορικές αλλαγές αλλοίωσαν βασικά τή γενική εικόνα τής ελληνικής γλώσσας, ωστόσο μιὰ σύγκριση μεταξύ τής αρχαίας και τής νέας 'Ελληνικής μᾶς ἀποκαλύπτει τὸ ἀξιοσημείωτο γεγονός ὅτι ὀρισμένα στοιχεῖα τοῦ συστήματος τῶν ρημάτων ἔμειναν ἀνέπαφα, ἐνῶ ἄλλα ὑπέκυψαν σὲ ἀλλαγὴ. Ὁ τύπος π.χ. και ἡ σημασία τοῦ ἐνεργητικοῦ ἀορίστου ἔμειναν ἀναλλοίωτα, ἐνῶ ὁ τύπος τοῦ μέλλοντα ἀλλάξε, καθὼς και ὁ παρακειμενος, ὁ ὁποῖος ἐξαφανίστηκε ἤδη στοὺς πρώτους αἰῶνες τής νέας 'Ελληνικῆς. Ὁ συγγρ. δίνει τὴν ἐξῆς συγκριτικὴ εἰκόνα τοῦ παρακειμένου (χωρὶς βέβαια τὴν τυχὸν μικρὴ διαφορὰ τής σημασίας) μεταξύ ἀρχαίας και νέας 'Ελληνικῆς.

ἀρχ. ἑλλ.	{	γέγραφε	νέα ἑλλ.	{	ἔχει γράφει - ἔχει γραμμένο
		γέγραπται			ἔχει γραφῆ - εἶναι γραμμένο

Γενικά οἱ τύποι τοῦ παρακειμένου τής νέας 'Ελληνικῆς μοιάζουν, λέγει, μὲ τοὺς τύπους τοῦ παρακειμένου πολλῶν εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν: Γερμ. er hat geschrieben - es ist geschrieben worden, ἀγγλ. he has written - it has been written, γαλλ. il a écrit - il a été écrit, ὀλλανδ. hij heeft geschreven - het is geschreven. Σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς περιπτώσεις τὰ ρήματα ἔχειν και εἶναι χρησιμοποιοῦνται μὲ ἀδυνατισμένη τὴν ἀρχική τους ἔννοια. Προκειμένου γιὰ τὴν 'Ελληνική, ἡ χρῆση αὐτὴ ἦταν γνωστὴ τόσο στὴν κοινὴ ὅσο και στὴν ἀρχαία ἐποχὴ (π.χ. γεγραμμένον ἐστίν - γέγραπται).

Ὁ συγγρ. μᾶς πληροφορεῖ ὅτι πρόκειται νὰ ἐρευνήση στὸ βιβλίο του κυρίως τὰ ἐξῆς:

1. Ἐν και σὲ ποιά ἔκταση τὸ εἶναι και τὸ ἔχειν σὲ σύνταξη μὲ μετοχὴ διατηροῦν, ὡς ἀνεξάρτητα ρήματα, τὴν ἀρχική τους σημασία ἢ μεταβάλλονται σὲ βοηθητικά ρήματα.

2. Τὴν περίοδο στὴν ὁποία παρουσιάστηκαν ἢ χρησιμοποιήθηκαν οἱ ἐκφράσεις μὲ μετοχὴ + εἶναι ἢ ἔχειν, και

3. Κατὰ πόσο μπορεῖ κανεὶς νὰ μιλήση γιὰ συνέχεια, σὲ σχέση μὲ τὶς πολλὲς ἢ λίγες, ἀνάλογα, ἐκφράσεις ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὶς διάφορες περιόδους.

Σχετικὰ μὲ τὸν ὅρο π ε ρ ῖ φ ρ α σ η ὁ συγγρ. σημειώνει ὅτι στὴν ἐργασία του ὁ ὅρος χρησιμοποιεῖται γενικά ὅταν τὸ εἶναι και ἔχειν μὲ μετοχὴ ἐκφράζουν μιὰ βασική ρηματικὴ ἔννοια, π.χ. ἦν διδάσκων=ἐδίδασκεν (Κοινὴ), γεγραμμένον ἐστίν=γέγραπται (ἀρχ. 'Ελλ.), ἔμι ἔχου (Τσακων.)=ἔχω (νέα 'Ελλ.), κηρύξας ἔχει=κηρύχεν (ἀρχ. 'Ελλ.), ἔχω γραμμένο τὸ γράμμα (νέα 'Ελλ.)=γέγραφα τὴν ἐπιστολήν (ἀρχ. 'Ελλ.).

Γενικά τὶς περιφράσεις τὶς διαιρεῖ σὲ δυὸ μεγάλες κατηγορίες. Ὁνομάζει ἐπιθετικὲς περιφράσεις (adjectival periphrasis) ὅταν ἡ μετοχὴ ἔχει τὴ σημασία ἐπιθέτου, και οὐσιαστικὲς περιφράσεις (substantival p.) ὅταν ἡ μετοχὴ ἔχει πιά οὐσιαστικοποιηθῆ. Τὶς περιφράσεις τής ἀρχαίας 'Ελληνικῆς εἰδικότερα τὶς ὑποδιαιρεῖ σέ:

α) Ὑποκαταστατικὲς (substitute) ὅταν ἀντικαθιστοῦν μονολεκτι-

κὸ τύπο, ποὺ ἔμωσ εἶναι ἀκόμα παράλληλα σὲ χρήση, π.χ. γεγραμμένον ἦν ἀντὶ ἐγγράπτου (s-p).

β) Ἀναπληρωματικές (suppletive) ὅταν ἀντικαθιστοῦν μονολεκτικὸ τύπο ποὺ δὲν ὑπάρχει πιά σὲ χρήση, π.χ. γεγραμμένοι εἰσὶν ἀντὶ γεγρατάται (supl-p), καὶ

γ) Ἐκφραστικές (expressive) ὅταν ἡ περίφραση χρησιμοποιῆται γιὰ νὰ ἐκφράσῃ εἰδικὸ νόημα, π.χ. δεινῶς ἀθυμῶ μὴ βλέπων ὁ μάντις ἦ (=μὴ βλέπῃ) (εἰμί βλέπων = βλέπω).

Τέλος ὁ συγγρ. σημειώνει ὅτι γιὰ εὐκολία διαιρεῖ τὴν ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς σὲ τρεῖς κύριες περιόδους, ἀντὶ σὲ τέσσερεις. Στὴν ἀρχαία (ἀπὸ τὸν Ὀμηρὸ ὡς τὸ 300 π. Χ.), τὴν περίοδο τῆς Κοινῆς (ἀπὸ τὸ 300 π.Χ. περίπου ὡς τὸ 1000 μ.Χ.) καὶ τὴ νέα ἑλληνικὴ (ἀπὸ τὸ 1000 μ.Χ. ὡς σήμερα), γιὰτὶ οἱ ἐκφράσεις ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν δὲν παρουσιάζουν, λέγει, διαφορὰ στὶς δύο περιόδους: μεταγενέστερη καὶ Κοινὴ - μεσαιωνικὴ (300 π.Χ. - 300 μ.Χ., καὶ 300 μ.Χ. - 1000 ἢ 1453 μ.Χ.), τίς ὁποῖες τίς ἐνώνει μὲ τὸ ὄνομα Κοινὴ.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀναφέρει καὶ τοὺς κυριότερους συγγραφεῖς κάθε περιόδου, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ἀντλήσε τὸ ὕλικό του. Ἔτσι γιὰ τὴν ἀρχαία Ἑλληνικὴ στηρίχτηκε στὰ συγράμματα τοῦ Ὀμήρου, Ἡροδότου, τῶν τραγικῶν, τοῦ Ἀριστοφάνη, Θουκυδίδη, Ξενοφῶντα καὶ Πλάτωνα. Γιὰ τὴν Κοινὴ στὴν Π.Δ., Κ.Δ., Ἀπόκρυφες Πράξεις Ἀποστόλων, Ἀποκάλυψη, Παλλάδιο (Ἱστορία Λαυσαϊκῆ), Ἑρμεία Σωζόμενο (Ἱστορία Ἐκκλησ. Ι καὶ ΙΙ), Ἰωάννη Μόσχο (Λειμωνάριον), Μαλάλα (Χρονογραφία). Τὰ παραδείγματα γιὰ τὴ νέα Ἑλληνικὴ τὰ πῆρε ἀπὸ τὸν Διγενὴ Ἀκρίτα, Προδρομικὰ ποιήματα, Χρονικὸ τοῦ Μορέως, Χρονικὸ τοῦ Μαχαιρᾶ, τὰ Ἐρωτοπαίγνια, λαϊκὰ δημοτικὰ τραγοῦδια, παραμῦθια, διηγήματα, ἄρθρα σὲ ἐφημερίδες κλπ., καθὼς καὶ ἀπὸ διαλέκτους, π.χ. Τσακωνικὴ, Καππαδοκικὴ - Ποντιακὴ, Κατωῖταλικὲς κλπ.

Ἡ ἐργασία τοῦ κ. W. J. Aerts εἶναι μιὰ ἀρκετὰ ἐξονυχιστικὴ ἐρευνα στὸ ζήτημα τῶν περιφραστικῶν τύπων ὀρισμένων χρόνων τοῦ ρήματος τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Ὁ συγγρ. ἀσφαλῶς διαθέτει ὄχι μόνον καλὴ γνῶση τῆς ἀρχαίας, ἀλλὰ καὶ τῆς νέας Ἑλληνικῆς, γι' αὐτὸ καὶ κινεῖται ἄνετα στὴ σχεδὸν πάντα ὀρθὴ ἐρμηνεία χωρίων ὀλόκληρης τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας. Ἡ πεποίθησις αὐτῆ τοῦ ἔδωσε τὴ δύναμη νὰ καταπιεσθῆ μὲ ἓνα θέμα, ἀπὸ κεῖνα ποὺ καὶ γιὰ ἓναν Ἑλληνα φιλόλογο, νομίζω, θεωροῦνται ἀπὸ τὰ πιὸ δύσκολα. Ὁ συγγρ. μελέτησε ἑκατοντάδες χωρὶα συγγραφέων κάθε ἐποχῆς, ἀπὸ τὸν Ὀμηρὸ ὡς σήμερα, καὶ μᾶς ἔδωσε μιὰ κατατοπιστικὴ ἱστορία τῶν περιφράσεων βασισμένη στὶς γραπτὲς μαρτυρίες ὅλων τῶν ἐποχῶν¹. Ὁ σκοπὸς του νὰ παρακολουθήσῃ κυρίως τὴ βαθμιαία ἐξασθένησις τῆς ἀρχικῆς σημασίας τῶν ρημάτων εἶναι καὶ ἔχειν καὶ τὴ μετατροπὴ τους σὲ βοηθητικὰ ρήματα καὶ νὰ ἐντοπίσῃ τὴ χρονολόγησίν τους, νομίζω πὼς πέτυχε μὲ τρόπο πειστικόν. Ὡστόσο δὲν θ' ἀ-

1. Ὁ Ε. Trap p στὴ βιβλιοκρισία του (B.Z. 60 [1967] 92 κέ.) θεωρεῖ τίς βυζαντινὲς πηγὰς πενιχρὰς. Θὰ πρέπη, νομίζω, νὰ προστεθῆ καὶ ἡ ἔλλειψη τοῦ ὕλικου τῶν παπύρων.

ποφύγουμε να διατυπώσουμε μερικές παρατηρήσεις πού, όπως θα δούμε, αφορούν κυρίως τη μέθοδο με την οποία ο συγγρ. παρέθεσε το ενδιαφέρον ύλικό του, ιδιαίτερα στα δυο μεγάλα μέρη I και II:

α) Νομίζουμε ότι η εργασία θα κέρδιζε από μεθοδολογική άποψη αν στο Μέρος I, πού είναι και το μεγαλύτερο (σ. 5-127), δεν γινόταν ή κατάτμηση του ίδιου φαινομένου σε περιόδους και με τον τρόπο αυτόν ή διακοπή τής διαπραγματεύσεως τρεις φορές, όσες ήταν και οι χρονικές περιοδοί στις όποιες διαίρεσε ο συγγρ. την ελληνική γλώσσα. Με την κατάτμηση αυτή παρατηρείται όρισμένες φορές επανάληψη γνωμών και παρατηρήσεων, όπως π.χ. στη σ. 91, όπου γίνεται λόγος για την εξέλιξη του παρακειμένου.

β) Αίσθητή επίσης είναι στην εργασία ή έλλειψη μικρότερων παραγράφων, οι όποιες θα βοηθούσαν πολύ τον αναγνώστη να προσανατολιζέται εύκολότερα στα ξεχωριστά ζητήματα πού πραγματεύεται ο συγγρ., ιδίως σ' εκείνα τα σημεία, όπου ο συγγρ. διακόπτει τη διαπραγμάτευση του κυρίου θέματος για να εισέλθω σε άλλα, σχετικά ίσως, αλλά δευτερεύουσας σημασίας.

Από τη σ. 56 π.χ. αρχίζει να διαπραγματεύεται το ζήτημα του «σημιτισμού» στις εκφράσεις του τύπου «ήν διδάσκων» (προχωρητική περιφραση), στη σ. 58 όμως διακόπτει τη συζήτηση αυτή, αρχίζει την εξέταση του συνδυασμού είναι + μετοχή ένεστώτα στην Κ.Δ. καθώς και την εξέταση χωρίων τής Κ.Δ., όπου συναντούμε μέλλοντα του ρ. είναι (=έσθαι) + μετοχή ένεστώτα, και ξαναγυρίζει έπειτα στο ζήτημα του «σημιτισμού» (let us return to the question...). Μοναδική εξαίρεση έχουμε στη σ. 125, αλλά ή επικεφαλίδα αυτή, χωρίς «αρίθμηση» (άλλωστε δεν μπήκε στα «Περιεχόμενα»), μοιάζει όργανικά έξω από το σώμα του βιβλίου.

γ) Κατά τη διαπραγμάτευση τών χωρίων δεν υπάρχει συστηματική κατάταξη τών περιφράσεων, τις όποιες ο συγγρ. νομίζει ότι είναι πραγματικές (true periphrases). Ο συγγρ. προτίμησε να παραθέτη τα χωρία με τους συνδυασμούς του είναι και του έχειν με μετοχή, έτσι ώστε να μάς προσφέρωνται άπλως ένότητες μελέτης τών περιφράσεων κάθε περιόδου, ενώ τα είδη τους, όπως τουλάχιστον τα κατέταξε ο ίδιος στον πρόλογο (σ. 3), χάνονται, συσσωρευμένα άτακτα, μέσα στις μακρές καμιά φορά συζητήσεις (βλ. π.χ. σ. 122 κέ.) τών χωρίων.

δ) Όσα αναφέρει στις σ. 5-12 είναι γενικά και δεν έχουν, νομίζω, τη θέση μετά το κεφάλαιο: είναι + μετοχή ένεστώτα (σ. 5), αλλά σε μιá εισαγωγή ή στον πρόλογο.

ε) Είναι τολημρό να προσπαθή ο συγγρ. να αντίκρούση τη θεωρία του G. Rohlfs περί Μεγάλης Ελλάδος, την οποία έξάλλου ένισχυσε τελευταία και ή έρευνα περί διπλών συμφώνων του καθηγητού κ. Στ. Καρατζά. Ο συγγρ. δεν δέχεται τη θεωρία του Rohlfs, έπειδή στην Καλαβρία συναντά περιφράσεις με είναι + μετοχή άορίστου, πού, κατά τη γνώμη του, είναι βυζαντινό φαινόμενο. Δεν είναι όμως καθόλου άπίθανο ο άρχαίος ελληνικός πυρήνας τής Κάτω Ιταλίας να ένισχύθηκε στο Μεσαίωνα και από άλλους Έλληνες τής μητροπολιτικής Ελλάδας. Τυχόν λοιπόν βυζαντινά φαινόμενα στα κατωϊταλικά ιδιώματα, κοντά στα

ἀρχαῖα, δὲν σημαίνει ἐξαφάνιση τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ στὴν Κ. Ἰταλία.

Ἴδου τώρα μερικὰ χωρία, γιὰ τὴν ἐξήγηση τῶν ὁποίων ὑπάρχουν ἀμφιβολίες.

σ. 70 Ἰακώβ 1, 17: *πᾶσα δόσις ἀγαθὴ καὶ πᾶν δώρημα τέλειον ἄνωθεν ἐστὶ καταβαῖνον ἀπὸ τοῦ πατρὸς τῶν φώτων*. Ὁ συγγρ. θεωρεῖ χονδροειδῆ πλεονασμὸ τῆ φράση *ἄνωθεν ἐστὶ καταβαῖνον καὶ προτιμᾷ τὴ μετὰφραση ἄνωθεν ἐστὶ, καταβαῖνον* («is from above and cometh down from the father»). Ἡ φράση ὅμως *ἄνωθεν ἐστὶ* δὲν εἶναι κανονικὴ, γιὰτὶ ὕστερα ἀπὸ τὸ *ἄνωθεν* πρέπει νὰ ἀκολουθήσῃ ρῆμα κινήσεως. Γι' αὐτὸ προτιμότερο εἶναι νὰ θεωρηθῆ ὡς ρῆμα κινήσεως ἡ περίφραση *ἐστὶ καταβαῖνον* (πρβ. τὴ νεοελληνικὴ φράση *εἶναι κατεβασμένο ἀπὸ πάνω καὶ τὴ φράση εἶναι ἀπὸ πάνω*, ποῦ ἔχει ἄλλη σημασία).

σ. 168, στ. 21 Προδρομ. 1, 122: *ἔχουσι γὰρ τινα ρητὰ πικρίας πεπλησμένα*. Τὸ *ἔχουσι* ἐδῶ νομίζω ὅτι σημαίνει ἀπλῶς ὑπάρχουν. Πρβ. σ. 169, στ. 21 *ἐλαττωμένον εἶχε*, ὅπου τὸ *εἶχε* σημαίνει ἐπίσης ἦταν (*ἦταν ἐλαττωμένο*).

σ. 182, στ. 16: *ἔχω... φέρειν*. Ὁ συγγρ. ἀναφέρει ὅτι ὁ Björck βρῆκε στὸ χρονικὸ τοῦ Μορέως τρεῖς περιπτώσεις περιφράσεως μὲ *ἔχω* + μετοχὴ ἐνεστώτα, ὅπου συγκαταλέγει καὶ τὴν περίφραση *ἔχω... φέρειν*, χωρὶς σχόλια. Ὁ ἀόριστος ὅμως *ἔφερον* ἀντὶ *ἠνεγκον* (-α) μαρτυρεῖται ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Κοινῆς (βλ. π.χ. G. Hatzidakis, *Einleitung*, σ. 30 κέ., K. Dieterich, *Untersuchungen*, σ. 212. Ὁ ἐνεστώτῳ *φέρνω* εἶναι πολὺ ὄψιμος, βλ. ἐπίσης G. Hatzidakis, *δ.π.*, σ. 408).

σ. 113, στ. 39: Ἡ μετοχὴ *χαϊράμενος* δὲν εἶναι τοῦ ἀορίστου, ἀλλὰ τοῦ ἐνεστώτα (*χαίρομαι - χαϊράμενος* κατὰ τὶς μετοχές σὲ *-άμενος*) τοῦ ἀορίστου εἶναι *χαρούμενος*.

Τέλος βλέπουμε ὅτι ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία ἀπουσιάζουν οἱ ἐξῆς ἐργασίες¹: H. Zilliacus, *Zur Umschreibung des Verbums in spätgriechischen Urkunden*, *Eranos* 5, 4 (1956) 160-166, Pr. Costas, *An Outline of the History of the Greek Language*, Chicago - Illinois 1934, σ. 104, σημ. 2 καὶ 3, καθὼς καὶ ὅτι τῆς Γραμματικῆς τῶν A. Thumb - Kalitsunakis (*Grammatik der neugriechischen Volkssprache*, Berlin - Leipzig 1928) δὲν σημειώνεται ἡ νεώτατη ἔκδοσις (μόνο τοῦ J. Kalitsunakis, Berlin 1963).

Γενικὰ τόσο τὸ πλούσιο ὕλικό, ὅσο καὶ τὰ ἐπὶ μέρους συμπεράσματα ἀποτελοῦν πολὺτιμη προσφορά τοῦ συγγρ. σ' ἐνδιαφέροντα κεφάλαια τῆς γραμματικῆς καὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας.

A. I. ΘΑΒΩΡΗΣ

1. Ὁ E. Trapp (*ξ. ἀ. Β. Ζ.* 60 [1967] 93) σημειώνει καὶ τὴν παράλειψη τῆς ἐργασίας τῶν E. Mihevc - Cabrovec, *Études sur la syntaxe de Joannes Moschos*, Ljubljana 1960.

Λίνου Πολίτη, *Ποιητική Ἀνθολογία*, Βιβλία Α' - Ζ', Ἐκδόσεις Γαλαξία, [ἈΘ 1964 - 1967].

Ὅλες οἱ ἀνθολογίες τοῦ νεοελληνικοῦ ποιητικοῦ λόγου ποὺ ἔχουν ἐκδοθῆ τὰ τελευταῖα σαράντα χρόνια (περιορίζομαι στὶς γενικὲς — καὶ εἶναι ἀρκετές), χωρὶς νὰ εἶναι ἄχρηστες ἢ περιττές, παρουσιάζουν διάφορες ἐλλείψεις, ὥστε νὰ μὴν ἱκανοποιοῦν σήμερα πιά τὸν ἀπαιτητικότερο ἀναγνώστη. Ἄλλοτε τοὺς λείπει ἡ μέθοδος, π.χ. ἔχουν γίνεи με ἀλφαβητικὴ σειρὰ ἀντὶ τῆς χρονολογικῆς, ποὺ εἶναι τὸ σωστό· ἄλλοτε διέπονται ἀπὸ ἓνα κυρίως κριτήριον (συνήθως τὸ αἰσθητικὸ καὶ κάποτε τὸ πολιτικὸ) εἰς βᾶρος τῶν ἄλλων (ἱστορικοῦ καὶ γραμματολογικοῦ), ὅποτε δίνουν παραλλαγμένη τὴν εἰκόνα τοῦ ὅλου· ἄλλοτε δὲν εἶναι πλήρεις, δηλ. δὲν ἀνθολογοῦν τὴ νεοελληνικὴ ποίηση ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς (π.χ. ἡ Ἀνθολογία τοῦ Ἀποστολίδη — ποὺ εἶναι καὶ ἡ πιὸ γνωστὴ — ἀρχίζει ἀπὸ τὸ 1708, καὶ ἀγνοεῖ, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, τὰ κυριακὰ ἐρωτικὰ ποιήματα τοῦ «πετραρχισμοῦ» καὶ ὅλη τὴν κρητικὴ ποίηση τῆς Βενετοκρατίας· ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν 18ο αἰῶνα μόνο τὰ «Ἀνθη Εὐλαβείας» ἀνθολογεῖ, κι ἔτσι περιορίζει τὴ νεοελληνικὴ ποίηση στοὺς δύο τελευταίους αἰῶνες)· ἀντιθέτως ἄλλοτε εἶναι πληθωρικὲς ἢ ἀσύμμετρες, δηλ. ἀνθολογοῦν πολὺ μέτριους ἢ ἀσήμαντους ποιητές, πολλὰς φορὲς καὶ σὲ δυσαναλογία με τοὺς δόκιμους· καὶ ἄλλοτε πάλι μᾶς δίνουν ἀνεύθυνα κείμενα, δηλ. ὄχι ἀπὸ τὰ χειρόγραφα καὶ τὶς τελευταῖες κριτικὲς ἐκδόσεις (γιὰ τὴν παλαιότερη περίοδο) ἢ ἀπὸ τὶς ὑπεύθυνες ἐκδόσεις τῶν ἰδίων τῶν ποιητῶν (γιὰ τὰ νεώτερα χρόνια).

Ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν παρόμοιων ἔργων θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἐξαίρεση κανεὶς τὴν Ἀνθολογία τοῦ Κ. Τρυπάνη¹ καθὼς καὶ τὴν τμηματικὴ ἀνθολόγησιν τῆς Βασικῆς Βιβλιοθήκης. Ἀλλὰ ἡ Ἀνθολογία Τρυπάνη πρῶτο καὶ κύριον εἶναι πολὺ σύντομη καὶ δεύτερον ἀπευθύνεται κυρίως στὸν ξένο ἀναγνώστη, ἐνῶ στὸ ἐλληνικὸ κοινὸ ἐλάχιστα εἶναι γνωστὴ. Ἡ ἀνθολόγησιν πάλι ποὺ ἔγινε στοὺς τόμους τῆς Βασικῆς Βιβλιοθήκης δὲν μπορεῖ ν' ἀποτελέσῃ μέτρο γιὰ σύγκρισιν, γιὰτὶ καὶ ἡ σειρὰ τοῦ ἔργου ἐκείνου ἔχει πολὺ μεγαλύτερη ἔκτασιν ἀπὸ μιὰ συνήθη ἀνθολογία, καὶ δὲν ὑπάρχει κριτήριον ἐνιαῖον, ἀφοῦ ἡ σύνταξι τῶν τόμων ἔγινε ἀπὸ διαφορετικὰ πρόσωπα — εἰδικὰ καὶ μὴ.

Ἔτσι λοιπὸν ἡ ἀνάγκη γιὰ μιὰ νέα, πλήρη, μεθοδικὴ ἀνθολογία, ποὺ νὰ καλύπτῃ ὅλη τὴ νεοελληνικὴ ποίηση (ἐννοῶ τὴν προσωπικὴν — τὰ δημοτικὰ τραγούδια εἶναι ἄλλο θέμα), νὰ δίνῃ αὐθεντικὰ τὰ κείμενα καὶ νὰ ἔχη συνταχθῆ με πνεῦμα ἐπιστημονικόν, δηλ. με κριτήρια ἱστορικά, γραμματολογικὰ καὶ αἰσθητικὰ (κάτι ἀντίστοιχο δηλ. μ' αὐτὸ ποὺ ἐφαρμόζεται στὴ σύγχρονῃ ἐμφάνισιν τῶν μουσείων)², ἦταν ὀλοφάνερη. Καὶ τὴν ἀνάγκη αὐτὴ ἤρθε νὰ καλύψῃ τὸ ἔργο τοῦ κ. Λίνου Πολίτη «Ποιητικὴ Ἀν-

1. C. A. Trypanis, *Medieval and Modern Greek Poetry, An Anthology*, Ὁξφόρδη 1951. Σελ. LXIII, 285.

2. Εὐστοχὴ παρατήρησιν τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Ποιητικὴ Ἀνθολογία*, ἐφημ. «Τὸ Βῆμα», 22 Σεπτεμβρ. 1967.

θολογία), πού εκδόθηκε από τις «Εκδόσεις Γαλαξία» σε έπτά τόμους στην τετραετία 1964 - 1967¹.

Βέβαια, ή σύνταξη μιᾶς άνθολογίας τόσων αιώνων και με τόσες άπαιτήσεις, έπιστημονικές και αισθητικές, προϋποθέτει πλήρη και υπεύθυνη γνώση του ύλικου — στο σύνολο και στις λεπτομέρειες —, μέθοδο άναμφισβήτητη και κριτήριο αισθητικό όσο γίνεται πιό άντικειμενικό. Η γνώση του συνόλου είναι άπαραίτητη για τις μεγάλες — αλλά και τις μικρότερες — τομές, και ή γνώση των λεπτομερειών για την έπιλογή των κειμένων, τήν κριτική έπεξεργασία τους, όπου χρειάζεται, τó σχολιασμό τους κτλ. Η μέθοδος είναι άπαραίτητη για την κατάταξη ενός τόσο έκτεταμένου και ποικιλόμορφου ύλικου, ώστε να μη δημιουργηται σύγχυση στον άναγνώστη. Και τó αισθητικό κριτήριο είναι τó πιό ευαίσθητο σημείο στη λεπτή διαδικασία τής έπιλογής. Άλλά τó έργο τó άνέλαβαν πολυ άξια χέρια. Ο κ. Αίνος Πολίτης, είκοσι χρόνια καθηγητής τής νεοελληνικής φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης², διακρίνεται για τή φιλολογική του έμβρίθεια, για τήν έπιστημονική του εύσυνειδησία και μεθοδικότητα, για τή συγκριτική ένημέρωσή του στις άντίστοιχες εύρωπαϊκές λογοτεχνίες και τέλος για τήν αίσθηση του μέτρου και τήν αισθητική του προετοιμασία. — "Ας δοϋμε όμως τó έργο από κοντά.

Χρονικά όρια και περιεχόμενα. Χωρίς ταλαντεύσεις και έπιφυλάξεις ό κ. Πολίτης τοποθετεί τήν άρχή τής νεοελληνικής λογοτεχνίας άρκετους αιώνες πίσω, στον βυζαντινό μεσαίωνα: «Η άρχή τής νέας έλληνικής λογοτεχνίας δέν ύπάρχει άμφιβολία πώς πρέπει να τεθη σε χρόνια πολυ μακρινά, όταν άρχίζει για πρώτη φορά να χρησιμοποιηται σαν όργανο φιλολογικό ή νέα έλληνική γλώσσα, ενω παράλληλα, στους θρούλους, στα τραγούδια, άλλου, άρχίζουν να φανερώνονται τά πρώτα άναδέματα τής νεοελληνικής συνείδησης» (Α 9). Με αύτ ήν τοποθέτηση του ό κ. Πολίτης περιλαμβάνει στη νεοελληνική λογοτεχνία — και όχι στη βυζαντινή — όλα τά έργα που έχουν γραφή στη «δημώδη» γλώσσα των τελευταίων αιώνων του Βυζαντίου και που μετά τον Krumbacher τά κατατάσσουν συνήθως στη «δημώδη βυζαντινή λογοτεχνία» (Vulgärliteratur). Άκριβώς έπειδή έχουν γραφή στη δημοτική τής έποχής, τά «δημώδη» αύτά έργα «έχουν δικαιωματικά τή θέση τους στη νέα έλληνική λογοτεχνία και αποτελούν τις πρώτες της άρχές» (Α 191)³.

Έτσι λοιπόν άρχίζει τήν άνθολόγησή του από τó έπος του Διγενή Άκρίτα, πού «θά γράφτηκε (πιστεύουμε σήμερα) λίγο πριν από τά μέσα του 11ου αιώνα» (Α 9, πρβ. Α 192). Κατόπιν ακολουθεϊ πιστά τήν ιστορική διαδρομή: Βυζάντιο, Φραγκοκρατία, Βενετοκρατία - Άνα-

1. Οί τόμοι δέν εκδόθηκαν με τήν κανονική σειρά, αλλά με τήν ακόλουθη: ό Α΄ Φεβρουάρ. 1967, ό Β΄ Σεπτέμβρ. 1965, ό Γ΄ Οκτώβρ. 1964, ό Δ΄ Οκτώβρ. 1966, ό Ε΄ Αύγουστ. 1964, ό Ζ΄ Ιανουάρ. 1965 και ό Ζ΄ Νοέμβρ. 1965.

2. Τελευταία ό κ. Αίνος Πολίτης εξέδωσε ένα Συνοπτικό Διάγραμμα τής νέας έλληνικής λογοτεχνίας, Θεσσαλ. 1968, με πλουσιότατη βιβλιογραφία.

3. Πρβ. Α. Πολίτης, 'Ελληνικά 13 (1954) 400, 419, και Συνοπτικό Διάγραμμα, σ. 3-8.

γέννηση, Τουρκοκρατία, ἐλεύθερο κράτος, καὶ τελειώνει μὲ τοὺς ποιητὲς «ποὺ εἶχαν ἐμφανιστῆ πρὶν ἀπὸ τὸ 1940» (Α 7-8).

Ἔτσι λοιπὸν ἡ «Ποιητικὴ Ἀνθολογία» ἐπισκοπεῖ καὶ «καταγράφει» τὴν ποιητικὴ παραγωγὴ ἐννέα αἰώνων — μακρότατο διάστημα καὶ ἱστορικὰ πολυκύμαντο γιὰ τὸν Ἑλληνισμό. Ἀφήνει ὅμως ἕξω ὅλους τοὺς μεταπολεμικοὺς ποιητὲς, «ἀκόμη καὶ ἐκείνους ποὺ ἡ παρουσία τους πρὶν ἀπὸ τὸ 40 δὲν εἶναι ἀντιπροσωπευτικὴ, ἢ καὶ τὴν ἔχουν ρητὰ ἀποκηρύξει (Γ. Θέμελης, Γ. Θ. Βαφόπουλος κ.ἄ.)», γιὰτὶ «ἡ ποίηση τῶν μεταπολεμικῶν χρόνων, πλούσια σὲ ἀντιθέσεις, σὲ καινούριους προσανατολισμούς καὶ σὲ ἀξεκαθάριστες ἀκόμα ἐπιδιώξεις, εἶναι ἕνας κόσμος ἰδιαίτερος, ποὺ διαμορφώνεται ἀκόμα, καὶ ποὺ ξέφευγε ἀπὸ τὰ πλαίσια τῆς ἱστορικὰ διαρθρωμένης ἀνθολόγησής αὐτῆς» (Ζ 247).

Ἄλλο βασικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ ἔργου εἶναι ὅτι ἀνθολογεῖ μόνο τὴν προσωπικὴ ποίηση, ἀφήνει δηλ. ἕξω τὰ δημοτικὰ τραγούδια — πράγμα ποὺ θὰ ἔπρεπε, νομίζω, κάπου νὰ δηλώνεται καὶ νὰ δικαιολογῆται¹. Ἔχει ὅμως «Καταλόγια» (ἢ «Ἐρωτοπαίγνια»), ποὺ «βρίσκονται ἀνάμεσα στὴ δημοτικὴ καὶ στὴ λόγια ποίηση» (Β 7)² καὶ τὴ «Ριμάδα κόρης καὶ νιοῦ», ἔργο «ὄχι σωστὰ χαρακτηρισμένο ἀπὸ πολλοὺς δημοτικόν» (Β 169).

Διάγραμμα - τόμος. Μὲ μία βασικὴ τομὴ χωρίζει τὴν προσωπικὴ ποίηση ὅλων αὐτῶν τῶν αἰώνων σὲ δύο μεγάλες περιόδους ὁ κ. Πολίτης. Πρώτη περίοδος: Μεσαιῶνας - Ἀναγέννηση, μὲ ὀριακοὺς σταθμοὺς τὰ ἔργα Διγενῆς - Ἐρωτόκριτος. Δεύτερη περίοδος: Νεώτεροι χρόνοι, ἀπὸ τοὺς προδρόμους τοῦ Σολωμοῦ ἕως τὸν Β' Παγκόσμιο πόλεμο — 1940 (Α 7-8)³. Κατόπιν διαιρεῖ τὸ ἔργο σὲ ἑπτὰ τόμους, «βιβλία» ὅπως τὰ ὀνομάζει, «ποὺ τὸ καθένα τους ἀποτελεῖ ἕναν κύκλο αὐτοτελεῆ» (Α 7) καὶ «δίνει μιὰ ὀλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς ποιητικῆς παραγωγῆς τῆς ἐποχῆς ποὺ καλύπτει» (ἐξώφυλλο σὲ ὅλους τοὺς τόμους, σ.4).

Οἱ τίτλοι τῶν βιβλίων εἶναι οἱ ἐξῆς: Α'. Πρὶν ἀπὸ τὴν Ἄλωση (σελ. 210), Β'. Μετὰ τὴν Ἄλωση (σελ. 174), Γ'. Ἡ Κρητικὴ ποίηση τοῦ 17ου αἰῶνα (σελ. 222), Δ'. Οἱ Φαναριῶτες καὶ ἡ Ἀθηναϊκὴ Σχολή (σελ. 233), Ε'. Ὁ Σολωμὸς καὶ οἱ Ἐφτανησιῶτες (σελ. 215), Σ'. Ὁ Παλαμᾶς καὶ οἱ σύγχρονοί του (σελ. 211), καὶ Ζ'. Σικελιανὸς - Καβάφης καὶ οἱ νεώτεροι (σελ. 255). Ἡ ἐπεξεργασία τοῦ τελευταίου τόμου ἔγινε μὲ τὴν συμπαράσταση τοῦ κ. Γ. Π. Σαββίδη (Ζ 247).

1. Τὰ «ἀκριτικὰ» χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 9ο - 10ο αἰῶνα, πρὶν ἀπὸ τὸ ἔπος τοῦ Διγενῆ (βλ. Α. Πολίτης, Ποιητικὴ Ἀνθολογία, Α 192, καὶ Συνοπτικὸ Διάγραμμα, σ. 3, 26, 27) καὶ οἱ παλαιότερες «παρχλογές» πρὶν ἀπὸ τὸν 9ο αἰ. (βλ. Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἑλληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια [Ἐκλογή], τόμ. Α', Ἀθ. 1962, σ. κ'). Καὶ αὐτὸ ἔχει σημασίαν γιὰτὶ ἔτσι ἡ νεοελληνικὴ ποίηση στὸ σύνολό της (προσωπικὴ καὶ ἀπρόσωπη) ἀρχίζει τὸν 9ο αἰῶνα — παράλληλα βέβαια μὲ τὴν σύγχρονή της βυζαντινὴ.

2. Πρβ. Α. Πολίτης, Συνοπτικὸ Διάγραμμα, σ. 11.

3. Πρβ. Α. Πολίτης, Λογοτεχνία νεοελληνικὴ καὶ λογοτεχνία εὐρωπαϊκὴ, Ἐναρκτήριος ..., Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση 4 (1949-1950) 90, 91 — καὶ σὲ ἀνάτυπο [Ἀθ. 1949], σ. 10-11, 17-18. Τοῦ Ἰδίου, Ἑλληνικά 12 (1952) 211-212.

Ἀπὸ τῆ διαίρεση αὐτῆ φαίνεται νὰ λείπη ὁ 18ος αἰώνας, γιὰ τὸν ὁποῖον ὅμως ὁ ἀνθολόγος θὰ μᾶς πῆ πὼς ἦταν ἀντιπονητικὸς (φαίνοντο γενικότερα εὐρωπαϊκὰ) καὶ παρουσίασε μόνον σποραδικὰς ἐμφανίσεις (Α 7, Δ 7), «ποῦ δὲν ἐντάσσονται σ' ἓνα σύνολο», ὅπως ἄλλωστε ὑποστηρίζει ἀπὸ χρόνια ὁ κ. Πολίτης¹.

Τὰ κείμενα. Στὴν παρουσίαση τῶν κειμένων ὁ ἀνθολόγος ἔδωσε «πολὴ μεγάλη προσοχή». Τὰ πάντα ἔχουν ἐλεγχθῆ καὶ «ἡ φιλολογικὴ τους μορφή τηρήθηκε αὐστηρά». Προέρχονται πάντα ἀπὸ τὶς πρῶτες ἐκδόσεις ἢ δημοσιεύσεις, ἢ, ὅπου χρειάζονταν, ἀπὸ τὶς αὐθεντικότερες ἢ τὶς τελευταῖες κριτικὰς ἐκδόσεις. Γιὰ τὰ παλαιότερα ἔργα «χρειάστηκε τὶς περισσότερες φορές νὰ γίνῃ καινούρια κριτικὴ ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου» μὲ βάση τὰ χειρόγραφα καὶ τὶς πρῶτες βενετικὰς ἐκδόσεις (Α 8, 191, Β 161). Εἰδικότερα ἔκαμε διορθώσεις στ' ἀποσπάσματα ποῦ παραθέτει ἀπὸ τὰ ἐξῆς κείμενα: «Χρονικὸν τοῦ Μορέως» (Α 196), «Λίβιστρος καὶ Ροδάμνη» (Α 199), «Θεοφανοῦ ἐπολέμα πίταν» (Α 209), «Ἀπόκοπος» (μᾶς δίνει σχεδὸν ὀλόκληρο τὸ κείμενο, Β 168)², «Διήγησις γαδάρου, λύκου καὶ ἀλουποῦς» (Β 170), Ἀρχαιογλωσσα ἐπιγράμματα (Β 172), «Ἡ Βοσκοπούλα» (Γ 213), «Ἐρωφίλη» (Γ 213), «Ζήνων» (Γ 215), «Στάθης» (Γ 217) καὶ «Γύπαρης» (Γ 219). Δηλ. ἡ καθαρὰ φιλολογικὴ ἐργασία τοῦ ἀνθολόγου στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι πολλὴ καὶ σημαντικὴ³ — καὶ ὄχι ἔργο τοῦ καθενός.

Ἐξᾶλλου γιὰ τὸν ποιητὴ Λεονάρδο Ντελλαπόρτα, ποῦ τὸ ἔργο του δὲν ἔχει ἐκδοθῆ ἀκόμη, χρησιμοποίησε τὸ ὑπὸ ἐκδοσὴ κείμενο τοῦ κ. Μ. Ι. Μανούσακα (Α 208), καὶ γιὰ τὴ «Ριμάδα κόρης καὶ νιοῦ» στηρίχθηκε σὲ ἀνέκδοτη προεργασία τοῦ κ. Χρ. Φράγκου (Β 169).

Τὰ μικρὰ ποιήματα τὰ ἔδωσε ἀκέραια, καὶ μόνον ἀπὸ τὰ μεγάλα ἔργα (Διγενής, Ἐρωτόκριτος κτλ.) ἔδωσε ἀποσπάσματα. Ἐπίσης ὅλα τὰ κείμενα τὰ ἔδωσε προσαρμοσμένα σὲ μιὰ ἐνιαία ὀρθογραφία, σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες τῆς «Νεοελληνικῆς Γραμματικῆς» (Τριανταφυλλίδη).

Βιβλιογραφία, σχολιασμός. Ἐπιπλέον ὁ κ. Πολίτης δὲν ἀρέσθηκε στὴν ἀπλὴ παράθεση τῶν κειμένων ἐφρόντισε καὶ νὰ ἐνημερώσῃ τὸν ἀναγνώστη ἀπὸ κάθε ἄποψη. Ἔτσι ἐπλαisiώσε τὸν κάθε τόμο στὴν ἀρχὴ μὲ μιὰ συνοπτικὴ ἀλλὰ πολὺ κατατοπιστικὴ εἰσαγωγὴ καὶ στὸ τέλος μὲ βιογραφικὰ καὶ βιβλιογραφικὰ σημειώματα γιὰ τὸν καθέ ποιητὴ (χειρόγραφα - ἐκδόσεις) καὶ μ' ἓναν σύντομο σχολιασμό, ἀπαραίτητον γιὰ τὴν κατανόηση τῶν κειμένων, ἰδίως τῶν παλαιότερων. Ἐπίσης στοὺς τρεῖς πρώτους τόμους παραθέτει καὶ λεξιλόγιο.

Τέλος ἡ ἐκδοσὴ εἶναι κομψή, καθαρὴ, καλαίσθητη, φθηνὴ καὶ χωρὶς σημαντικὰ τυπογραφικὰ λάθη — πράγμα δύσκολο γιὰ τὰ παλαιότερα ἰδίως κείμενα.

1. Βλ. προηγούμενη σημείωση.

2. Πρ β. Α. Πολίτη, Συνοπτικὸ Διάγραμμα, σ. 74.

3. Κάποτε γιὰ τὶς διορθώσεις ἔχουν δημοσιευτὴ καὶ ἰδιαίτερες ἐργασίες τοῦ ἀνθολόγου· ἀναφέρω π.χ. τὴν τελευταία: Φιλολογικὰ σὲ παλαιότερα κείμενα, Ἐλληνικὰ 19 (1966) 351-361.

Γενικές παρατηρήσεις που θα μπορούσε να διατυπωθούν για το σύνολο του έργου είναι, νομίζω, οι εξής:

α) Είναι φανερό ότι στο πρώτο μέρος (Μεσαίωνα - Αναγέννηση, βιβλία Α', Β', Γ') σε πολλές περιπτώσεις επικρατεί το ιστορικό και γραμματολογικό κριτήριο, ενώ το αισθητικό ήθελήμενα κάποτε υποχωρεί. Γι' αυτό βέβαια δεν εύθύνεται καθόλου ο άνθολόγος, παρά η εποχή και η ποιότητα των έργων. Δεν πρέπει να ξεχνούμε πώς η «Ποιητική Ανθολογία» «είναι διαρθρωμένη ιστορικά» (Α 7) — και αυτό ασφαλώς είναι η μεγαλύτερη άρετή της. «Αν λοιπόν η ποιητική αξία όρισμένων έργων είναι ασήμαντη, καμιά φορά και ανύπαρκτη, δεν σημαίνει πώς δεν πρέπει να δοθῆ και η «έκφραση» τῆς ἐποχῆς. Για τὴν ἱστορία καμιά ἐποχὴ δὲν εἶναι χωρὶς ἐνδιαφέρον. Ἐξάλλου τὰ ἔργα γιὰ τὰ ὁποῖα μιλοῦμε, ἀσήμαντα ἴσως γιὰ τὴν ποίηση, ἔχουν ἱστορικό ἢ γλωσσικό ἢ λαογραφικό ἐνδιαφέρον, πράγμα πού καμιά ἱστορία καμιάς λογοτεχνίας δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἀγνοήσει.

β) Αντίθετα, για τὴ νεώτερη ἐποχὴ, ὅταν ἡ ποιητικὴ ἀνθοφορία γίνεται ὄλο καὶ πλουσιότερη ἀπὸ πρὶν, κυριαρχεῖ τὸ αισθητικὸ κριτήριο, καὶ μάλιστα πὺ ἀυστηρό. Τώρα οἱ ἀπαιτήσεις γίνονται μεγαλύτερες καὶ γι' αὐτὸ δὲν συναντοῦμε ἀρκετὰ ὀνόματα, πού συνήθως τὰ βρίσκουμε στὶς ἄλλες ἀνθολογίες.

Αὐτὸ προκειμένου γιὰ τὴν περίοδο 1880-1940 μᾶς τὸ δηλώνει καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἀνθολόγος στὶς «Σημειώσεις» τοῦ τελευταίου τόμου (Ζ 247): «Ἄλλὰ καὶ τῆς ἐποχῆς πού παρουσιάζει ὁ τόμος τοῦτος ἡ εἰκόνα εἶναι πλούσια, πολύχρωμη καὶ πολυσύνθετη. Ἐνα πλῆθος σημαντικοὶ ποιητὲς δροῦν τὰ χρόνια αὐτά, καὶ δίπλα τους ὑπάρχει ἕνας πὺ μεγάλος ἀριθμὸς ποιητῶν πού πάντα κάτι ἔχουν νὰ ποῦν. Ἡ ἀνθολόγηση ἦταν γι' αὐτὸ τὸ λόγο πὺ πὺ δύσκολη, γιὰ τὴ τὰ κριτήρια ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀκόμα πὺ ἀυστηρὰ παρὰ στοὺς ἄλλους τόμους. Ἡ Ποιητικὴ αὐτὴ Ἀνθολογία στόχο της ἔχει νὰ δώσει τίς γνήσιες, ὀλοκληρωμένες ποιητικὲς προσωπικότητες καὶ ὄχι ὅσους ἔγραψαν συμπτωματικὰ ἕνα ἢ περισσότερα συμπαθητικὰ ποιήματα. Κι ἀκόμα, εἰδικότερα γιὰ τοῦτον τὸν τόμο, πού ἀρχίζει μὲ τὸν Καβάφη καὶ τὸν Σικελιανὸ καὶ τελειώνει μὲ τὸν Ἐλύτη, νὰ παρουσιάσει τοὺς ποιητὲς ὅσους μὲ τὴν προσφορά τους συνέβαλαν στὴ σημαντικὴ αὐτὴ ἱστορικὴ διαδρομὴ. Ἔτσι — πολλὲς φορές μὲ πὺ, ἀλήθεια, κόπο — θυσιάστηκαν ποιητὲς πού τὰ ποιήματά τους ἔχουν δικαιώματα σὲ μιὰ ἀνθολογία, ἀλλὰ πού ἡ παρουσία τους θὰ ἔκανε λιγότερο καθαρὴ τὴ γραμμὴ αὐτὴ τῆς ἐξέλιξης».

Ἐδῶ βέβαια θὰ μπορούσε νὰ διατυπωθῶν ὀρισμένες ἐπιφυλάξεις, ἀλλὰ μᾶς προλαβαίνει ὁ ἴδιος ὁ ἀνθολόγος, πού ἔχει κι αὐτὸς παρόμοιους ἐνδοιασμούς γι' αὐτὴ τὴ «θυσία» καὶ μᾶς τοὺς ἀποκαλύπτει μὲ πολλὴ παρρησία: «Μὲ αὐτὸ δὲ θέλω νὰ πῶ», συνεχίζει, «πὺς ἡ ἀνθολόγηση ἔτσι πού ἔγινε πέτυχε τὸ στόχο της καὶ πὺς δὲ θὰ μπορούσε νὰ προστεθῆ κάποιος ἀπ' ὅσους λείπουν. Ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι εὐθύνη τοῦ ἀνθολόγου».

Ἄν μὺ ἐπιτρέπεται νὰ παρέμβω στὴ «γραμμὴ» πού καθορίζει τὸ σχεδιασμὸ καὶ τὴ διάρθρωση τοῦ έργου, θὰ ἔλεγα ὅτι τὴ σαφέστατη αὐτὴ δῆλωση τοῦ κ. Πολίτη, πού ἀφορᾷ τὴν περίοδο 1880-1940, ἴσως πρέπει νὰ τὴν ἐπεκτείνουμε καὶ στοὺς δύο προηγούμενους τόμους: Ε' Ὀ

Σολωμός και οι Έφτανησιώτες, και ζ' 'Ο Παλαμᾶς και οι σύγχρονοί του, όπου επίσης θά μπορούσε νά διατυπωθοῦν κάποιες επιφυλάξεις γιά τήν ἀπουσία μερικών ὀνομάτων και τήν παρουσία ἄλλων.

Σύμφωνα μέ τούς δισταγμούς και τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθολόγου ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ νά νομίζω πῶς, γιά νά ἰσορροπήσουν τά πράγματα μέ τούς προηγούμενους τόμους (ιδίως τούς Α', Β', Γ'), θά ἔπρεπε νά προστεθοῦν και ἄρκετοι ἀπό τούς ποιητές πού λείπουν. "Όταν πρόκειται γιά στιχουργούς πού κάποτε ἔγραψαν και μερικά πετυχημένα ποιήματα, εἴμαστε ἀπολύτως σύμφωνα νά παραλειθοῦν ὅταν ὅμως πρόκειται γιά κάτι καλύτερο, δηλ. γιά ποιητές πού βρίσκονται κοντά ἢ πολύ κοντά στους *minores*, νομίζω πῶς ἔχουν τή μικρή τους θέση σ' ἕνα ἱστορικό ἔργο τόσο ἄρτια συγκροτημένο. Πολύ περισσότερο, ἀφοῦ βρῆκαν «μιά μικρή θέση», ἔστω και στό «Ἐπίμετρο», τά ἀρχαιογλωσσα ἐπιγράμματα τῶν λογίων τῆς Ἀναγέννησης (Β 140 - 148), πού, πολύ σωστά, «δύσκολα μπορούμε νά ποῦμε πῶς ἀνήκουν στή νεοελληνική λογοτεχνία» (Β 11), και οἱ Φαναριώτες στιχουργοί στά νεώτερα χρόνια (Δ 24 - 38).

γ) Ἡ ἐκλογή τῶν ποιημάτων και τῶν ἀποσπασμάτων πού τελικά μπῆκαν στήν Ἀνθολογία γενικά ἔγινε μέ ἀναμφισβήτητη γραμματολογική ἐμπειρία και αἰσθητική εὐστοχία. Μικροεπιφυλάξεις θά μπορούσε νά διατυπωθοῦν εἴτε γιά τήν ἔκταση πού διατέθηκε γιά μερικούς ποιητές συγκριτικά μέ ἄλλους (προπάντων στά νεώτερα χρόνια) εἴτε γιά τήν ἐκλογή ὀρισμένων ποιημάτων ἢ τήν παράλειψη ἄλλων. Ἀλλά βέβαια ὅπου παίξει ἀποφασιστικό ρόλο τὸ ὑποκειμενικό κριτήριο, ὅσο φιλότιμα κι ἂν προσπαθῆ νά εἶναι ἀντικειμενικός ὁ ἀνθολόγος, ποτέ δὲν θά βρεθοῦν ὅλοι σύμφωνοι στήν ἐκλογή τῶν κειμένων. Θέματα γενικότερης παιδείας, προϋποθέσεις κοινωνικῆς σκοπιᾶς, ἡ ἡλικία, ἡ συναισθηματική ζωὴ, τὰ ποικίλα ρεύματα τῆς ἐποχῆς ἐπηρεάζουν τίς προτιμήσεις τοῦ καθενός μας και παίξουν καθοριστικό ρόλο στή διαδικασία τῆς ἐπιλογῆς. Αὐτὸ εἶναι ἴσως τὸ λεπτότερο σημεῖο σὲ ὅλες γενικά τίς ἀνθολογίες. Δὲν ἀποκλείεται λοιπὸν και στήν περίπτωσή πού μᾶς ἀπασχολεῖ νά ὑπάρξουν πού και πού διαφορετικές προτιμήσεις: «γιατί αὐτὸ και ὄχι ἐκεῖνο!» Ἔτσι ὅμως δὲν τελειώνουμε ποτέ, ἐνῶ τὸ πράγμα δὲν ἔχει εὐρύτερη σημασία.

Συμπέρασμα. Παρὰ τίς γενικότατες αὐτές διατυπώσεις, πού ἴσως και νά ἐκφράζουν ἐντελῶς ἀτομικὲς σκέψεις ἢ διαθέσεις, τὸ γενικὸ συμπέρασμα γιά τὸ ἔργο εἶναι ἀπόλυτα ἱκανοποιητικό. Ἡ «Ποιητική Ἀθολογία» τοῦ κ. Πολίτη γενικά εἶναι συγκροτημένη μεθοδικά, μέ ἄκρα εὐσυνειδησία, μέ ἀπόλυτη γνώση τοῦ θέματος, μέ καθαρὴ γραμμὴ, μέ κάθε δυνατὴ ἀντικειμενικότητα, και προπάντων μέ ἀγάπη. Εἶναι ἕνα λαμπρὸ ἔργο σοφίας, εὐαισθησίας και εὐθύνης, πού μᾶς παρουσιάζει μέ τὸν πῦρ ἀρμόδιο τρόπο ὅ,τι καλύτερο δημιούργησε ἡ νεοελληνικὴ προσωπικὴ ποίηση στους μακροὺς αἰῶνες τῆς διαδρομῆς τῆς. Ἐχει ὅμως και μία πρόσθετη ἀρετὴ: ἀποτελεῖ εὐχρηστο και ἄριστο βοήθημα τόσο γιά τὰ πανεπιστημιακὰ φροντιστήρια, ὅσο και γιά τὰ σχολεῖα τῆς Μέσης Παιδείας, ὅπου μάλιστα γίνεται ἤδη χρῆση τῆς, ἀφοῦ δυστυχῶς οἱ συλλογές τῶν «Νεοελληνικῶν Ἀναγνωσμάτων» εἶναι πανάθλιες. Ἐνα ἔργο λοιπὸν μέ τόσες ἀρετὲς εἶναι φυσικὸ νά ὑπερκαλύπτει και νά παραμερίζει πλεον ὅλα τὰ προηγούμενά του. Τὸ κοινὸ τῶν ἐπιστημόνων, οἱ ἐκπαιδευτικοί,

ὁ μέσος ἀναγνώστης καὶ ἡ πνευματικὴ νεολαία ἔχουν τώρα ἓναν ἄριστο ὁδηγὸ γιὰ τὴ νεοελληνικὴ ποίηση τῶσων αἰῶνων.

Γ. Γ. ΑΛΙΣΑΝΔΡΑΤΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Χάρις Κωνσταντίνω Ι. Βουρβέρη, Ἀθήναι 1964, Σελ. XVI, 422. Μὲ ἀφορμὴ τὴ συμπλήρωση 65 χρόνων ἀπὸ τὴ γέννηση καὶ 45 χρόνων ἐκπαιδευτικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς δραστηριότητος τοῦ καθηγητοῦ Κ. Ι. Βουρβέρη μιὰ ομάδα ἀπὸ εὐγνώμονες φιλόλογους μαθητὲς τοῦ τοῦ προσέφερε τὸν εὐχαριστήριον αὐτὸ τόμο μὲ μονογραφίες τους. Προηγοῦνται σύντομος πρόλογος τῆς ἐκδοτικῆς ἐπιτροπῆς (τὴν ἀποτελοῦν οἱ Α. Ἀναστασίου, Α. Καμπύλης, Α. Σκιαδᾶς), *Tabula Gratulatoria* μὲ τὰ ὀνόματα τῶν ξένων συναδέλφων τοῦ τιμωμένου, βιογραφία καὶ βιβλιογραφία τοῦ Κ. Ι. Βουρβέρη, καὶ ἀκολουθοῦν οἱ μελέτες τῶν μαθητῶν: Α. Δ. Σκιαδᾶ, «Γλυκὺς βίος - Μείλιχος αἰὼν». ("Ἐρευνα εἰς τοὺς πρώτους Ἑλληνας λυρικοὺς ποιητὰς) (σ. 25 - 73), Δ. Ι. Κοντσογιαννοπούλου, Ξενοφάνης ὁ Κολοφώνιος καὶ ἡ συμβολὴ του εἰς τὴν ἀρχαίαν λογικὴν (σ. 75 - 94), Α. *Kambylis*, *Anredeformen bei Pindar* (σ. 95 - 199), Ε. *Moutsopoulos*, *La philosophie de la musique et le théâtre d'Aristophane* (σ. 201 - 237), Φ. Π. *Μπρατσιώτου*, Τὰ ρήματα «θαυμάζειν» καὶ «ἄγασθαι» μετ' ἀπαρεμφάτου παρὰ Ξενοφῶντι (σ. 239 - 250), Α. Μ. *Μπαγιόνα*, Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ νόηματος τῆς νομοθεσίας εἰς τὸ Συμπόσιον τοῦ Πλάτωνος (σ. 251 - 271), Κ. Π. *Μιχαηλίδη*, Τὸ πρόβλημα τοῦ καθέκαστον στὸν Ἀριστοτέλη (σ. 273 - 288), Chr. *Dedoussi*, *Menandrea* (σ. 289 - 296), Α. Α. *Anastassiou*, *Eine σύγκρισις von Demosthenes und Thukydides bei Dionysios von Halikarnass* (σ. 297 - 304), Α. *Papanikolaou*, *Chariton und Xenophon von Ephesos (Zur Frage der Abhängigkeit)* (σ. 305 - 320), Ν. Α. *Livadaras*, *Pour la réédition de l'Oïkouμένης περιήγησις de Dénys le Periégète* (σ. 321 - 325), Μ. *Ναονμίδου*, Ὁ P. Oxy. 1801 καὶ ὁ Θέων (σ. 327 - 335), Α. *Στασινοπούλου* - Σκιαδᾶ, Πορφυρίου «Περὶ τοῦ ἐν Ὀδυσσεΐα τῶν νυμφῶν ἄντρου» (σ. 337 - 343), L. *Benakis*, *Doxographische Angaben über die Vorsokratiker im unedierten Kommentar zur «Physik» des Aristoteles von Michael Psellos* (σ. 345 - 354), Μ. *Μέντζου*, Σημασιολογικὰ τῆς λέξης «ξένος» σὲ ἐκκλησιαστικὰ κείμενα (σ. 355 - 358), Ε. Α. *Ζαχαριάδου*, Ὁσῖος Λεόντιος ὁ νέος ὁ Διονυσιάτης (σ. 359 - 372), Κ. *Kambylis*, *Zu Kellers «Fähnlein der sieben Aufrechten»* (σ. 373 - 385), Σπ. *Κυριαζοπούλου*, Τὸ μέγιστον μάθημα (σ. 387 - 419).

Κ. Τσ.

Europäische Balladen, Ph. Reclam Jun. Verlag, Stuttgart 1967, Σελ. 544. Είναι πολύ ενδιαφέρουσα και πετυχημένη ή προσπάθεια να δῆ κανείς τὸ ποιητικὸ εἶδος τῶν *Ballades*, πού εἶχε τὴν ἀκμή του στὸν περασμένο καὶ προπερασμένο αἰώνα, μετὰ τὴν προοπτικὴ τῆς σύγκρισης ἀνάμεσα στοὺς διάφορους λαούς. Στὴ σειρά «Universal Bibliothek» τοῦ Reclam Verlag κυκλοφόρησαν συγχρόνως ἀλλὰ ἀυτοτελεῖς δύο τόμοι μετὰ μπαλλάντες. Ὁ ἕνας περιέχει ἐκλογή μόνο ἀπὸ γερμανικὲς μπαλλάντες, ὁ ἄλλος ἀπὸ εὐρωπαϊκὲς μεταφρασμένες στὰ Γερμανικά. Οἱ εὐρωπαϊκὲς χώρες καὶ περιοχὲς πού ἀντιπροσωπεύονται στὸ μικρὸ σὲ σχῆμα, ἀλλὰ περιεκτικότερο καὶ κομψὸ σὲ ἐμφάνιση τόμο εἶναι ἡ Ἀγγλία καὶ Σκοτία, οἱ Σκανδιναβικὲς χώρες, Ἑσθονία, Ληθουανία, Ρωσία, Οὐκρανία, Πολωνία, Τσεχοσλοβακία, Οὐγγαρία, Ρουμανία, οἱ Σλαβικὲς χώρες τῶν Βαλκανίων, ἡ Ἑλλάδα, Ἀλβανία, Ἰταλία, Ἰσπανία, Πορτογαλία καὶ Γαλλία.

Ἡ Ἑλλάδα (ἐκλογή, εἰσαγωγή καὶ μερικὴ μετάφραση *H. Eideneier*) ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ ἕξι δημοτικὲς παραλογές (Τοῦ γεφυριοῦ τῆς Ἄρτας, μετάφρ. *G. Walter*, Ἡ ἀρπαγή, μετάφρ. *W. Müller*, Τοῦ κολυμπητῆ, Τῆς κουμπάρας πῶγινε νύφη, μετάφρ. *H. Eideneier*, Χρῆστος Μηλιόνης, μετάφρ. *G. Walter*, Οἱ δύο ἀδελφοί, μετάφρ. *W. Müller*) καὶ ἀπὸ μιὰ ἔντεχνη, τοῦ Κ. Κρυστάλλη: Ἡ τραγουδίστρα κι' ὁ βασιλιάς, μετάφρ. *H. Eideneier*). Κατὰ τὸν ἐκλογέα οἱ ἔντεχνες μπαλλάντες παίζουσι στὴν ἑλληνικὴ ποίηση δευτερεύοντα ρόλο, οἱ δημοτικὲς ἀποτελοῦνται ἀπὸ δύο μεγάλαι ἐνότητες: τὸν ἀκριτικὸ κύκλο καὶ τὴν παραλογὲς - παρακαταλογὲς πού κατὰ τὸ περιεχόμενον, τὸ στίχο, τὸ ὄνομα καὶ τοὺς «τόπους» μᾶς ὀδηγοῦν στὴν ἀρχαία τραγωδία.

Ὡς παράρτημα περιέχονται στὸ τέλος τοῦ τόμου οἱ παρατηρήσεις τῶν ἐκλογέων πάνω στὰ ποιήματα πού ἀνθολόγησαν, πάνω στὴ σημασία τοῦ ποιητικοῦ εἶδους «μπαλλάντα» στὴ χώρα πού ἀνήκουν, καί, ὅταν πρόκειται γιὰ ἔντεχνες, σύντομο βιογραφικὸ σημεῖωμα τῶν ποιητῶν.

N. E.

Ντίνου Κονόμου, Ζακυνθιοὶ Φιλικοί, Ἀθ. 1966. Σελ. 98, 12 πίν. Ὅπως κάθε ἑλληνικὴ γωνιά, καὶ ἡ Ζάκυνθος διεκδικεῖ τὸ μερίδιό της στοὺς ἀγῶνες γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀνεξαρτησία. Στὸ νησί, πού τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη βρισκόταν κάτω ἀπὸ ἀγγλικὴ κατοχὴ, ἔφτανε ὁ ἀντίπαλος τῶν στεναγμῶν τῆς τουρκοκρατουμένης Ἑλλάδος καὶ τάραζε τὴν ψυχὴς τῶν κατοίκων του. Ἐκεῖ ἔβρισκαν καταφύγιο καὶ ζεστὴ φιλοξενία πολλοὶ πρόσφυγες ἀπὸ διάφορα σημεῖα τῆς σκλαβωμένης πατρίδας. Μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς πρωτοστατοῦσαν στὴν ὀργάνωση κινήματος ἐναντίον τῶν Τούρκων καὶ σὲ συνεργασία μετὰ τοὺς Ζακυνθινούς προσέφεραν πολλὰ στὸν ἀγῶνα καὶ κατὰ τοὺς προεπαναστατικὸς χρόνους, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἔκρηξη τῆς ἐπαναστάσεως.

Ὁ Ζακυνθινὸς ἱστορικὸς Ντίνος Κονόμος στὸ βιβλίον του αὐτό, τὸ τέταρτον τῆς σειρᾶς «Ζακυνθινὴ Βιβλιοθήκη»¹, συγκεντρώνει χρήσιμα

1. Τὰ τρία προηγούμενα τῆς ἴδιας σειρᾶς εἶναι: Ζακυνθινὸ λεξιλόγιον, Ζακυνθιοὶ σατιρογράφοι, καὶ Σολωμικά (Ἀθ. 1960 - 1963).

στοιχεία για τη ζωή και την πατριωτική δράση όρισμένων από τους πιο σημαντικούς φιλικούς της Ζάκυνθου, και μ' αυτόν τον τρόπο τονίζει τη μεγάλη προσφορά του νησιού στους αγώνες για την ανεξαρτησία.

Σε έκτενη «Εισαγωγή» (σ. 7 - 24) ο συγγρ. εξετάζει τους λόγους που συνετέλεσαν στην καλλιέργεια φιλελεύθερου πνεύματος στη Ζάκυνθο, τη δημιουργία πατριωτικής κινήσεως, που οργανώνεται ιδίως μετά τη σύσταση της Φιλικής Έταιρείας, και τη δραστηριότητα που ανέπτυξαν γενικά σε διάφορους τομείς οι Ζακυνθίνοι Φιλικοί, παρά τον κίνδυνο που διέτρεχαν από την φιλοτουρκική τότε αγγλική κυβέρνηση (βλ. π.χ. χαρακτηριστικό επεισόδιο στις σ. 19 - 20). Δεν παραλείπει ακόμη να τονίσει την επίδραση που άσκησαν λόγιοι της Δύσεως, που κατέφυγαν στο νησί, για να γλιτώσουν από την καταθλιπτική ατμόσφαιρα της καταπιεζόμενης πατρίδας τους, κι έφεραν μαζί τους τα φιλελεύθερα κηρύγματα για τα δικαιώματα του λαού. 'Ανάμεσα σ' αυτούς ξεχωρίζουν ο άββάς Σάντο Ρότσι από την Κρεμόνα και ο 'Ιωάννης Βαπτιστής Μορατέλλι, καθηγητής Φυσικών στο λύκειο της Φεράρας.

Το κύριο μέρος του βιβλίου αρχίζει με την εξιστόρηση της ζωής του φιλικού Διονυσίου Ρώμα (σ. 25 - 36). 'Εξαιρείται η πατριωτική δράση αυτού, καθώς και του πατέρα του Γεωργίου Κανδιάνου Ρώμα, γενικού προξένου της Βενετίας στην τουρκοκρατούμενη Πελοπόννησο και την Ρούμελη, ο οποίος έπαιξε σημαντικό ρόλο στην εγκατάσταση Πελοποννησίων προσφύγων στη Ζάκυνθο στα 1770, μετά τα 'Ορλωφικά. Στη συνέχεια εξετάζεται η ζωή και η δράση του 'Αναστασίου Φλαμπουριάρη (σ. 37 - 41) και του Νικολάου Καλύβα (σ. 42 - 48). Στο σημείο αυτό η διήγηση διακόπτεται από την παρεμβολή ανέκδοτης εκθέσεως, που αφορά το γενεαλογικό δένδρο του Νικολάου Καλύβα. 'Η έκθεση αυτή είναι βέβαια χρήσιμη, αλλά θα ήταν προτιμότερο να μη στο «Παράρτημα», γιατί δεν ενδιαφέρει άμεσα τον αναγνώστη, εκτός από το μέρος εκείνο που αναφέρεται στον ίδιο τον φιλικό Νικόλαο Καλύβα. Για τους φιλικούς επίσης αδελφούς 'Ιωάννη και Παναγιώτη Στεφάνου (σ. 49 - 53) ο συγγρ. άντλει λεπτομερείς πληροφορίες από ανέκδοτα χρονικά του Διονυσίου Παν. Στεφάνου. Στη συνέχεια μάς μιλεί για τους γιατρούς Φραγκίσκο Καρβελά (σ. 54 - 56) και Κωνσταντίνο Δραγώνα (σ. 57 - 60) και για τους ιερείς Νικ. Κοκκίνη (σ. 61 - 63) και Νικ. Καντούνη (σ. 64 - 70).

Θα είχε να παρατηρήσει κανείς ότι ο συγγρ. μάς δίνει επαρκή βιογραφικά στοιχεία των παραπάνω φιλικών, αλλά όχι αρκετές πληροφορίες για την πατριωτική τους δράση, γεγονός που οφείλεται μάλλον στην έλλειψη σχετικών ειδήσεων. Σε όρισμένα σημεία δυσκολευόμαστε να βρούμε τα βοηθήματα από τα οποία άντλει ο συγγρ., γιατί δεν υπάρχουν συγκεκριμένες παραπομπές (βλ. π.χ. σ. 54 - 55, 57, 60).

Στο «Παράρτημα» (σ. 73 - 94) δημοσιεύονται 22 ανέκδοτα έγγραφα, αλλά δεν δηλώνεται πάντοτε η πηγή από την οποία ο συγγρ. τα άντλησε. Στις σελ. 95 - 98 βρίσκουμε όνόματα φιλικών Ζακυνθινών και προσφύγων κατηχημένων στη Ζάκυνθο. Τα όνόματά τους ο συγγρ. τα παίρνει κυρίως από τους καταλόγους του 'Ιωάννου Φιλήμονος και του Παναγιώτη Σέκερη, καθώς και από τον πρώτο τόμο της «'Ιστορίας του 'Ιονίου Κράτους» του Παναγιώτη Χιώτη.

Γενικά τὸ βιβλίον εἶναι γραμμένον μὲ φροντίδα καὶ ἀγάπη καί, παρὰ τὶς ἐπὶ μέρους ἀτέλειες, ἀποτελεῖ προσφορά γιὰ τὴν πληρέστερη γνώση τῆς δραστηριότητος τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας στὰ Ἑπτάνησα καὶ τὴ συμβολή της στὴν ἐθνικὴ ἀναγέννηση τῆς Ἑλλάδος.

Α. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΥΡΙΑΚΟΥ

Alex. Papadiamadis, Nouvelles, traduits du grec et présentées par Octave Merlier. Athènes 1965, 160, Σελ. 251.— Πρὶν ἀπὸ τριάντα τέσσερα χρόνια ὁ κ. Merlier δημοσίευσε τὴν πρώτη συλλογὴ τοῦ ἀπὸ μεταφράσεις ἑπτὰ διηγημάτων τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη (Skiathos, île grecque, Paris, Belles-Lettres, 1934), καθὼς καὶ ἀρκετὲς ἐπιστολὲς τοῦ ἴδιου πεζογράφου (Γράμματα Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη. Πρόλογος καὶ σημειώσεις O. Merlier, Ἀθ. 1934). Στὸ νέο του βιβλίον δημοσιεύει ἄλλα ὀχτὼ διηγήματα τοῦ Σκιαθίτη διηγηματογράφου, ποὺ τὰ μεταφράζει καὶ πάλι μὲ τὴν ἴδια ἐπιμέλεια καὶ τὰ παρουσιάζει μὲ τὴν ἴδια μέθοδο ποὺ εἶχε ἀκολουθήσει καὶ παλαιότερα, προτάσσοντας εἰσαγωγικὰ σημειώματα, μὲ τὰ ὁποῖα δίνει τὸ ἱστορικὸ καὶ πνευματικὸ πλαίσιο, μέσα στὸ ὁποῖο ἔζησε καὶ ἔγραψε ὁ Παπαδιαμάντης. Ὁ ξένος ἀναγνώστης, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ χαρῆ τὴν ἰδιαίτη γοητεία τῆς γλώσσας τῶν διηγημάτων στὸ πρωτότυπο, προετοιμάζεται τουλάχιστον ἔτσι μὲ τὴ συστηματικὴ του ἐνημέρωση στὰ πῶς χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς πεζογραφικῆς τέχνης τοῦ Ἑλληνα λογοτέχνη. Στὸν σύντομο πρόλογο (σελ. 15 - 17) ὁ μεταφραστὴς ἀναφέρεται στὴν ἔρευνα ποὺ ἔγινε ὡς τώρα στὴν Ἑλλάδα γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη, ἐπισημαίνοντας τὸ κενὸ ποὺ δημιουργεῖ ἡ ἔλλειψη τῶν προσωπικῶν του ἐπιστολῶν στὰ 1883 - 1889, 1892 - 1895, χρόνια ποὺ ἀνήκουν σὲ μιὰ ἀποφασιστικὴ περίοδο τῆς ζωῆς του.

Πολὺ ἐκτενὲς εἶναι ἡ εἰσαγωγὴ (σελ. 19 - 56). Χωρίζεται σὲ μικρότερα κεφάλαια, ἕνα γιὰ κάθε περίοδο τῆς ζωῆς τοῦ Παπαδιαμάντη ἢ γιὰ κάποιο σημαντικὸ πνευματικὸ γεγονὸς ποὺ τὸν ἐπηρέασε. Ὁ μεταφραστὴς ἐπιμένει στὶς λεπτομέρειες τὶς σχετικὲς μὲ τὴ διαμόρφωση τοῦ χαρακτήρα τοῦ Παπαδιαμάντη κατὰ τὰ παιδικὰ καὶ ἐφηβικὰ του χρόνια (ἀτελεῖς σπουδὲς στὴ Σκόπελο, τὴ Χαλκίδα, τὸν Πειραιά, τὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν), στὴν ἔλλειψη προσαρμοστικότητος ποὺ χαρακτήριζε τὶς σχέσεις του μὲ τοὺς συνανθρώπους του, στὶς οικονομικὲς καὶ συναισθηματικὲς δυσκολίες ποὺ ἐπηρέασαν τὴ συμπεριφορὰ του κτλ. Ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ παρατηρήσεις του γιὰ τὴν ἄμεση ἐξάρτηση τῶν διηγημάτων τοῦ Παπαδιαμάντη ἀπὸ τὴν πραγματικὴ ζωὴ του καὶ τὶς προσωπικὲς ἀναμνήσεις ποὺ διατηροῦσε ἀπὸ τὸ νησί του (σελ. 33 - 38). Ἀναζητεῖ τὸν διηγηματογράφο κάτω ἀπὸ τὰ ὀνόματα διαφόρων ἡρώων του στὴ Σκιάθο (Μαθιός, Κωστής, Σπύρος, Βεργούδης, Πάνος Δημούλης κτλ.), ἀλλὰ τὸν ἐντοπίζει τελικὰ στὸ διήγημα «Τὰ ρόδινα ἀχρογιάλια», ὅπου στὸ πρόσωπο τοῦ Σταμάτη Ἀταίριαστου βρίσκει τὸ πῶς πιστὸ ἀντίγραφο τοῦ συγγραφέα. Στὴν ἴδια εἰσαγωγὴ παραθέτει καὶ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Παπαδιαμάντη μὲ πνευματικούς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς του (τὸν Παπαδιαμαντόπουλο, τὸν Γαβρι-

ηλίδη, τὸν Τριαντάφυλλο) καὶ γιὰ τὶς θέσεις πού ὑποστήριξε σὲ καίρια ἔθνικὰ καὶ λογοτεχνικὰ προβλήματα (γιὰ τὸ γλωσσικὸ καὶ τὴ στάση του ἀπέναντι στὸν Ψυχάρη, στίς σελ. 43 - 46). Ἀναλύεται τέλος ἡ κοσμοθεωρία του καὶ ἐπισημαίνονται τὰ θρησκευτικὰ στοιχεῖα (ὀρθοδοξία, βυζαντινὴ λειτουργικὴ, λαϊκὰ θρησκευτικὰ ἔθιμα κ.ἄ.), πού ἀφθονοῦν στὸ πεζογραφικὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ τὸ χρωματίζουν ἔντονα (σελ. 46 - 56).

Ἦστερα ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ ἀκολουθοῦν οἱ μεταφράσεις τῶν ὀκτὼ διηγημάτων πού εἶναι καὶ μερικὰ ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ τοῦ πεζογράφου: «Ὁλόγυρα στὴ λίμνη» (σελ. 57 - 85), «Τὰ ρόδινα ἀκρογιάλια» (87 - 172), «Ἐρωτὰς στὰ χιόνια» (173 - 179), «Ρεμβασμὸς τοῦ Δεκαπενταύγουστου» (181 - 197), «Ἰπὸ τὴν βασιλικὴν δρῦν» (199 - 205), «Ἡ Γλυκοφιλοῦσα» (207 - 229), «Γουτοῦ Γουπατοῦ» (231 - 242) καὶ «Ὁ Καλούμπας» (243 - 249). Ὁ κ. Merlier, τέλειος γνώστης τῶν δυὸ γλωσσῶν καὶ τοῦ ἰδιότυπου ὕφους τοῦ Παπαδιαμάντη, κατόρθωσε νὰ ξεπεράσῃ τὶς πολλὰς δυσκολίες δίνοντας στὸ γαλλόφωνο κοινὸ μιὰ ἀριστὴν μετάφραση ἐνὸς ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους ἐκπροσώπους τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας.

ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΧΑΣΙΩΤΗ